

ԷԼԵՄԵՆՏԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐՍ

ԷՆԵՒՆԻ ՅՈՒՇԵՐՍ

ՅԵՎՈՒԲ Ա. ՍԵՐՈՒԲԵԱՆ

Ստանալու եւ, կամ տպաւորութիւն
փոխանցելու համար դիմել՝

www.hagopseropian.com

Կողքի պատրաստութիւն, էջադրում եւ գործադրում՝

Յակոբ-Սեւակ Ռ. Սերոբեան

Հեռաձայն: 961 3 337154, 961 4 715104

Էլմակ: sevags@hotmail.com

Տպագրութիւն՝

Ֆոթոկրաւիւր Բագլայեան

Հրատարակութեան Պատրաստեց
Անդրանիկ Տագէսեան

ԱԶԴ

Միրելի ընթերցող,

ա. Եթէ հատորին մէջ հանդիպող
անուններէն որեւէ մէկուն կամ անոնց
յետնորդներէն որեւէ մէկուն ծանօթ էք

բ. Եթէ դուք գրասած էք ցեղասպանութեան
վոհ ձեր հարապատին յուշերը,
կամ պահած էք անոր ձեռագիր յուշերը

Հանձնէք կապ հաստատել հատորին
խմբագիրին հետ, հետեւեալ հասցէով-

Antranik Dakessian
P. O. Box 175-482
Beirut - Lebanon
adakessian@haigazian.edu.lb

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԿԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE ACADEM OF THE ARMENIAN GENOCIDE
HAIGAZIAN AKADEMIAH HAYK TSECHYAGHSHI ARMENIA
MUSEUM - HAYKAGH HAYK TSECHYAGHSHI ARMENIA

Կրթ. Գիտ. Գործերի նախարարություն
Dzgar (961/94) 20024
Առ. 30061, 22011
Դի. փոստ. Թաղ. 92, 001, 000

Կապույտ Գրքերի Կենտրոն
Fax: 00374(1) 48021
Tel: 00995, 119311
E-mail: dzgar@yandex.am

N. _____

-28- *հայկ* 2004 թ.

Հարգելի ընթերցող

Ձեռք բերելով է գրքում Մեծ եղեռնի վերաբերյալ մեր կայինների Հանրապետության
հուշարարությունը, որը կենդանի պահ է ստեղծել մեր հայրենիքում: Անտրանիկ, որպես այսպիսի
ստեղծագործություն է գաղթի սերունդներին համեմատել զինուկի ընդդեմ զինուկի և կրկնող
նորսով, որ էր օրագրից կտրուկ է յաճապում էր որոնել ապագայում շարժարարների
ստեղծելու համար:

Մեզնիս լինելով մարտի 9-ին (1-ին) նահանգում և արևմտյան լեռներում
1915-ի վերջերի, հայկական մեծ է մեկնադրում մի այդ, այդ խառնվելով ժողովրդի կրկն
խառնող պատմական կիսադրամից, դառնում է մի սպիտակից անգիտություն, նրանք
տեղափոխվել լայն լեռներում պատմության վերաբերյալ անհայտ մեր վերջերի-
ները:

Հանրապետության կարծիք պատմությանը մեր ժողովրդի պատմությունն է ց
առաջ
դարձնելով ու գեղեցկություն:

Այսօր, երբ վերադառնում ենք մեր հայրենիքը կայուն կայ ժողովրդի
ճանաչում և պատմությունն է Հայրենիքի պատմությունը, այս հուշարարությունը կրկն
առնում է ոչ յառ հետադարձ անցյալը և ապագայում՝ պայքարել մտայնության գն. համար
մեր ժողովրդի պատմական կարգավորում կիսադրամի պատմություն:

Մի կարգի ստանալու հուշարարությունը պահելու այս վերջերի: Մեր այն բանն էր որ
պայմանների և կրկնադրամի) սերունդ զինուկ:

Համարվում են կրկնադրամի) կայուն կայ ժողովրդի
դասի կրկնադրամի պայքարելու պայքարելու:

Լեռնակալ Գրքերի
Կենտրոնի Գրքերի Կենտրոնի
Հանրապետության լայնադարձ-լայնադարձ
Հանրապետության լայնադարձ-լայնադարձ

Յ Ա Կ Ո Ւ Ա Ր Մ Ե Ն Ա Կ Ի Ս Ե Ր Ո Ւ Ե Ա Ն

Ան մեր յիշողութեան մէջ կը մնայ իբրեւ սակաւախօս, աշխատասէր հայր մը, խստապահանջ՝ ընտանեկան սրբութիւններուն, հայութեան, հայոց լեզուին հանդէպ:

Բժախնդիր էր իր առողջութեան եւ հոգածու. մարզանքն ու քալելը անպակաս էին իր առօրեայէն: Չէր ծխեր, եւ ընդհակառակը՝ թոռները իր շուրջը հաւաքած, անոնցմէ մէկուն բարձրաձայն կարդալ կու տար «Ընտանիքին բժիշկը»...: Անհանդուրժող էր անտեղի ժամավաճառութեան. տունէն ներս արգիլուած էին նարտին, խաղաքարտը: Ուշադիր էր պաշիկներու հանդէպ... իր թոռնիկները, մինչեւ որոշ տարիք մը, «զիս մի համբուրեր» գրութեամբ կրծկալ-գոգնոցներ պարտաւոր էին հագուիլ: Ինք ճակատէն կը համբուրէր, կամ ալ այտերէն՝ անոնց քնանալէն ետք...:

Բնականաբար... կը նախընտրէր մանչ թոռները...: Ծեծի գաղափարին դէմ էր ան:

Եկեղեցասէր էր ու ստիպած իր զաւակներն ու թոռները կիրակնօրեայ դպրոց յաճախելու, եկեղեցին շապիկ հագուելու: Կը հետեւէր անոնց դասերուն, աճին, դաստիարակման, շարժաձեւին, քալուածքին, խօսուածքին, վարուելակերպին, մաքրութեան...:

Ոգիով ու զգացումով մարդ էր ան, փափկանկատ՝ ուրիշին բեռ չդառնալու մտահոգութեամբ. ինք գրեց իր մահագոյը ու կը ծրագրէր շինել իր դագաղը...: Մահէն օր մ'առաջ իր շուրջը կանչեց իր հարազատները ու գիտակցելով իր բարի բայց ցաւցնող վիրաւորանքներուն շատութեան՝ «ներեցէք եթէ նեղացուցեր եմ ձեզի»ով բաժնուեցաւ մեզմէ:

Միշտ իր հետն էր Հայոց Մեծ Եղեռնը. կը յիշէր ու կու լար: Լիբանանի պատերազմի երկարատեւ գիշերներուն իր շուրջ կը հաւաքուէինք՝ զաւակներ ու թոռներ, ու ինք ծալապատիկ նստած, ջարդէն կը պատմէր:

Թերեւս Եղեռնէն իր փրկութիւնը իրեն համար ստացած էր այլ իմաստ. թերեւս ինք իրեն կոչումը համարած էր հետամուտ ըլլալու ընտանեկան սրբութեանց, այլոց ընտանեկան խոռովութեանց հարթումին, նորելուկ արհեստաւորներու քաջալերումին, անոնց՝ արհեստը սորվեցնելուն, անձնագոհութեան, անաչառութեան, ուղղամտութեան, իր ըմբռնած կատարելութեան վերաբերող խորհուրդներ տալու...:

Եղեռնի դասը զինք միշտ զգօն կը թուի պահած ըլլալ: Կեանքը ցաւով անցուցած այս մարդը, իր կեանքի մայրամուտին մտահոգ էր որ մենք՝ իր յետնորդները, ինչպէ՛ս պիտի պահպանենք ու

շարունակենք Եղեռնէն ստանձնած իր առաքելութիւնը, որուն յանձնառու եղեր էր ինք եւ զոր իբրեւ ոգեղէն աւանդ պէտք էր փոխանցէր յետնորդներուն. «Ես ձեզ տեղ հասցուցի, դուք ինչպէ՛ս պիտի հասցնէք, շատ մեծ պարտականութիւններ ունիմ ընելիք»:

Բայց կեանքի իր օրերն սպառած էին:

Սակայն, ան հասցուց թուրթին տալու իր յուշերը զորս կը գիտակցէր որ յիշատակ կը ձգէ գալոց: Ծեր հասակին, այդ գրութիւններուն կապոցը յանձնելով թոռան՝ «լաւ պահել» պատուիրեց անոր, որովհետեւ «հոն ամփոփուած են թուրթին վայրագութիւնները»:

Իր ափին պէս գիտէր Գոնիան, եւ իր կեանքը սպրեցաւ հայրենիքի կարօտով, ու այդպէս ալ դաստիարակեց իր զաւակները: Քաջապէս կը գիտակցէր որ «Եղեռնը տեսած անձը չի կրնար մէկ աչքով դիտել» ու՛ չէր ուզած կուսակցական դառնալ:

Տեղահանութեան ու ջարդի տարիները իր մէջ անեցուցած կը թուին ըլլալ անապահովութեան բարդոյթը, որ կը դրսեւորուէր զանազան երեսակներով, ինչպէ՛ս՝ զգօնութիւնը, կատարելապաշտութիւնը, յոռետեսութիւնը:

Յոռետես էր ան. ծայրայեղութեան հասնող յոռետեսութիւնը զինք կը մղէր որ առանց զաւակներու շնտի ճաշի, իսկ անոնց ուշացումը պատճառ կը դառնար որ ինք տունէն դուրս ելլէ ու սպասէ, երբեմն ալ հիւանդանոցները թափափո՛հ՝ նոր արկածեալներուն մէջ իր սրտահատորները փնտռելով:

Եթէ մանկութեան տարիները թրծուէր էին ջարդի ու տեղահանութեան բովին մէջ, իր պատանեկութիւնն ու երիտասարդութիւնը դարբնուէր էին ֆրանսացիներուն քով, կարծր ու խիստ կարգուկանոնի պայմաններու մէջ, երկրորդ համաշխարհայինի անձուկ տարիներուն կողքին:

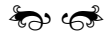
Այդ տարիներուն էր որ կատարէր էր իր գամ արտադրող մեքենային գիտը, մետաղ հարթեցնող մամուլին գիտը...:

Այսօր, իր մահէն շուրջ տասնամեակ մը ետք, իր զարմերն ու թոռները կը գիտակցին որ իրենց մեծ հօր Եղեռնի գոյապայքարը իրենց համար էր, այդ պայքարին պտուղները իրենք են: Իրենց գոյութիւնը կախեալ էր իրենց մեծ հօր՝ Յակոբ Սերոբեանի Եղեռնին լինել-չլինելէն...:

Հարց է, թէ ի՛նչ է կամ ի՛նչ պիտի ըլլայ իրենց այս գոյապայքարին պտուղը... ի՛նչ կախեալ է իրենց պայքարէն...:

Երախտապարտ զարմերն ու թոռները

1915Ի
ՀԼՅՈՑ ՑԵՆԱՊԵՆՈՒԹԵԼՆ ԶԻՎ՝
ՅԼԿՈՒ ՍԵՐՈՒԹԵԼՆԻ ԵՂԵՆԻ ՎԿԼՅԱԼՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայկական Ցեղասպանության եղեռնագործության զոհերէն մէկուն՝ Յակոբ Սերոբեանի գրիչին կը պատկանին այս յուշերը: Ցեղասպանութիւն՝ որուն համապարփակ, ամբողջական եւ ակադեմական վկայագրութիւնը լոյսին բերել պարտական ենք մեր նահատակներուն:

Յակոբ Սերոբեան ծնած է Գոնիա, 23 Նոյեմբեր 1903ին, նահապետական աւանդներ պահպանած բազմանդամ ընտանիքի մէջ: Նախակրթութիւնը կը ստանայ Գոնիա, Ծեմանեան քոլէճ, բժիշկ դառնալու երազով: Սակայն Եղեռնը կու գայ ի՛ր ալ խաղաղ առօրեան յեղաշրջելու, ու իրեն, իր ընտանիքին եւ մօտիկ հարազատներու հետ, կը պարտադրուի բռնագաղթել: Ահա այդ աղէկէ՛զ ու ահաբեկող արմատախլումը, կեանքի ու մահուան միջեւ եղած դիւրաբեկ կամուրջէն անցքը՝ այդ ամէնօրեայ լինել-չլինելու մարտը կը սպաւորուի կեանքին բացուող փոքրահասակի իր ուշիմ աչքերուն ու մտքին խորքը:

Սերոբեան, ինչպէս յուշագրութեամբ կը յայտնէ, կը հաստատուի Հալէպ, ուր կ'ընտանեորուի, ունենալով 4 զաւակներ: Եղած է հիմնադիրներէն Գոնիայի Հայրենակցական Միութեան: 1953ին ընտրուած է Հալէպի երկաթուղագծալիններու վարչութեան անդամ: 1964ին կը տեղափոխուի Պէյրութ, ուր կ'ապրի մինչեւ իր մահը՝ 9 Ապրիլ, 1992: Իր մարմինը կ'ամփոփուի Պուրճ Համուտի Ազգային գերեզմանատունը:

Բնաւորութեամբ լրջախոհ ու որոշ խստութեամբ զատորոշուող մարդ էր ան. յաճախ՝ օգնութեան հասնող: Ընթերցասէր էր ան եւ կատարած էր բազմաթիւ մկրատումներ՝ զանազան թերթերէ:

Գրականութիւնը եղած է իրեն սրտամօտ. ունի անտիպ բանաստեղծութիւններ, որոնք կը կրեն 1923 թուականը: Ունի անտիպ պատմաձեռքներ, գրուած 1980ականներու սկիզբը: Իր ֆրանսերէն իմացութիւնը եւ գրականութեան հանդէպ սէրը զինք մղած են նաեւ թատերական թարգմանութիւններու՝ 1950ականներուն:

Սակայն եթէ գրական-գեղարուեստական երկ չէ հրատարակած ան, այդուհանդերձ 1951ին, Հալէպի տպարան «Նայիրի»էն հրատարակ հանած է արհեստագիտական գիրք մը, որ կ'առնչուի իր

ձեռքբերած արհեստին:

Յակոբ Սերոբեան իր այս ականատեսի վկայութիւնները գրած է 1985 թուակիր օրագիրի մը երկու հատորներուն մէջ (երկրորդ հատորը կը սկսի «Օճնիկին վերջնական փրկութիւնը» վերնագիրը կրող բաժինով): Ան չէ նշած երկի սկսնաւորման ու աւարտման թուականները, սակայն մեզի կը թուի թէ յուշագրութեան գրառումը աւարտին հասած պէտք է ըլլայ 1985ի վերջը կամ առաւելագոյնը 1986ի սկիզբը: Կը թուի նաեւ, թէ սկիզբը, ան իր յուշերէն կարգ մը դրուագներ յանձնած է թողութիւն, իսկ աւելի ետք անդու եւ անդադար աշխատանքով վերամշակած զանոնք եւ անոնց տուած ամբողջական, անընդհատ դէպքերու ընթացք: Հաւանաբար, Լիբանանի պատերազմի տարիներուն, իր հարազատներն իր չորսդին հաւաքելով Եղեռնի իր փորձառութիւնը անոնց պատմելը դեր ունեցած է երկին՝ յուշագիրքի ձեւով ծնունդին:

Այս յուշագրութիւն-վկայութիւնը կը յատկանշուի առաւել կենդանի իրապաշտութեամբ: Հակառակ շուրջ եօթ տասնամեակներու անցքին, Գոնիայէն Հալէպ շուրջ քառամեայ այս եղեռնապատմը նկարագրուած-պատմուած է տառապալից զգացականութեամբ, հարազատութեամբ. Սերոբեան ուրիշ որակաւորում, ազգային գին ու արժէտորում կու տայ Եղեռնի զոհերուն եւ յետնորդներուն: Ընթերցողը ինքզինք սկանատեսը կը զգայ այդ դէպքերուն: Անձամբ ես, ջանացի կարաւաններու այդ ալիքներուն մէջ գտնել ցեղասպանութեան ատեն իմ կորսնցուցած Անդրանիկ, Գերորդի, Եփրեմ, Պօղոս, Սարգիս, Սիմոն հօրեղբայրներս ու Եսթեր հօրաքոյրս:

Սոյն վկայութիւնը գրուած է ընթերցելի ձեւագիրով: Ան պահպանուած է լաւ վիճակի մէջ ու կը գտնուի հանգուցեալին հարազատներուն քով, որոնցմէ մանաւանդ Սեւակին եւ Վիգէնին աջակցութեան շնորհիւ է որ լոյսին կու գայ Եղեռնի այս յուշարձանը:

Ձեռագիր 350 էջ հաշուող այս վկայութեան մէջ յաւելումներ չեն եղած բացարձակապէս: Կատարած ենք լեզուական հարմարներ, կրճատած ենք կրկնութիւններ, դուրս ձգած ենք այլոց յուշերէն մէջբերուած վկայութիւններ, ինչպէս նաեւ Եղեռնին չառնչուող ընտանեկան դրուագներ, որոնք կը վերաբերին աւելի ուշ շրջանի:

Յուշերու այս հատորը, շաբաթական դրութեամբ, լոյս ընծայուցեալ Պէյրութի Զարթօնք օրաթերթին մէջ, 22 Յունուար-19 Յունիս 1999 շրջանին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Յարգելի ընթերցող, շատ պիտի խնդրեի որ ներող ըլլալիք գրութեանս մէջ եղած գրական սխալներու համար: Ես ո՛չ բանաստեղծ եմ, ո՛չ պատմաբան, ո՛չ վիպասան, ո՛չ գրագէտ եւ ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ:

Յուշերս գրի առած եմ երկու նպատակաւ.

- **Ա.**՝ Գալիք սերունդներուն յանձնել եղբայրներու աւանդը: Ես որպէս աւանդապահ, յառաջացեալ տարիքի հասած ըլլալու գիտակցութեամբ, չշիջած՝ վրէժի՝ աւանդը կ'ուզեմ յանձնել օրումն եւ գալիք սերունդին: 1915ին թուրքերուն պարտադրած բաժակը շատ դառն էր: Ծանապարհները անծայրածիր էին ու երկար, տանջանքը՝ անչափելի: Այդ ժամանակի հայ ժողովուրդը՝ մեծոպ-պզտիկով անխտիր, իր ուսին վրայ քաջաբար կրեց գողգոթայի խաչը: Մեր դժբախտութիւնը սկսած է այն օրէն, երբ թուրքը տիրապետած է վատօրէն: Մեր նախնեաց ըրած յիմարութիւններուն դառն հետեւանքն են մեր դարերէ իվեր թափած արիւնը, քաշած տառապանքը, չարչարանքն ու ստրկութիւնը:

- **Բ.**՝ Կրնայ օր մը այս գրութիւնը հասուն մէկու մը ձեռքը անցնիլ: Եղեռնի սերունդին տառապանքներուն, զրկանքներուն ու չարչարանքներուն նկարագրութիւնները կրնան աջակցող ձեռք մը ըլլալ՝ շարժապատկերի վերածել կամ գրել ուզող անձի մը: Եթէ կարելիութիւն ըլլայ Եղեռնը շարժապատկերի վերածելու՝ մեր դարաւոր թշնամին համայն աշխարհի առջեւ վարկաբեկած ու նուաստացուցած կ'ըլլանք եւ միեւնոյն ատեն ազգին համար մեծ եկամուտ մը ձեռք բերուած կրնայ ըլլալ:

Ես եղած եմ ժամանակիս զո՛հը, եւ ինձի նման հարիր-հազարաւորներու կարգին ինքնաշխատութեամբ ու աշխատասիրութեամբ հազիւ կրցած եմ machine outille մասնագիտութեան հասնիլ եւ օգտակար ըլլալ - 40 տարիներ - ապրած միջավայրիս, ինչպէս նաեւ՝ կիսաւարտ, ժամանակէն առաջ ապրուստի համար շուկայ իջնող ընտանիքի զաւակներուն հրամցնել - իմ կարողութեանս չափով - արհեստագիտական գիրք մը:

1924-1964՝ երկար տարիներ սպասարկած եմ Հալէպի Պետական Երկաթուղագծի ընկերութեան, իբրեւ machine outille-ի պատասխանատու վերակազմ:

Գ Ո Ն Ի Ա

Ես ծնած եմ Գոնիա, 23 Նոյեմբեր 1903ին:

Գոնիա նահանգը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կարեւոր շրջան մըն է, ծովու մակերեսէն 3770 ոտք բարձր: Նահանգն ու քաղաքը միեւնոյն անունը կը կրեն: Գոնիան վաճառաշահ քաղաք մըն է, երկաթուղիով կապուած բազմաթիւ քաղաքներու, կ'արտադրէ արմտիք, բուրդ եւ բամպակէ հիւսուածեղէններ. հողային տարածութեամբ Թուրքիոյ ամէնէն մեծ ու ընդարձակ նահանգն է: Ունի 47,721 քառ. քլմ. տարածութիւն, մեծ մասը Մերձաւոր Արեւելքի սահմանին վրայ է եւ կը մօտենայ Միջերկրականին. Անթալիան իր նաւահանգիստն է: Քաղաքը հիմնուած է բլուրի մը վրայ: Բնակչութեան թիւը 90,000 կը հաշուէ: Քաղաքի հին, դէպի միջնաբերդ տարածուող մասը ամէնէն բազմամարդ վայրն է: Բնակարանները ցած, տախտակաշէն են ու առհասարակ հողէ աղիւսներով շինուած եւ ցեխով ծեփուած: Գրեթէ ամէն տուն պարտէզ ունի:

Տեղւոյն հորի ջուրը աղի է: Խմելու համար, հոռմէացիներու ժամանակէն ասդին քանի մը տեսակ ջուր բերուած է, վերջինը՝ Մուխպիլի ջուրն է: Քաղաքին ծայրամասը՝ Թարլա մահալլէսի թաղը, ամբողջութեամբ հայկական թաղամաս մըն էր, որուն ջուրը անուշ եւ ըմպելի էր: Թաղին մօտերը հին հոռմէական բերդի մը հետքեր եւ մարմարէ սիւներ, առիւծի եւ այլ քարէ քանդակներ տեսած եմ, որոնցմէ ոմանք՝ մեր ազգականներուն պարտէզներուն ծայրերը: Քեմալական իշխանութենէն ետք, մօտակայ՝ Ալաէտտիմի բարձունքին պեղումներէն յայտնաբերուած արձանագրութիւններէն յայտնի դարձած է թէ հազարամեակներու հնութիւն մը ունի Գոնիան: Հիթիթներու կայսրութիւն մը գոյութիւն ունեցած է հոն, որպէս ծովագնացներ ճանչցուած ժողովուրդով:

Ըստ փոհիգիական առասպելի մը, Գոնիա քաղաքը առաջինն եղած է ջրհեղեղէն վերջ կեանքի կոչուող: Այս քաղաքին առաջին տիրապետողները եղած են լիւտիացիք, լետոյ՝ պարսիկները, ապա հոռմայեցիք:

Ս. Պողոս եւ Բարթողիմէոս հոս բնակած են իրենց առաքելական քարոզչութիւնները ընելու համար Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Ասոր համար քաղաքը կոչուած է Իկոնիա, որ յունարէնով կը նշանակէ սուրբ: Ծրջան մը յլներն ու բիզանդացիները տիրապետած են քաղաքին, որուն արուարձաններուն եւ մօտակայ գիւղերուն մէջ սուրբերու եւ ճգնաւորներու քարայրներ եւ ոխատետղիներ շատ կան: Ժամանակ մը արաբներն ալ տիրապետած են քաղաքին եւ

մեծ վնասներ հասցուցած, փճացնելով կարգ մը պատմական վայրեր: Գոնիայի մէջ մինչեւ այսօր ալ Արաբլար մահալլէսի անունով թաղ մը կայ տակաւին: Քաղաքը 1097ին, կարճ ժամանակի մը համար, խաչակիրները գրաւած են դէպի Ս. Երկիր իրենց յառաջխաղացքի ճամբուն վրայ: Բայց այս գրաւումը երկար չէ տեսած՝ սելճուքները վերագրուած են զայն եւ իրենց մայրաքաղաքը դարձուցած, ժամանակի իրենց ոճով մետրէսէներ եւ պալատներ շինել տուած եւ մզկիթներ բարձրացուցած: Անոնցմէ մինչեւ այսօր տակաւին կանգուն կը մնան որոշ թիով շէնքեր, որոնք զբօսաշրջիկներու ուշադրութիւնը կը գրաւեն իրենց կապոյտ ու սպիտակ խճաքարերով ու ինքնատիպ ոճով:

Ի վերջոյ սուլթան Մեհմէտ Բ. գրաւած է զայն 1467ին: Այնուհետեւ, ան մաս կը կազմէ Օսմանեան պետութեան: 1918ի զինադադարին, Գոնիա իտալական տիրապետութեան տակ անցաւ, բայց շատ չտեսեց. փետրարի գլխարկով իտալական զինուորներ, տեղւոյն ժողովուրդին կողմէ խամաճիկի նման դիրութեամբ, դասալիք եղան եւ հազիւ մէկուկէս տարի կրցան մնալ ու ետ փախան Անթալիայի ճամբով: Ասոնց հետեւաւէն ետք քեմալական ուժեր մուտք գործելով, գրաւեցին Գոնիան:

Գոնիայի միջնաբերդի ատերակներուն վրայ հիմնուած է հանրային պարտէզը, որուն հիւսիսային կողմը կը բարձրանան Ալաէտտիմի մզկիթն ու վարժարանը: Հեռուէն կը տեսնուի Ինճէ՝ բարակ մինարէն: Այս մինարէն եւ քաղաքին մէջ այլ ճամբաներ ու մինարէներ շինած է ծագումով հայ, անուանի ճարտարապետ Սինանը:

Սինանը Կեսարիոյ շրջակայ գիւղերէն, Ադրնասի մէջ ծնած է: Ադրնաս, Իսպիլիա, Ըսպադն, Կասի եւ Կեսարիոյ մերձակայ այլ գիւղեր 1573ին բռնութեամբ իսլամացուած են եւ բռնագաղթերու միջոցաւ իսլամական գիւղերու վերածուած:

Ներկայիս Գոնիայի մէջ 2-3 հազ ընտանիք կայ, որոնք Պոլիսէն եկած են եւ մեքենագէտ ըլլալուն, հոն կը մնան: Համաշխարհային Առաջին պատերազմէն առաջ հոն կը բնակէր մօտ 500 հազ ընտանիք, իսկ 1915ի գաղթի առեւն հոն գտնուած են մօտաւորապէս 1000-1200 հազ ընտանիք:

Գոնիան սելճուքեան դրոշմով թրքատիպ քաղաք մըն է: Տեր-իշներու, սուլթաններու թեքքէներ ու գերեզմաններ, մզկիթներ, մարմարեայ գուռերով «գուռնա» բաղնիքներ ու աղբիւրներ ունի, որոնք բանաստեղծներու, խալիֆաներու յիշատակը կ'ոգեկոչեն:

Գոնիայի բնիկ հայերը Պարսկաստանէն բերուած են, ամէնքն ալ արհեստաւորներ՝ երկաթագործ, ոսկերիչ, ձուլագործ, բոժոժա-

գործ, աստղձագործ, կոշկակար, դերձակ: Իսկ վերջին եկողները եղած են Կեսարիայէն, որոնք արմտիքի, բուրդի, աֆիոնի, կերպասեղէնի վաճառականութեամբ կը զբաղէին: Անոնք Իզմիր, եւ Պոլիսի ու Անթալիայի ճամբով ալ՝ Եւրոպա կ'արտածէին: Գոնիայի շրջակայ գիղաքաղաքներուն մէջ ալ հայեր կային, որոնք նոյնպէս Կեսարիոյ շրջաններէն եկած ու հաստատուած էին ու կը զբաղէին վաճառականութեամբ՝ արտածելով ցորեն, գարի եւ այլ արմտիքներ: Գոնիա նահանգը բազմաթիւ գաւառներ ունի (որոնցմէ Աքսարայ անջատ նահանգի մը վերածուցաւ Քեմալի օրով): Այս գաւառներուն մէջ բնակող հայերն ալ մեծ մասամբ Կեսարիոյ շրջաններէն եկած հայեր էին, ինչպէս՝ Թալասէն, Կերմիրէն, Պելէէցիէն եւայլն: Ստորեւ տրուած գաւառներու եւ գիղերու գրեթէ ամէն հայ տան մէջ կը գտնուէին գորգի դեզկեահներ.– Պոզըրը, Նելէէֆիր, Աքսարայ, Պելլէէֆիր, Իլաստիք, Էրմեհէկ, Չուսրա, Քարաման, Էրէլի, Սիլէ, Մոնաստիր:

Ամբան տաք եղանակներուն, ի վիճակի եղող հայ եւ յուն ընտանիքներ Սիլէ եւ կամ Մոնաստիր օդափոխութեան կ'ելլէին: Մոնաստիր բառը յունարէնով վանք կը նշանակէ: Հոն կան սուրբերու անուանով քարայրներ: Սիլէն զուտ յունական գիղ մըն էր, ժողովուրդը իր յատուկ տարազը ունէր. գիղացիք յունարէն գաւառաբարբառ կը գործածէին: Կիները կը հագնէին շալւար – հասակաւոր երկայն – մէջքերնին շալէ գօտի, գլուխնին՝ երկայն ֆէս, ծաղկաւոր լաջակով մը եզերուած, իսկ մորթերնին՝ ճերմակ-վարդագոյն էր ու գեղեցիկ: Սիլէի մէջ կայ լեռ մը՝ Թաքկալը տաղ՝ գոսկաւոր լեռ, որուն ճիշդ գագաթը երկաթէ խոշոր օղակ մը հաստատուած է: Կ'ըսուի թէ ջրհեղեղէն ետք, երբ ջուրը կը սկսի քաշուիլ Գոնիայէն, առաջին անգամ այդ գագաթը երեւցած ըլլալուն, այդ ճամբով նաարկողները իրենց նաւը խարսխելու համար այդ երկաթեայ խոշոր օղակը հաստատուած են:

Մ Ո Ն Կ Ո Ւ Ե Ա Ն Ս Ե Լ Ծ Ո Ւ Ք Տ Ե Ր Ի Ի Ծ Ն Ե Ր Ը

Գոնիան մեկաւիներու աթոռանիստ քաղաքն էր: Հոն կը բնակէր սելճուքեան մնացորդացին մողլան՝ Հիւնքիար Օղլուն:

Ինչպէս մեր թագաւորութեանց մէջ Արծրունեաց տոհմին կը պատկանէր թագադիր ասպետութիւնը, այնպէս ալ թուրքերուն պարագային մեկաւիներուն՝ սելճուքեան մոնկոլներուն իրաւասութիւնն էր նոր թագաւորի մը օծումը, մինչեւ Քեմալ: Քեմալը հանրապետութիւն հռչակելով մեկաւիներուն իրաւասութեան վերջ տուաւ:

Երբ Քեմալ հրամայեց որ այր մարդիկը փոխան ֆէսի եւ կամ այլազան տեսակի գլխարկներու՝ քաւքէթ դնեն, Հիւնքիար Օղլուն չկրցաւ իր տունէն դուրս ելլել իր 50 սանթիմէթը երկարութեամբ թաղիքէ գլխարկով: Ան շատ խնդրեց որպէսզի գոնէ միայն իրեն արտօնուի, սակայն ամէն խնդրանք, աղաչանք ու միջնորդութիւն ասպարդիւն եղաւ: Քանի մը ամիս իր տան մէջ այդպէս բանտարկուած մնալէ ետք, Հիւնքիար Օղլուն յուսահատուած, ինքզինք պատշգամբէն վար նետելով անձնասպանութեան դիմեց եւ վերջ տուաւ իր կեանքին, իր աղանդին ու հետեւորդներուն:

Իր զաւակները Թուրքիայէն դուրս ելան՝ Հալէպ եւ այլուր, տասնեակ մը տարիներ իրենց ունեցած մզկիթները օգտագործեցին, բայց յետոյ անոնք ալ ձուլուցան:

Գոնիայի մէջ գտնուող իրենց մզկիթը իսկապէս յիշատակութեան արժանի է: Կանաչ յախճապակիէ գմբէթով մինարէն ոսկի կերտուածքով էր: Հիմա որպէս թանգարան գործածութեան դրուած է ան: Մզկիթին ներսը քով-քովի երկու գերեզմաններ կային, մէկը կանաչ, իսկ միւսը սեւ ծածկոցով ծածկուած: Կ'ըսեն թէ այդ սեւ ծածկոցով ծածկուած գերեզմանը հայ վարդապետի մը գերեզմանը եղած է: Ուրբաթ եւ Կիրակի օրերը խունկ կը ծխէին այդ գերեզմաններուն վրան: Այս ալ իր առանձին պատմութիւնը ունի. չեմ գիտեր թէ ի՛նչ աստիճանի իրականութիւն կայ այդ պատմութեան մէջ:

Ահա՛ բերնէ-բերան եկած ու մեր օրերուն հասած այդ պատմութիւնը.–

Ժամանակին, օրուան չելեպիներէն մէկը հաճի ըլլալու համար կ'ուզէ Մեքքէ երթալ, բայց ռեւէ մէկուն չի վստահիր յանձնել իր կինն ու զաւակները՝ մինչեւ իր վերադարձը, բացի՝ այդօրուան հայ վարդապետէն: Հաճի երթալիք ժամանակէն առաջ, ան իր որոշումը կը յայտնէ հայ վարդապետին:

Հայ վարդապետը, գուշակելով յառաջիկային ըլլալիք զրպարտութիւնները, իր առնանդամը կտրել տալով պէտք եղած նեխումի

առաջքը առնող նախագգուշութիւն ընելէ վերջ, տուփի մը մէջ դնելով կը կնքէ:

Չելեպիին հաճի երթալիք օրը, մոլլան կը հրաւիրէ հայ վարդապետը, որպէսզի մինչեւ իր վերադարձը իր ապարանքին մէջ բնակի: Վարդապետն ալ իր կարգին, կնքեալ տուփը իրեն կը յանձնէ, այն պայմանաւ որ իր վերադարձէն վերջ միայն բացուի ան: Չելեպին Մեքքէ կ'երթայ, ու վերադարձին նախանձի եւ մոլեռանդութեան տարածայնութիւններ կան:

Բարիգալուստէ վերջ, երբ վարդապետը կը պատրաստուի իր տունը վերադառնալու, ան չելեպիէն կը խնդրէ որ իրեն յանձնած տուփը բանայ: Երբ չելեպին տուփը կը բանայ, կը սարսափի վարդապետին անկեղծութեան եւ կատարած մեծ գոհողութեան եւ իր ցաւը կը յայտնէ ու կը խնդրէ հայ վարդապետէն, որ յետմահու իրենց գերեզմանները քով-քովի ըլլան: Այսպէս է որ Գոնիայի մեկուսիներու մզկիթին մէջ գտնուող զոյգ գերեզմաններէն մէկը հայ վարդապետին, իսկ միւսը այդօրուան մոլլայինն է:

Մեկուսիները Ուրբաթ օրերը իրենց մզկիթին մէջ նայով (սրինգ) կը նուագէին (սի պեմոլ, մի պեմոլ) աղօթքի եղանակը ու կը դառնային շուրջպարի պէս, այնքան արագ ու զգուշ, առանց իրարու դայնալու: Երբ հայ մը դիտելու ըլլար՝ տեղ կը հրամցնէին, իսկ դիտելու եկող թուրքերը կը վռնտուէին:

Հայերուն հանդէպ չարգանք ունէին անոնք եւ մոլլա Հիւնքիար Օղլուն 1895-1909ի հայկական ջարդերուն ատեն չձգեց որ ջարդեր տեղի ունենան Գոնիայի մէջ: «Իմ եղած տեղս այստեսակ անմարդկային ոճիրներ չեմ կրնար արտօնել» ըսելով, միշտ արգելք եղաւ ան:

Յ Ո Ւ Շ Ե Ր Կ Ը Ն Գ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր Պ Ա Տ Ե Ր Ա Զ Մ Ի Ն Ա Խ Օ Ր Ե Ա Կ Է Ն

Գերմանիա Արեւելքի մէջ Օսմանեան պետութիւնը իր հակակշիռին տակ առած էր 1906էն յետոյ. միւս կողմէ՝ յառաջիկային իր նպատակները իրագործելու համար ան աստրօ-հունգար զինակցութիւն կայացուցած էր: Յետագային Պուլկարիան եւ Օսմանեան պետութիւնն ալ այս զինակցութեան մէջ առնելով յայտարարուեցաւ 1914ի ընդհանուր պատերազմը:

Օգոստոս 1914ին, Թուրքիա զօրաշարժ յայտարարեց: Ես այդ թուականին ճիշդ 11 տարեկան պատանի մը ըլլալով, Գոնիայի

Ճեմանեան քոլէճի նախակրթարանի B. Class դասարանի աշակերտ էի: Այն ատեն Թուրքիոյ իշխանութիւնը Իթթիհատ Վէ Թերաքքը՝ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կոչուած կուսակցութիւնը ձեռք առած էր: Այս կուսակցութիւնը Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութիւնն էր:

Թրքական զօրաշարժի հրահանգին համաձայն, ամէն ոք որ զինուորական պահանջուած տարիքի մէջ էր, իր շրջանի զինուորական գրասենեակը փութաց արձանագրուելու:

Այն ատեն հայրս 42 տարեկան էր, ուրեմն՝ զինուորութեան պահանջուած տարիքի մէջ: Որպէս քաղաքացի, ինչպէս ուրշիներ, նոյնպէս հայրս գնաց որոշեալ զօրանոցը արձանագրուելու: Առաջին օրը բազմութեան եւ խճողումի պատճառաւ չէ՛ կրցած արձանագրուիլ. երկրորդ օրը դարձեալ ներկայանալով, երեկոյեան ուշ ատեն վերադարձաւ յոգնած, փոշիներու մէջ: Այդ օրը անձնաթուղթին նայելէ ետք, ձեռքը երկտող մը կու տան ու կ'ըսեն. «այն ատեն որ քու տարեկիցներու անունը կը սրտի, պէտք է ներկայանաս այսինչ կեդրոնը»:

Այսպէս, կանչուելու անորոշութիւնը մեր տան մէջ շանթահարեալ վիճակ մը ստեղծեց: Յաջորդ օրն իսկ հայրս խանութին գործերը սկսաւ ամփոփել, ապառիկ տրուած ապրանքներու փոխարժէքը գանձելու ուղղութեամբ պէտք եղած աշխատանքը սկսաւ ընել, դիմելով պարտական եղողներուն, խնդրելով անոնցմէ որ այս անակնկալ վիճակին պատճառաւ հաշուեփակ կատարեն:

Երբ կը ներկայանայ պարտատէրերուն, ոմանք մաս մը կու տան եւ ոմանք «ներկայիս չունինք» ըսելով ուրիշ օրուան կը յետաձգեն. այսպէս՝ յուսահատ վիճակ մը...: Յաջորդ օրը հայրս կ'որոշէ երթալ նաեւ Նարինին Եուսուֆ կոչեցեալ (իթթիհատական շուն մը) անձի մը, որմէ մէկ ոսկի առնելիք ունէր՝ ապարանքի վրայ շինուած կահկարասիներու համարժէքէն մնացած: Այդ օր հօրս հետ խանութ գացի. բաւական մը կենալէ վերջ, հայրս դառնալով ինձի ըսաւ.

- Ես Նարինին Եուսուֆին քովը պիտի երթամ. իր ունեցած պարտքէն պիտի կրնամ՝ բան մը գանձել,- ու հեռացաւ:

Ծատ չուշացաւ հայրս: Մօտաւորապէս կէս ժամ վերջը ան եկաւ, բայց ձախ երեսը կարմրած էր:

- Ի՞նչ է հայրիկ, ինչն՞ էր երեսդ կարմրած է ու ջղային վիճակ մ'ունիս,- հարցուցի:

Նախ պահել ուզեց. ձախ կողմի աչքէն հոսող ջուրը զինք անհանգիստ կ'ընէր ու միշտ թաշկինակովը չորցնել կ'աշխատէր:

Հայհոյել չգիտցո՞ղ հայրս պնդումիս վրայ պատմեց եղելութիւնը:

Երբ Նարինին Եուսուֆին ներկայանալով պահանջած է որ գոցե իր պարտքը, գազանատիպ այդ հրեշը, ոտքի ելլելով աստակ մը կը զարնէ անակնկալօրէն, եւ իթթիհատական այդ սրիկան հրելով դուրս կը հանէ հայրս՝ խանութէն պոռալով թէ՛ «կեաւոր օղլու կեաւոր, եարըն սիզլերի կեպերտէճէիզ տահա փարա՞ մը իսթէմիչէ կելտին, տէ՛ֆ օլ շուրտան» (անհաւատի զաւակ, վաղը ձեզ պիտի աստկեցնենք. տակաւին դրա՞մ ուզելու ես եկած, կորստի ասկէ):

Ի՞նչ կրնար ընել եւ որո՞ն կրնար դիմել իր արդար պահանջին համար հայրս, որ արդէն ութ օր վերջ զինուորութեան կանչուած ըլլալուն, պիտի երթար հոն ուր հրահանգուէր:

Փամանակը շատ նորք էր, կառավարութեան կողմէ ալաթորքս կողոպուտը սկսած էր քաղաքավար քաղաքականութեամբ մը. պետութեան կողմէ նշանակուած քանի մը հոգիէ բաղկացեալ թուրք զինուորական եւ քաղաքային մարդիկ վաճառատուներէ-վաճառատուն կ'անցնէին եւ կը նոթագրէին կառավարութեան պէտք եկող ապրանքը, որ դրկուէր այն հասցէին զոր իրենք որոշած էին: Կողոպուտէն տուժեցին Գոնիայի մէջ Եբրանոսեան վաճառատունը (զինուորականութեան կողմէ ձեռք դրուած այլազան տեսակի կերպասեղէններ), Աֆարեան-Սեմերճեաններու վաճառատունը (կերպասեղէնի, ճերմակեղէնի, կտաւեղէնի տեսակներ), Պալթայեան վաճառատունը, յոյն վաճառատուներ, նոյնպէս մեր խանութը (կարգ մը գրասենեակներու վերաբերեալ սեղաններ՝ թիով 28 հատ, քանի մը տասնեակ աթոռներ), Սեդրակեան, Օհանեան եղբայրներու, Լամպրօ, Տիմիթի յոյն վաճառատուները: Այս ձեռք դրուած ապրանքները պէտք էր փոխադրուէին վաճառատան կողմէ՝ որոշեալ տեղը, եւ փոխարժէքը ստացուէր ստացագիր մը, որուն մէջ գրուած էր գինը, բայց՝ պատերազմէն ետք վճարելի: Հարիրաւոր հայ եւ յոյն վաճառատուներ կողոպուտեցան այսպէս՝ պետութեան կողմէ:

Մեզմէ կողոպուտած ապրանքներուն ստացագիրերը, սնանկ ու վանտալ թրքական պետութեան կնիքովը կնքուած, մինչեւ մօտ ատեններս ողորմածհոգի մայրս կը պահէր:

Ի դէպ, վերջէն այդ ապրանքներուն գրաւմին «պատերազմական տուրք» անունը տուին ու վերջացուցին: Օրուան այս վիճակն ու կացութիւնը՝ ինչպէս մեզի, նոյնպէս ալ բոլոր հայ ընտանիքներուն շփոթ եւ անհանգստութիւն պատճառեցին:

Մայրիկիս աչքերէն սկսաւ արցունքը անպակաս ըլլալ, «ամուսինս զինուոր երթալու ըլլայ, ես երեք պզտիկներով ինչպէ՞ս պիտի կրնամ ապրիլ կամ ապրեցնել» կը կրկներ ան: Նմանապէս մեծ

մայրիկս, հալումաշ կ'ըլլար, իր դողդոջուն շրթներովը աղօթքներ կը մրթմրթար, մերթընդմերթ մեծ շունչ մը կ'առնէր, «Տէր ողորմեա, ո՞վ Տէր իմ, դու՛ն գթա մեր վրայ» ըսելով երկինք կ'ուղղէր իր նայուածքն ու նուաղկոտ աչքերը:

Թուրքի լակոտներ գիշերները մինչեւ առաւօտ իրի պարսպ թիթեղները թմբուկ ըրած, անդադար կը թմբկահարէին անճոռնի եղանակներով՝ ուղեղի արկեալ ջիղերը անդիմանալի վիճակի հասցնելու աստիճան: Թուրք մոլեռանդ ժողովուրդը, կեաւորին դէմ պատերազմ յայտարարուած ըլլալուն համար, ուրախ էր, որ ճակատ երթալով կեաւոր պիտի ջարդէր եւ այն վստահութիւնը ունէր թէ յաղթականօրէն իր վերադարձին կեաւորի ականջ եւ քիթ պիտի բերէր...:

Հոս դարձեալ պարտադրաբար նիւթէ շեղելու եմ, ծանօթացնելու համար թուրք մոնկոլ մտայնութեան մոլեռանդութիւնը:

1912ին, երբ Պալքասեան պատերազմը սկսաւ, օրուան մեւաւ-ւիններուն շէխը, մոլլա Հիւնքիար Օղլուն, սուլթան Ռեշատին ներկայանալով հայրենիքի պաշտպանութեան համար իր համայնքին պատրաստակամութիւնը յայտնեց: Սուլթանը մոլլային շնորհակալութիւն յայտնելով 300 օսմանեան ոսկիով վարձատրեց զինք: Մոլլան սուլթանին գոհունակութիւնը շահելով վերադարձաւ Գոնիա:

Երբ 1914ի գօրաշարժը եղաւ, մոլլան Պոլիս գնաց, դարձեալ ներկայացաւ սուլթան Ռեշատին եւ պատրաստակամութիւն յայտնեց՝ հայրենիքին պաշտպանութեան համար, իր աղանդին բոլոր հետեւորդներով պատերազմին մասնակցելու:

Այս անգամ մեւաւիին առաջարկը ընդունուեցաւ սուլթանին կողմէ: Չելեպին ստիպուեցաւ հեռագիրերով իրեն ենթակայ սելճուքներուն մնացորդ մեւաւիները Գոնիա կանչել: Ասոնց ամբողջական հաւաքումը օրեր տեսեց:

Անոնք Մեւլահանէի մզկիթին մէջ հայ-հույով (գիքիրներով), Քուրան շերիֆէն այէթներ կարդալով, նստով Մեւլահանէի մարշը կը նուագէին եւ մզկիթին շատրուանին շուրջ իրենց աղանդին պարը կ'ընէին, տողանցքներ կը կատարէին իրենց այլանդակ ձեւերով, թաղիքէ երկայն գլանաձեւ 50 սմ. երկարութեամբ գլխարկներով:

Վերջապէս հաւաքը կատարեալ ըլլալէ վերջ, շելեպիին կազմած անկանոն զօրքին հրահանգ տրուեցաւ որ Սուէզի ջրանցքի ճակատին պաշտպանութեան պարտականութիւնը ստանձնէ: Օրէ օր Գոնիան սկսաւ պարպոյիլ այս այլանդակ բանակէն:

Անոնք գացին անգլիացի զինուորներու ականջ ու քիթ բերելու

եւ թշնամին սահմանէն հարիւրաւոր քիլոմէթրեր անդին շարտելու:

Բայց շա՛տ խղճալի կ'ըլլայ այս թշուառականներուն վիճակը երբ կը հասնին Սուէզի ճակատ: Ասոնք կը սկսին աղօթքներ կարդալ, պոռչտութեան եւ կանչուողութեան ընել՝ «Ալլա՛հ, Ալլա՛հ» պոռալով ձեռքերնին ունեցած սուրերուն հագրէթի Ալիին երկարող սուրով փոխարինուիլը խնդրելով Աստուծմէ: Անոնք կը յառաջանան՝ ապաւինելով մարգարէ Մուհամմէտին եւ Ալլահին:

Սուէզի ճակատին պաշտպանութեան անգլիացի հրամանատարը տեսնելով այս այլանդակ բանակին այլանդակ հագուստները, թաղիքէ 50 սմ. երկարութեամբ գլխարկները եւ գոռում-գոչումով իրենց կողմ յառաջանալը՝ հրահանգ կու տայ, քառորդ ժամ մը միայն, շրափնէլի տեղատարափի տակ առնել...:

Անգլիացի զինուորներու գլուխ, քիթ ու ականջով վերադառնալու տեղ, անոնք հասունցած տանձերու պէս կը թափին՝ իրենց գլուխը, քիթն ու ականջներն ալ վրայ կու տան: Մատի վրայ համբոտղ քանի մը տասնեակ հոգի միայն կրցած էին ազատիլ:

Այս վերջին անեկդոտը պատմողը այդ աղանդին պատկանող եւ վերոյիշեալ պատերազմին մասնակցած քեպայպի Stenէն էր:

- Հայրենակից,- ըսաւ,- մենք սխալեր ենք:- Ու պոչը ազատելուն փառք կու տար:

Կ Ո Չ՝ Գ Ո Ն Ի Ա Յ Ի Հ Ա Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Ր Գ Ի Ն

Կառավարութիւնը կոչ ըրաւ Գոնիայի հայ ժողովուրդին որ յանձնէ իր քով գտնուող զէնքերը: Ներկայ պայմանները նորք եւ փափուկ նկատող յայտարարութիւններ եղան, «ով որ զէնք ունի կառավարութեան պէտք է յանձնէ» ըսուեցաւ, ծանր պատիժներու սպառնալիք եւ ազդարարութիւններ եղան: Զէնք խուզարկելու պատրուակով հայկական տունները տակնուվրայ ըրին. յանկարծ տան դուռը զարնելով՝ ներս կը մտնէին ոստիկաններ եւ գաղտնի ոստիկաններ:

Բարեբախտաբար ո՛չ մէկ տունէ զէնք գտնուեցաւ. միայն անպէտք ու անկարեւոր գրութիւններ եւ գիրքեր ու պատկերներ գտնուեցան, որոնց համար իրենց տէրերը բանտարկուեցան ու պատժուեցան ծեծով: Միայն Թումայեան կոչեցեալ ընտանիքին քով որսի զէնք մը գտնուած ըլլալուն համար, 26 տարեկան որդի Թումայեանը այնքան ծեծեցին ու քանակոծեցին, որ խեղճ երիտասարդը շատ չտեսնեց, քանի մը շաբաթ արիւն փսխելէ ետք մեռաւ:

Այն ատեն Բարեկենդանի տօնին շա՛տ կարեւորութիւն կու տար ժողովուրդը: Բուն Բարեկենդանին 15-20 օր մնացած, ուրախութիւնն ու խրախճանքը կը սկսէին: Այլագան տեսակի հագուստներ հագած, կը կազմէին խաւաքարտէ եւ կամ թելէ դիմակներով դիմակաւորուած խումբեր, որոնք հարուստներու եւ բարեկամներու տունները կ'այցելէին եւ պարեր, զուարճութիւններ ընելէ եւ տանտէրերուն կողմէ նիւթականով վարձատրուելէ վերջ դուրս կ'ելլէին:

Փակեալ խորանի Երկուշաբթի օրը, ատեցած բոլոր իղոտ ուտելիք եւ անուշեղէնները աղքատներուն կը տրուէին: Իսկ դիմակաւորեալ խումբերը Երկուշաբթի օրը, դարձեալ իրենց խումբերով, դիմակները հանած, բաց երեսով հրապարակային պտոյտներ կը կատարէին եւ խմբովին կը լուսանկարուէին:

Իթթիհատ վէ Թերաքքը մոլեռանդ իծածին կուսակցութիւնը թուրք տգէտ ժողովուրդը գրգռելու համար ու ատելութիւն սերմանելու նպատակաւ գիրք մը հրատարակեց՝ «Էրմենի քոմիթէնիւերին եանընտան պոլունան սիւահլար վէ պոմպալար» անունով: Այդ գիրքին մէջ էջ մը կայ որուն տակը գրուած է՝ «Գոնիատան Կրակուեան Յակոբուն Էիհնտէն պոլունան պիր ֆետայի ալայընըն թասֆիրի»։ անոնք Բարեկենդանի նկար մը իբրեւ ֆետայի նկար օգտագործեցին: Կան տակաւին զէնքի եւ ումբի տասնեակ մը նոյնօրինակ նկարներ, որոնց իրականութիւնը այն է, որ կարգ մը անմեղ հայ երիտասարդներ բռնիօրէն կեցուցած եւ առջեւնին շարած են զէնքերն ու զինամթերքները եւ նկարած: Դարձեալ այդ գիրքին մէջ պիտի տեսնէք Հալէպի հին սերային բակը տասնեակ մը հայեր թուրքերու կողմէ հաւաքուած՝ առջեւնին ումբ եւ զէնք շարելով նկարուած են:

Այսպիսի գրպարտութեամբ մոխիր կ'ուզեն ցանել միամիտ մարդոց աչքերուն: Ասոնք իրենց ընելիք ոճիւրներուն արդարացումի միջոցներ են... թուրքօրէն...:

ՆՈՐ ԳԷՊՔԵՐ

Ժամանակն ու դէպքերը հետզհետեւ անելի գէշ ըլլալու վրայ էին: 1915ին Գոնիայի հայ երեւելիները, 100ի չափ անձեր, երեք խումբերով Սուլթանիէ գիւղը դրկեցին. առաջին խումբը՝ Մայիս 9ին, երկրորդը՝ 11ին եւ երրորդը՝ 29ին:

Ոստիկանապետ Սաստէտտին պէշը այս հայերը իր պաշտօնատուն կանչելով՝ շահտ քաղաքավարօրէն կ'ըսէ անոնց.

- Մեր կառավարութիւնը այսօր շատ զբաղեալ ըլլալով, կը փափաքինք որ դուք Գոնիայէն քանի մը ամսուան համար մեկնելու էք եւ Սուլթանիէ բնակելու էք:

Անոնք ալ առանց առարկութեան կը հնազանդին այս հրամանին եւ Սուլթանիէ գիւղը կը մեկնին, եւ մինչեւ Գոնիայի տարագրութեան սկսիլը, այսինքն 21 Օգոստոս, հոն կը մնան (մենք Օգոստոս 9ին գաղթական ելանք Գոնիայէն): Ասոնք վերջէն ընդհանուր տարագրութեան խառնուելով՝ ճամբաներու եւ անապատներու մէջ կը փճանան:

1915 Ապրիլին, Ջէյթունի բնակչութեան բռնագաղթը սկսաւ դէպի Գոնիա, առանց պատճառի: Ջէյթունցիներէն մօտաւորապէս 5000ը խեղճ ու թշուառ վիճակի մէջ բերուեցան ճիշդ Մայիս 15ին, Գոնիա:

Գոնիայի հայութիւնը ի տես զՋէյթունցի արիւնակիցներուն թշուառ ու խղճալի վիճակին, անմիջապէս եղբայրական պարտականութեան լծուեցաւ, օգնելով անոնց հագուստեղէնի եւ ուտելիքի տեսակէտէն: Մեսճիտներու եւ մետրէսներու մէջ իրարու վրայ թխմուած եւ ոստիկանի հսկողութեան տակ դրուած էին այս զՋէյթունցիները: Ոստիկանները սկսան գոնիացի հայերուն կողմէ եղած օգնութեանց արգելք հանդիսանալ: Ջէյթունցի քանի մը տասնեակ որբացած եւ աղքատ ընտանիքներու զաւակներ, իրենց ծնողաց եւ պարագաներուն թոյլտուութեամբ, տեղւոյն բարեկեցիկ ընտանիքներէ անմիջապէս որդեգրուեցան:

Գոնիա բերուած այդ զՋէյթունցիները շաբաթ մը մնալէ ետք, խեղճ ու թշուառ վիճակի մէջ Սուլթանիէ գիւղը տարուեցան՝ ճահիճներ չորցնելու պատրուակով, եւ խստամբեր աշխատանքի ենթարկուեցան, առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան ու անվարձ:

Սուլթանիէի մէջ շահտ խղճալի վիճակ մ'ունեցան զՋէյթունցիները՝ աղքատութեան, թշուառութեան, հիւանդութեան մէջ: Թուրքերը զանոնք տեղաւորած էին ախոռներու մէջ, ուր անոնցմէ շատեր՝ տարիներու ընթացքին պատերուն փակած մլուկներէ ու անօթութենէ չորցած եւ ամբողջութեամբ թոյն դարձած ուղտի ոջիլներէ խայթ-

ուելով՝ թունաւորուելով մեռան:

Այդ թշուառ զՋէյթունցիները յետոյ Ուլու Քըշլա դրկուեցան, ուր պետութիւնը կողոպտել տուաւ զանոնք: Ապա, Օգոստոս ամսոյն մէջ Մամուրիէ դրկուեցան, հոն դարձեալ կողոպտուեցան կառավարութեան ծրագրած փրկրամով, միեւնոյն ատեն իգական եւ առական սեռէն սպանութիւններ եղան Իսլահիէ, Պախճէ, Ծար-Ծար ըսուած վայրերուն մէջ, եւ այսպէս երկար հետիտուն քալեցուելով հասան Քարթում:

Գոնիա արքարուող այս զՋէյթունցիներէն անոնք որ ողջ մնացին, ժամանակ մը ետք, շահտ նօսրացած թիով Մեսքենէ, Տիփսի եւ Ապու Հարար անցնելէ ետք հասան Տէր Զօր, ուր գտան իրենց հայրենակիցները, սակայն անելի՛ թշուառ վիճակի մէջ քան իրենք էին: Ծամբան թողլով սիրելիներ, անոնք քշուեցան Սիւար, անկէ վերջ ալ Խապուրի գետի ափերը՝ Շետտասիէ, Ապտիլ Ազիզի տարածութեանց մէջ: Այսպէսով վերջացուցին հերոս զՋէյթունցիները:

24 ԱՊՐԻԼ 1915

Ապրիլ 24ին էր որ Կ. Պոլիսէն հայ մտաւորականները ձերբակալուելով Այաշ կ'արքարուէին ու ոմանք ալ կը սպաննուէին: Ներքին գաւառներու մէջ ալ հաշոց տարագրութիւնը սկսած էր: Հայուն բախտը մթագնած եւ արեւը խաւարած էր: Իթթիհատ Վէ Թերաքքըի հայաջինջ ծրագիրը գործադրուիլ սկսած էր:

Ջէյթունի տարագիրներէն ետք Գոնիա դրկուեցան Պոլսոյ արուարձաններէն, Իզմիթի, Ատափազարի, Պրուսայի, Եալովայի, Պիլեճիքի, Օվաճըքի, Ասլանպէկի, Թեքիրտաղի, Մալկարայի, Կէշվէի, վերջապէս՝ բոլոր Արեւմտեան Անատոլոյի նորանոր հայ գաղթականներու կարուսաններ: Բեռնատար վակոններու մէջ լեցուած՝ անոնք սկսան գալ. մաս մը կը դրկէին առաջ եւ մաս մըն ալ կը տեղաւորէին կայարանին ետեւի կողմը, տափարակ դաշտին մէջ: Վերջապէս Արեւմտեան Անատոլոյի հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ տեղահանուած էր. Սիրիահասար, Էսկիշէֆիր, Աֆիոն Գարահասար, Քիւթահիա, Աքշէֆիր եւայլն, եւայլն:

Խնդիրը շահտ լուրջ էր: Այս շարժով՝ օրական հարիւրաւոր ընտանիքներու օճախները կը մարէին, տուներ կը քանդուէին, ընտանիքներու յոյսեր կը թաղուէին, շէն գիւղեր եւ քաղաքներ կը մոխրանային: Չարաղէտ գաղթականութեան մահաափիւռ ու մահաբոյր հրամանը դուրս պոռթկացած էր:

ԳՈՆԻԱՅԻ ԾԵՆԱՆԵԱՆ ՔՈՒԷԾԻ ԳՐԱԽՈՒՄԸ

Գոնիայի անտարանական համայնքը իր սեփական աղօթատեղիին չունէր: Ծենանեան քուէճի շէնքերէն մէկուն մէջ աղօթքի պաշտամունքը կը կատարէին անոնք: 1915 Մայիս 20ին, Ծենանեան քուէճը գոցուեցաւ եւ մեծ շէնքը իբրեւ հիւանդանոց գործածելու համար բռնագրաւուեցաւ: Գիշերօթիկի բոլոր աշակերտութիւնը իրենց երկիրները դրկուեցան: Երկու ամիս վերջ բռնագրաւուեցաւ նաեւ նախակրթարանի կողմը, ուր Կիրակի, մեծ սրահին մէջ, աղօթքի պաշտամունք կը կատարուէր: Անտարանականները երբ առանց աղօթատեղիի մնացին, աղերսագիր մը գրեցին տեղւոյն կուսակալին, խնդրելով աղօթատեղիի համար գործածուած սրահին իրենց վերադարձուիլը:

Մօտաւորապէս քսան տարիէ աւելի իրենց աղօթատեղի ըրած էին ու պաշտամունք կը կատարէին հոն: Այս աղերսագիրը՝ գրուած օրուան քարոզիչ, Վերապատուելի Համբարձում Աշճեանի կողմէ, ապարդիւն եղաւ, որովհետեւ՝ կառավարութիւնը տեղեակ չէր աղօթատեղի ըլլալէն եւ վաւերացուած չէր ան իբրեւ ժողովարան: Իսկ միւս շէնքը յարմարութիւն չունէր հիւանդանոց ըլլալու, եւ բաւական մը աշխատանք թափուելէ ետք, ամերիկացի Տոքթ. Տատի միջամտութեամբ վերադարձուեցաւ:

Բողոքականները մաքրել տուին շէնքը, եւ Սեպտեմբեր 5ին վերսկսան կրօնական պաշտամունքի: Գոնիացի եւ գաղթական, բողոքական եւ լուսատրոյական ազգայիներ, շուրջ վեց ամիս նոյն շէնքին մէջ իրենց եկեղեցական արարողութիւնները կատարեցին, քանի հայոց եկեղեցին կառավարութեան կողմէ քանդուած էր:

ՎԵՐՋԱՊԷՍ ՀԱՍԱԻ ԶԱՐԱՂԷՏ ՀՐԱՄԱՆԸ

Համայն հայութեան համար 1915ին տրուած հրամանը վերջապէս հասաւ Գոնիա:

1915 Օգոստոս 16ին, Երկուշաբթի օր, ոստիկանութեան տնօրէնը՝ Սաստէտտին պէշը Գոնիայի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Գարեգին Ծ. Վրդ. Խաչատուրեանը (ապա Պատրիարք Կ. Պոլսոյ) եւ Վերապատուելի Համբարձում Աշճեանը իր քովը կանչելով ըսած է.

– Ըսէ՛ք ձեր ժողովուրդին, թող պատրաստուին, շաբաթ մը ետք պիտի տարագրուին:

Պատուելին պատասխանելով կ’ըսէ.

– Յարգելի պէշ, այսպիսի կարգադրութիւն մը շիտա՞կ է անմեղ ժողովուրդի մը համար:

Ոստիկանութեան տնօրէն Սաստէտտին պէշը փոխելով իր դիմագիծը, կը պատասխանէ.

– Ծիտակ կամ սխալ ես այդ չեմ գիտեր, ես կառավարութեան հրամանն է որ կը հաղորդեմ ձեզի: Կառավարութիւնը գիտէ թէ ի՛նչ կ’ընէ. ժամանակ չունիմ ձեզի հետ խօսելու:

Այս հարցումէն եւ տրուած պատասխանէն յայտնի կը դառնար թէ խնդիրը շիտակ կամ սխալի խնդիր չէր, այլ յետին եւ անմարդկային նպատակ մը կար իրագործելի: Բոլոր հայ ազգը փճացնելու ծրագիրն էր ան:

Գոնիայի մէջ, հայ կաթողիկէ համայնքի պատկանող ոչ մէկ ընտանիք կար այն ատեն, միայն պզտիկ եկեղեցի մը ունէին:

Ազգին այս երկու ներկայացուցիչները, ոստիկանապետին այս անմարդկային արտայայտութեամբ շանթահարուելէ ետք, կը ցընցուին: Իրարու եւ քանի մը ազգայիներու հետ խորհրդակցելէ ետք որոշում կ’առնեն յանուն մեր ժողովուրդին Կ. Պոլսոյ Բ. Դրան եւ ներքին գործոց նախարարութեան հեռագիր մը ընել եւ խնդրել որ այդ հրամանին ենթարկուելէ ազատ կացուցուին:

Առածը կ’ըսէ. «Ջուրը ինկողը օձին կը փաթթուի»:

Այս հեռագիր–աղերսագիրը անլսելի մնաց, որովհետեւ ազգին փճացման որոշումը անխտիր եւ անողորմ էր:

Հ Ա Լ Է Պ Ի Ն Ա Խ Կ Ի Ն Վ Ա Լ Ի Ծ Ե Լ Ա Լ Պ Է Յ Ի Գ Ո Ն Ի Ա Յ Ի Կ Ո Ի Ս Ա Կ Ա Լ Ո Ր Ո Ծ Ո Ի Ի Լ Ը Ե Ի Ա Ն Ո Ր Խ Ո Ս Տ Ո Վ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Ծիշդ այսպիսի անցուդարձերու ընթացքին Հալէպի կուսակալ Շելալ պէշը Գոնիայի կուսակալ որոշուեցաւ:

Այս մարդը Հալէպի մէջ Իթթիհատ Վէ Թերաքքը կուսակցութեան ոճրային հրահանգները գործադրել մերժած էր: Ան Պոլիս հեռագրած էր հարցնելով՝ «ես այս քաղաքին կուսակալն եմ, թե՞ դահիճը. չեմ կրնար ըլլալ եւ կառավարել ու կարենալ ընել ա՛յն ինչ որ կը հրահանգէք»: Շելալ պէշին այս հեռագիրին վրայ զինք Գոնիայի կուսակալ կը նշանակեն:

Շելալ պէշի մասին այս տողերը գրած եմ, ոչ թէ թուրք մը գովելու համար, այլ ցոյց տալու թէ՛ հայկական տարագրութիւնը ինչպէ՛ս սկսաւ եւ խղճմտանքի տէր թուրք մը այդ անմարդկային

վիճակին ինչպիսի՛ վերաբերում ունեցաւ:

Ծելլալ պէյ 9 Յուլիս 1915ին Հալէպի կուսակալութեան պաշտօնէն Գոնիայի կուսակալութեան փոխանցուեցաւ: Այն ատեն տակաւին Գոնիայի տարագրութեան սկսած չէին, այլ միայն 100ի չափ հայեր անհատապէս ղրկուած էին Սուլթանիէ գիւղը: Երբ կուսակալ պէյը Գոնիա ժամանեց, հայոց առաջնորդը, Տ. Գարեգին Ծ. Վարդապետ Խաչատուրեանը եւ իրեն հետ Վերապատուելի Համբարձում Աշճեանը բարիգալուստի գացին: Այս այցելութեան պահուն, առաջնորդ Հօր տխոր վիճակը կուսակալ պէյին ուշադրութիւնը գրաւած ըլլալով, ան հարցուցած է.

- Մուրախաս էֆենտի, առաջնորդ էֆենտի, ինչու՞ տխոր էք, ի՞նչ կայ:- Հայր Սուրբն ալ կը պատասխանէ.

- Պէյ էֆենտի, մեր ժողովորդէն հարիւրի չափ յարգելի անձեր, առանց որեւէ յանցանքի Սուլթանիէ տարագրուեցան: Այնքան ատեն որ անոնց կիներն ու զաւակները վիշտի մէջ են, ես կրնա՞մ ուրախ ըլլալ:

- Մուրախաս էֆենտի, մի՛ տխրիք. ազգ մը իր գոյութեան պայքարը մղած ատեն այսպիսի անտրամաբանական գործեր կ'ընէ: Ես Պոլիս պիտի երթամ. անոնց համար կ'ընեմ ա՛յն ինչ որ կրնամ ընել,- պատասխանած է կուսակալը:

Իսկապէս ալ, Ծելլալ պէյը քանի մը օր ետք Պոլիս մեկնեցաւ: Եւ իմացանք որ Գոնիան տարագրութենէ ազատելու համար 40 օր աշխատած է, եւ արդէն մասամբ մըն ալ յաջողած:

Ծելլալ պէյին բացակայութեան, ատենադպիրը (տեֆթերտար) կը փոխանորդէր զինք: Մինչայդ, Պոլիսէն Իթթիհատ Վէ Թերաքքըի Կոմիտէին կողմէ քննիչ Ֆերիտ պէյը ղրկուած էր, որպէսզի ոստիկանական տնօրէնին քովը մնայ, որպէսզի վերջինս հայոց տարագրութեան ատեն աշտոութեամբ եւ կամ դրամի փոխարէն թոյլատու ոգիով չվերաբերի հայոց հետ:

Օրուան ոստիկանապետն էր Պահրի էֆենտին:

Եւ ա՛յն օրն երբ կուսակալը Պոլիսէն Գոնիա պիտի վերադառնար, Գոնիայի մոլեռանդ պաշտօնեաները - անտարակոյս Պոլիսի հրամանով - Գոնիայի տարագրութեան սկսան եւ երկու օրուան ընթացքին բաւական շատ թիով մարդիկ ու ընտանիքներ տարագրեցին: Երբ ազնի ու արդարադատ կուսակալը վերադարձաւ, ինքզինք կատարած իրողութեան մը առջեւ գտաւ: Տեսնելով կայարանին մէջ տարագրուելիք բազմութիւնն ու ընտանիքները, ան հարցուցած է թէ ո՛րտեղացի են ասոնք: Գոնիացիներ ըլլալնին լսելուն պէս՝ «անմիջապէս ձգեցէք որ իրենց տունները երթան»

հրահանգած է ան: Անոնց հետ՝ կայարան գտնուող 20-25 հազար այլ տեղերու հայ գաղթականներ եւս կը տեղաորոմին Գոնիա:

Բարի եկարի համար, նորին վստմութեան այցելութեան գացողներուն ան պատահած դէպքերու մասին շատ ցաւ յայտնած է, եւ ըսած. «Մենք ներկայիս հսկայ հեղեղի մը եզերքը կը գտնուինք: Այս հեղեղը ծառեր, գոյքեր, մարդիկ, ինչ որ գտնէ իր ճամբուն վրայ՝ կ'առնէ ու կը տանի: Մենք որ այժմ անոր եզերքը կը գտնուինք, որչափ մարդ որ կրնանք ազատել պէտք է ազատենք այս վտանգաւոր հեղեղի յորձանքէն»:

Իսկապէս ալ, կուսակալ Ծելլալ պէյը ա՛յն ինչ որ կը խօսէր, անցնելով գործնականի՝ կ'ընէր:

Հայ գաղթական մը փրկելու համար՝ «ծեր է», «հիւանդ է», «արիեստաւոր է», ըսելով՝ ամէն դիմողի, տարագրութենէ կերպով մը ազատելու աշխատած է:

Սակայն, հազիւ մէկուկէս ամիսի չափ անիրաւութեանց դէմ մաքառելէ ետք, ան ստիպուած եղաւ Գոնիայէն ալ մեկնիլ:

Գոնիայէն մեկնելէ օր մը առաջ, Սեպտեմբեր 24ին, դարձեալ վստմութեան քովը գացող Հայր Սուրբին եւ Աշճեան պատուելիին զգածուած ըսած է.

- Այլեւս այս անիրաւ ու անարդար վարչութենէն ազատուեցայ:

- Ի՞նչ կայ պէյ էֆենտի, ի՞նչ է եղած:

- Հիմա Պոլիսէն հեռագիր ստացայ: Թալասթ պէյը կ'ըսէ թէ կամ մեր հրամաններուն կը հպատակիս եւ կամ պաշտօնէ կը հրաժարիս...: Ես այսպիսի անիրաւ հրամաններ չեմ կրնար գործադրել: Պաշտօնէս եւ ամսականէս կը հրաժարիմ եւ անարդարութեան գործիք չեմ ըլլար: Տեսէք, ես Հալէպի կուսակալն էի, ինծի հրաման տրուեցաւ թէ՛ գնա՛ եւ զէյթունցիները տեղահան ըրէ: Ես ալ ըսի Ջէյթուն կ'երթամ, եթէ հոն յանցաւոր մարդիկ գտնեմ՝ պատերազմական ատենանին կը յանձնեմ, եթէ դատապարտուին՝ մահուամբ կը պատժեմ զանոնք: Մեղաւորներ եւ անմեղներ անխտրաբար՝ կին, աղջիկ, մանուկ տեղահան չեմ ըներ: Գիտէ՞ք յետոյ ինչ ըրին: Մարաշը անկախ կառավարութիւն յայտարարեցին եւ ուղղակի Պոլսոյ կապեցին, Թալասթի հրամանով Ջէյթունը տարագրեցին եւ զէյթունցիները, փճացուցին: Յետոյ ինծի ուրիշ հրաման մըն ալ եկաւ թէ՛ գնա՛ Անտիոքի շրջանի հայերը տեղահան ըրէ՛: Գրեցի թէ եթէ Անտիոքի ծովեզերք ըլլալը անպատեհութիւն մ'ունի, ինծի ղրկեցէք անպատեհութիւն չունեցող նահանգներուն ցանկը: Հոնկէ տարագրուելիք հայերը կալուածներ ունին. անոնց փոխարժէքը կը վճարեմ, այնպէս տեղահանութիւնը կը կատարեմ:

Այն ատեն ինձի ըսին թե՛ ո՛չ ցանկ կը դրկենք եւ ո՛չ ալ հայերու ունեցածին փոխարժէքը կու տանք: Դուք գացէք եւ զանոնք բռնի տարագրեցէք: Ես ալ իբրեւ պատասխան գրեցի թե՛ ես այդպիսի քմահաճ հրամանի չեմ կրնար հնազանդիլ: Ասոր պատասխանելով ինձի գրեցին թե՛ մենք Գոնիայէն տարագրութիւն պիտի չընենք, դուն հո՛ն գնա: Բայց գիտէք նաեւ թէ, ես Պոլիսէն հոս չեկած երկու օր առաջ հոս եւս սկսած եմ իրենց նպատակը գործադրել եւ զիս կատարուած իրողութեան առջեւ թողուցիմ: Ատենէ մը ի վեր այս դժուարութեանց առջեւ կը գտնուիմ: Այլեւս երթալու եմ, օգտակարութիւն չեմ կրնար ունենալ:

- Պէշ էֆենտի, եթէ կարելի է մի՛ մեկնիք, որովհետեւ եթէ մեկնելու ըլլաք, մենք բոլորովին կը լքուինք եւ անիրաւութեանց կ'ենթարկուինք: Ձեզմէ զատ մէկը չունինք՝ որեւէ անիրաւութեանց ատեն դիմելու համար:

- Կարելի չէ, ստիպուած եմ մեկնիլ, սակայն դուք մի՛ յուսահատիք: Ունէ ազգ չի՛ կրնար ուրիշ ազգ մը բոլորովին փնացնել: Գիտեմ, այս դէպքին պատճառաւ շատ մեծ վնասներու պիտի ենթարկուիք, բայց այս դէպքը այնչա՛փ պիտի վնասէ այս երկրին, որչափ որ պիտի վնասէ ձեզի:

Ճելալ պէշ Պոլիս գնաց եւ մինչեւ զինադադար մեկուսի, անկիւն մը քաշուեցաւ, առանց պաշտօն մը առնելու մնաց, սպասեց որ դէպքերը իրենց ընթացքը առնեն եւ երբ ֆրանսացիները Կիլիկիոյ համար թուրք կուսակալ մը ուզեցին, Ճելալ պէշէն զատ ուրիշը չընդունեցին:

Բայց աւաղ որ Ճելալ պէշ հոն ալ չկրցաւ երկար մնալ: Երբ տեսաւ թէ ֆրանսացիք եւ թուրքերը եւ մեր հայերը տարբեր նպատակներ կը հետապնդէին՝ Ատանայէն մեկնեցաւ եւ Պոլիս վերադառնալով վերջին տարիները հոն անցուց:

Թուրքիան եթէ այսպիսի տաս կուսակալ ունենար, ո՛չ թուրք կառավարութեան ընթացքը այսչափ սխալ եւ ո՛չ ալ մեր կորուստները այսչափ մեծ կ'ըլլային:

Հ Ա Յ Ր Ի Կ Ի Ս Զ Ի Ն Ո Ի Ո Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

1915 Մայիսին հայրիկիս տարիքի դասակարգը կանչուեցաւ: Մինչայդ, փրկագինի դրութիւնը ընդունելի էր կառավարութեան կողմէ եւ փրկագինը 48 օսմանեան ոսկեդրամ էր: Մենք փրկագին տալով հայրս զինուորութենէ ազատելու պատրաստուած էինք:

Փրկագինի գործողութեան համար պէտք եղած դիմումը արդէն կատարուած էր, բայց հակառակ ձեռքը ունեցած փրկագինի պաշտօնական թողութիւն՝ հայրս կանչուեցաւ:

Այդ օր հայրս երեկոյեան տուն չեկաւ: Ուշ ատեն իմացանք, որ առանց զինուորական հագուստներ հագցնելու եւ ոչ մէկ պատրաստութեան, հայրս անորոշ ուղղութեամբ դրկուած է: Ձեռք գիտեր թէ ո՛ր:

Տան մէջ մտահոգութիւն, կսկիծ: Մայրս՝ երեք պզտիկներով. կեանքը տառապանք եղաւ: Խեղճ մայրիկիս եւ շրջանակի ազգականներուս մեծ մտահոգութիւն մը պատեց:

Ծաբաթ մը վերջ նամակ մը ստացանք հայրիկէս, Սիլիւրիէն (Պոլսոյ արուարձաններէն մէկը): Յաջորդ օր մայրս մեզ մեծմայրիկիս քովը ձգելով, հօրեղբօրս հետ, զինուորական փրկագինը՝ 48 օսմանեան ոսկի ծրարուած թաշկինակի մը մէջ, վճարեց պէտք եղած տեղը եւ ստանալով ստացագիրը սպասեց, որ միքանի շաբաթէն հայրս վերադառնայ:

Անցաւ շաբաթ մը, երկու եւ երեք՝ ոչ մէկ լուր մեր հայրիկէն: Չորրորդ շաբաթը հետագիր մը ստացանք հայրիկէս, հետեւեալ գրութեամբ՝ «ինչո՞ւ չէք վճարած փրկագինս, որ ժամ առաջ ազատուիմ»: Մտահոգութեանց վրայ մտահոգութիւն մը եւս...: Մայրս հօրեղբօրս հետ գնաց փրկագինի գրասենեակը:

Մայրս ցոյց կու տայ վճարուած գումարին ստացագիրը եւ կը խնդրէ որ ընթացք տան գործողութեան, որպէսզի հայրս ժամ առաջ ընտանիքին գլուխը գտնուի: Քեռիներս եւ հօրեղբայրս պէտք եղած աշխատանքը չէին խնայեր վայրկեան առաջ հայրս այդ նեղ դրութենէն փրկելու եւ իր կնոջ ու զաւակներուն վերադարձնելու համար:

Հօրմէս եկող նամակ կամ քարթերէն կ'իմանայինք, որ զինք ամրաշէն (ամէլէ թապորի) բանակի զինուոր ըրած էին եւ չափազանց անտանելի գործերու մէջ ծառայութիւն ընել կու տային:

Երկար սպասումէ եւ յուսահատական շաբաթներ անցընելէ ետք, 17 Օգոստոս 1915ի առաւօտեան ժամը 8:00ի ատենները փողոցի մեր դուռը զարնուեցաւ եւ մէջ մըն ալ տեսնենք որ հայրս է: Դրան շէմին երեւցաւ: Ես, ինձմէ պզտիկ քոյրս եւ եղբայրս վազելով փաթթուեցանք մեր սիրելի հայրիկին: Տրուած զինուորական փրկագինով հօրս թոյլ տրուած էր որ իր երկիրը երթայ:

Հայրս տուն մտնելով, երբ հարցուց տան տակնուվրայութեան մասին, իրեն պատմեցինք եղելութիւնը եւ տրուած ազդարարութիւնը

թէ երեք օր ետք պէտք էր ելլէինք, ձգելով մեր տունը եւ ամէն ինչ ու երթայինք հոն ուր կառավարութիւնը կ'առաջնորդէր: Խեղճ հայրս այս վիճակէն անակնկալի եկած, չէր գիտեր ի՞նչ ընէր: Շուարած վիճակ մ'ունէր:

Թաղին մէջ թուրք կիներ սկսան շրջիլ իրենց էրիկներով միասին եւ հայ տուներէն ներս մտնելով ձեռքերնին այս կամ այն առարկային նետելով առանց ամշնալու կ'ըսէին. «հայրենակից, ասիկա ինձի յիշատակի նուէր տուր», տունին չորս կողմը կը քննէին, ինքզինքնին կողոպտելու կը պատրաստէին:

Յաջորդ առաւօտ, հայրս տեսնել ուզեց այդքան ժամանակ գոց մնացած խանութնիս: Հայրս խոր մտածումի մէջ թաղուած, շուարած վիճակ մ'ունէր. ջղային վիճակ մը ունենալով՝ երբեմն հայհոյանք եւ անարգական բառեր կը լսէի հայհոյել չգիտցող հայրիկիս բերանէն: Հապա՞ զինուորութենէ ազատուելու համար տրուած 48 օսմանեան ոսկին: Ցա՛ւ կը զգար: Արդեօք տալով լաւ պիտի ըլլա՞ր, իսկ եթէ չտար ի՞նչ պիտի ըլլար...:

Կէսօրուան մօտ էր: Ես խանութին դրան առջեւի աստիճանին նստած անցնող-դարձողները կը դիտէի: Տեսայ՝ դիմացէն փրոֆ. Արմենակ Հայկազեանը ուղղուելով մեր խանութը եկաւ:

Հայրիկիս անունն ալ Արմենակ ըլլալուն՝

- Ատտաշ (անուանակից), բարեւ, ինչպէս էք,- ըսելով եւ որպիսութիւնս հարցնելով հետեւեալ խօսքերը ըսաւ.- Յակոբ, դպրոցը գոց է ըսելով չըլլայ որ կարդալէ դադրիս, հէ՞՛:

Ես որ զինք շատ կը յարգէի, այդօրուան տիպար պատանութեան վայել վարմունքով լուռ կեցայ ու մինչեւ ականջներուս ծայրը կարմրեցայ:

Փրոֆեսորը հայրիկիս հետ օրուան դժնդակ, ճնշիչ ու նեղ կացութեան շուրջ քիչ մը խօսակցելէ ետք ըսաւ.

- Արմենակ աղա, քեզի առաջարկ մը ունիմ, բարի մարդ մը ըլլալս դու՞ք կ'ըսէք. ուրեմն ըսելիքս հետեւեալն է անշուշտ որ՝ դարձեալ ձեր թոյլտուութեամբ եւ ձեր կամեցողութեամբ: Ինչպէս որ խօսեցանք օրուան կացութեան եւ գաղթի մասին ու այս անորոշ ճամբորդութեան շուրջ՝ այս տղան Յակոբը, մի՛ տանիր, ինձի՛ յանձնէ, ես իմ զաւակիս պէս կը նայիմ անոր եւ անոր ուսումին: Թէեւ առայժմ կեանքի վտանգ մը չի տեսնուիր, բայց ժամանակը ի՞նչ պիտի բերէ չենք գիտեր:

Փրոֆեսորին այս խօսքէն հայրս ծանրացաւ ու քանի մը վայրկեան լուռ կենալէ վերջ ըսաւ.

- Փրոֆեսոր, ես իմ զաւակս մէկու մը չեմ տար, ուր որ դրկելու

ըլլան մեզի, զաւակներս միասին կը տանիմ:

Փրոֆեսոր Հայկազեանը համոզիչ քանի մը խօսքեր ընելէ վերջ, ձեռքի սեղմումով մնաք բարով ըսելով հեռացաւ, բայց ծանրացած եւ զուսպ ու ցաւատանջ վիճակով մը...:

Հայրս եւ ես յաջորդ օրն ալ բացիք մեր խանութը առանց բան մը կարենալ ծախելու: Երեկոյեան, խանութը գոցելէ առաջ, դրացի սարաճ Քեմալը կանչելով, հայրս խելդուած ձայնով ու աչքերը արտասուքով լնացած ըսաւ.

- Քեմալ, մենք վաղը կառավարութեան տուած հրահանգին համաձայն ճամբորդ եմք անորոշ ուղղութեամբ. ահաւասիկ քեզի կը յանձնեն խանութիս բանալին եւ եթէ ողջ վերադառնալու ըլլամ՝ անշուշտ խանութը դարձեալ ինձի է եւ եթէ մեռնելու ըլլանք, ըրէ՛ դու՛ն ինչ որ կ'ուզես,- ու երկարեց խանութին բանալիները:

Դրացի սարաճ Քեմալը հետեւեալ խօսքերը արտասանեց ի տես հայրիկիս վիճակին.

- Արմենակ աղա, մի՛ յուզուիր, շատ չի տներ, յոյսով եմ որ ողջ-առողջ շուտ կը վերադառնաք: Այս բոլորը մեր Ռումելիի եահուտի պոզմասը (հրէութենէ դարձած) վարկոցներուն գործն է: Ամէն անոնք որ պատճառ եղան՝ աչքերնին կուրնայ: Աստուած մեծ է: Աստուծմէ թող գտնեն: Աստուած հետերնիդ թող ըլլայ:

Մենք հեռանալով ուղղուեցանք տուն:

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Գ Ի Շ Ե Ր Ը

Այդ իրիկուն մեր բոլոր ազգականները մեր տունը հաւաքուեցան: Զինուորականներու ընտանիքներուն թոյլատրուեցաւ որ գաղթէ ետ մնան, բայց հայրս զինուորական փրկագին տուած ըլլալով զինուորութենէ արձակուած էր: Ցաւ կը զգայինք 48 օսմանեան ոսկի տուած ըլլալնուս: Զինուոր մնար՝ տեսակ մը ցաւ էր, իսկ զինուորութենէ ազատուելով եկաւ, տեսա՛կ մը ցաւ եղաւ, նիթա-կանի կորուստ եղաւ: Ներկաները ասդիէն-անդիէն ամէն մէկը բան մը՝ գաղափար մը կու տար, բայց ո՞րմէկն է շիտակը՝ գիտցող չկայ: Մենք՝ պզտիկներս, քնացանք:

Առաւօտեան ելանք մեր հանգստաւէտ անկողիններէն, զորս անգամ մըն ալ չունեցանք մինչեւ 1919, եւ ի՞նչ տեսնեմ. պատ-րաստուած 2 հակեր եւ 3 հատ ալ կանեփէ մեծ տոպրակներ՝ լեց-ուած անմիջականօրէն պէտք եղող իրերով եւ չոր ուտեստեղէնով:

Առաւօտեան ժամը 7:00ի ատենները ոստիկաններ եկան մար-

թիններով, սկսան սպառնալ: Առանց ըսի-ըսաի, ձիաքաշ 2 կառքերու մէջ բեռնաւորեցինք մեր գույքերը եւ ուղղակի կայարան գացինք:

Մանկութիւն, որքա՛ն անմեղութիւն: Մենք՝ պզտիկներս, ուրախ էինք: Շոգեկառք պիտի նստինք, ճամբորդութիւն պիտի ընենք: Մինչդեռ՝ մահուան ճամբով պիտի առաջնորդուինք եղեր, ու լուր չունինք...:

Կ Ա Յ Ա Ր Ա Ն Ի Ն Մ Է Ջ

Երբ հասանք կայարան, մեզմէ առաջ եկողներ եղած էին հոն: Ժողովուրդ, բազմութիւն, իրարանցում: Մարդատար վակոններու մէջ տեղ չէին տար. արգիլուած էր salon-wagon-ները հալերուն տալ: Բեռնատար վակոններու մէջ նստելով երթալու համար տոմսեր կտրեցինք ու տեղաւորուեցանք մեր գույքերուն վրայ: Տոմսակը մինչեւ Էրէլլի կտրուած էր, այն յոյսով թէ կրնայ ներում գալ Բ. Դուռէն, մահաւանդ որ Գոնիայի վալին՝ Շելալ պէշը Պոլիս գացած էր գոնիացիները գաղթէ գերծ կացուցանելու համար:

Վակոններու մէջ տեղաւորուելու համար ընտանիքներու միջեւ վէճեր, պողչտութիւն, լացուկոծ, հրաժեշտի համբոյրներ, չափազանց տխուր տեսարաններ, արցունքոտ աչքեր, տխուր դէմքեր... Զատուիլ սիրելիներէ, զատուիլ հայրենիքէն, տունէն, տեղէն ու բոյնէն եւ հարազատներէն՝ դէպի ու՛ր՝ ո՛չ ոք գիտէ: Դէպի անորոշ ուղղութիւն:

Շնչաւա՛յր, որքա՛ն անուշ է. հո՛ն է որ ծնած ես, հո՛ն է որ հասակ ես առեր: Ունեցած գործը, տունը, օճախը, նոյնիսկ մեռելները, սիրելիները ձգելով հեռանալ եւ այն ալ՝ բռնութեամբ:

Շոգեկառքը մօտեցաւ եւ կառաշարին օղակը անցուցին շոգեկառքին: Վերջին վայրկեաններն են, սիրտերը իրենց բնական զարկը չունին. տրոփումի մէջ են անկանոն կերպով: Կայարանի զանգին երկրորդը հնչած է, ահաւասիկ երրորդը կը հնչէ. շոգեկառքի սուր տիտիլ՝ թն ու շարժիլը մէկ եղան: Բազմութեան մէջ պրուացողներ, լացողներ: Աղիողորմ տեսարան: Կառաշարը քաշող շոգեկառքը ֆըշֆըշոցը աւելցնելով սկսաւ տակաւ արագանալ:

Վակոնին մէջէն աղաղակ մը, գոչում մը: Քեռայրս՝ Սեդրակ Աֆարեանն է, Գոնիայի յայտնի վաճառականներէն, որ կայարանը կեցող ուստիկաններուն ուղղելով խօսքը կը պոռայ.

- Ներէտէ՞ հիւրիէթինիզ, ներէտէ ասալէթինիզ, ներէտէ մուսավաթինիզ: Քահր օլտուն հիւրիէթինիզտէ, ասալէթինիզտէ, մուսավաթինիզտէ վէ հաթտա սիզտէ (ո՛ւր է ազատութիւննիդ,

արդարութիւննիդ, հաւասարութիւննիդ: Անկցի՛ ազատութիւննիդ ալ, արդարութիւննիդ ալ, հաւասարութիւննիդ ալ, դու՛ք ալ):

Կառաշարը արագցաւ, սկսաւ ճեղքելով անցնիլ հարթ ու հաւասար դաշտագետինը՝ ձգելով սելնութեան գմբէթաւոր քաղաքը, Ալաէտոսիի բարձունքը: Սակայն բաւական յառաջանալէ ետք յանկարծ դանդաղեցաւ, դժուարութեամբ սկսաւ ընթանալ: Իմացանք, որ փայտ վառած չըլլալուն պէտք եղած ջերմութիւնը չէ յառաջացած որ կարենայ շոգի արտադրել քալեցնելու համար կառաշարը:

Մենք անցանք Քելին խանէն, Չուրպչէն, Մանտասունէն ու հասանք վերջապէս Քարաման: Թուրքերուն նախահայրը, Էրթօղլու կոչեցեալը, երբ Մերձաւոր Արեւելք եկաւ իր 40 վրանաբնակ հետեւորդներով՝ այստեղ էր որ բնակութիւն հաստատեց եւ Օսմանեան կայսրութեան կորիզը եղաւ յետագային:

Ք Ա Ր Ա Մ Ա Ն (Կ Ա Մ Լ Ա Ր Ա Ն Տ Ա)

Նոյն օրը հասանք Քարաման: Չկրցանք յառաջ երթալ, զինուորական փոխադրութիւն ըլլալուն պատճառաւ: Այդօրը մեր կառաշարը դէպի շտեմարանին կողմը քաշելով անջատեցին, այդտեղ ձգեցին ու մենք մնացինք վակոններուն մէջ:

Քարամանի Օգոստոս ամսուան տաքը եւ փոշին անտանելի էին: Կէսօրէ վերջ, յետինքի ատենները 10-12 գոնիացի հայ երիտասարդներ վակոններէն վար իջնելով 4-5 մէթր հեռաւորութեամբ գտնուող կայարանի շտեմարանին պատին շուքին տակը բոլորուեցան, ծալապատիկ նստան եւ սկսան օրուան կացութեան եւ ժողովուրդին վիճակին, ընտանքներու, ծեր ու մանուկներու դժբախտութեան մասին խօսակցիլ: Մէջերնին մէկն ալ 50 կրամ-նոց օղիի շիշ մը ձեռքէ-ձեռք շրջեցնելով կը հրամցներ:

Յանկարծ երկու ձիաւոր ժանտարմաներ գալով ազդարարեցին որ անմիջապէս վակոններուն մէջ մտնեն: «Դուրսը նստիլ արգիլուած է», ըսաւ ուստիկանը եւ ձիովը միասին յառաջացաւ, եւ մինչ հայերը հագի տեղերնէն կը շարժէին՝ ձեռքի մտրակով սկսաւ զարնել աջուճախ, հայհոյելով ու անարգելով, «կեաւոր օղլու կեաւոր» ըսելով: Ուրիշներ միացան իրեն ու սկսան մաղձերնին թափել ու ջանացին ձիերու սմբակներուն տակ առնել հայ երիտասարդները:

Մերինները ո՛չ մէկ ընդդիմութիւն եւ կամ դիմադարձութիւն ցոյց

տուին: Գիտենք թե թուրք մեհմետճիկը չի կրնար դադարիլ, որեւէ մէկ ատեն, իր կաթին եւ արիւնին անմաքուր ըլլալը ցոյց տալէ: Ան գիտէ առիթները օգտագործել: Մտրակին փայտային մասէն մէկուն գլուխը ճեղքեցաւ, մինչ երկրորդ մը՝ Կիրակոս Ճամուզեան քաշկոտուելով ոստիկանատուն տարուեցաւ:

Իտես այս խնդրին, քանի մը տարիքոտ հայ մարդիկ քայմաքամին ներկայանալով ոստիկանատուն տարուող երիտասարդներուն ազատ արձակուիլը, իրենց ընտանիքներուն եւ իրենց վակոններուն վերադառնալը խնդրեցին: Անոնք միեւնոյն ատեն արտօնութիւն առին, գոնէ վակոններէն դուրս, անմիջապէս քովը նստիլ կամ պառկիլ: Վակոններու մէջ կենալ կարելի չէր. արեւի կիզիչ ճառագայթներուն տակ վակոններուն թիթեղէ տանիքներուն տաքութիւնը շնչափեղձ ընելու աստիճան անհանգիստ կ'ընէր մէջը գտնուողները: Ժամանակը բաւական յառաջացած էր: Մութը իր ծանրութեամբ իր թեւերը սկսած էր տարածել:

Գոնիայէն կառաշար մը եկաւ՝ դարձեալ վակոնները բերնէ բերան լեցուն հայ գաղթականներով՝ օվանքքցի, ասլանպէկցի, կէլվէցի, սեօլէզցի, պրուսացի եւայլն: Այս նոր կառախումբով եկող գաղթականները իրենց նստած վակոններէն պարպել տուին եւ մեր 22 վակոններուն մէջ տեղաւորուելու հրաման արձակեցին:

Ինչպէ՞ս կրնար ըլլալ. մեր 22 վակոնները լեցուն էին հայ գաղթականներով եւ անոնց ունեցած գոյքերով: Արդէն այդ վակոններէն ներս կենալ կարելի չըլլալուն համար էր որ երկվարդիկ եւ երիտասարդներ, վակոններուն քովը եւ տակը հովանալու եւ ազատ շունչ առնելու արտօնութիւն առած էին քայմաքամէն: Նորեկներու տեղաւորման համար ժանտարմաներու սպառնալիքներուն տեղի չտրուեցաւ: Վակոններէն վար իջեցուցին կիներն ու պզտիկները, սկսան լեցնել վերջին եկողներուն գոյքերը: Վակոններուն մէջ 40-45ական հոգի ալ մարդ տեղաւորուելու հրահանգը տրուած էր: Բայց արդէն գոյքերով լեցուն վակոններուն վրայ նստողները արդէն երկու ծալք նստած էին: Ուղղակի չարշարանքի կ'ենթարկէին ժողովուրդը: Հսկող ժանտարմաներէն խնդրուեցաւ որ թոյլ տրուի երկու հոգիի երթալու, քայմաքամը տեսնելու եւ խնդրելու որ թոյլ տրուի գոնէ վակոններուն բաց մնալը: Գոնէ այդ գիշեր արտօնուի երկվարդոց վակոններուն քովը, դուրսը պառկիլ:

Շատ դժուարութեամբ առնուեցաւ արտօնութիւնը: Որպէս թոյլատուութեան շնորհակալիք, ժանտարմաներուն տրուեցաւ երկուական տուփ սիկար եւ շիշ մըն ալ օղի ու մէկական մեծիտիէ նուէր: Երկու անձերը մօտ կէս ժամ ետք քայմաքամին մօտէն

վերադարձան երկտողով մը, որով կը յանձնարարուէր ժանտարմաներուն թոյլ տալ երեկոյեան՝ վակոններէն դուրս պառկիլ: Քայմաքամին ստորագրութիւնը տեսնելով՝ ժանտարմաները կը ձգեն ու կը հեռանան:

Քարամանի մէջ ժանտարմաներուն այդ վերաբերումը, անոնց անմարդկային արարքներն ու գազանաբարոյ դիմագիծը զգաստացուցին գաղթականներս թէ՛ խնդիրը մեր գիտցածէն բոլորովին տարբեր էր: Միամիտ մեր ժողովուրդը քնացուցեր էին ըսելով թէ՛ «ձեր այս տեղափոխութիւնը առժամեայ է եւ ժամանակաւոր. խաղաղութենէն վերջ դարձեալ դուք վերադառնալով պիտի միանաք ձեր ստացուածքներուն. այժմ էմվալը մեթրիքէ՛ լքեալ գոյքերու հաստատութիւնը պիտի հսկէ մինչեւ ձեր վերադարձը»:

Երլտրզի ճիւղներուն կանխամտածուած եւ պատրաստած ստախօսութիւնները՝ հայ միամիտ ժողովուրդը քնացնելու եւ օրօրելու, կասկածի տեղի չտալու՝ համար էին:

Ի Ն Չ Պ Է ՞ Ս Հ Ա Ս Ա Ն Ք Ք Ա Ր Ա Մ Ա Ն Է Ն Է Ր Է Յ Լ Ի

Առաւօտեան ժամը 7:30ի ատենները, շոգեկառքը իր զիլ ու սուր ձայնով ու սուլոցով՝ ժողովուրդին սրտերուն զարկը արագացուց: Իրարանցում: Ամէնմէկը մեզի տրամադրուած նեղլիկ տեղույն մէջ ամփոփուիլ ջանաց: Ծոգեկառքը երկար երթեւեկէ վերջ, վերջապէս եկաւ ու իր հպումով, աղմկելով շարժեցան վակոնները՝ մէկը միսին ետեւէն: Կէս ժամի չափ ժամանակ անցաւ մինչեւ կառուղիի գծին վրան շարուեցան վակոնները:

Ժամը 8:00ի ատենները շոգեկառքը իր ֆըշֆշոցը աւելցնելով սկսաւ շարժիլ սուլելով իր խլացուցիչ ձայնով:

Տեղի նեղութեան պատճառաւ աղմուկ, վլվլուկ, ամէն վակոնէ ճիչ ու աղաղակներ դուրս կը ժայթթէին: Դոները 10 սմ. միջոց մը միայն բաց մնալ արտօնած էին: Վակոններէն ներս օդը հեղձուցիչ էր. դոներուն բացուած միջոցը անբաւարար էր օդ առնելու, շնչելու համար: Մինչեւ Էրէլլի հասնիլը վակոններուն մէջ գտնուող ժողովուրդը փոխանիփոխ դրանք քով կու գար օդ առնելու եւ կազդուրուելու համար:

Շիտակը չեմ յիշեր թէ ե՛րբ հասանք Էրէլլի, միայն գիտեմ թէ մութ էր: Տափարակ դաշտ մը առաջնորդեցին ժողովուրդը: Հինգ ընտանիք էինք մենք մեր ազգականներով: Առանց բանալու մեր հակերը, գոյքերը՝ ամէն մէկտեղեցինք եւ մեծերն ալ շրջապատելով

ու հակերուն կոթնելով սկսան տեղ առնել, իսկ մենք՝ պզտիկներս, մայրիկիս ծունկերուն վրայ մեր յոգնած գլխուները դնելով քնացանք:

Քարամանէն Էրէյլի միջեւ երկու կայարան կար Սիտի Օվա եւ Այրանճը-Տերպենո: Այդ կայարաններէն առանց կենալու անցած էինք դանդաղօրէն:

Գոնիայի Էրէյլին պէտք չէ շփոթել Սեւ ծովու ափին գտնուող նշանաւոր հանքածուխի լեռներ ունեցող Էրէյլիին հետ: Պատմական Հերակլիս կոչուող Էրէյլիի մասին է խօսքս: Այս երկիրը ջրառատ, պտղատատ, Գոնիայի կապուած միջեսարդֆութիւն մըն էր: Ան նախապէս մաս կը կազմէր Գոնիայի սելճոք թուրքերու իշխանութեան: 1271ին գրաւուած է Կիլիկիոյ հայոց Լեւոն Բ. թագաւորին կողմէ: Ժամանակ մը մոնկոլներն ալ տիրապետած են այս երկրին: 1467ին ան վերջնականապէս մաս կազմած է Օսմանեան կայսրութեան: Հոն Հերակլէսի պատմական գերեզմանը գտնուեցաւ 1902ի ատենները:

Ինչպէս մենք, նոյնպէս՝ մեզի պէս հարիւրաւոր ուրիշ ընտանիքներու զաւակներ, հայրեր ու մայրեր զրկուած ու պոկուած իրենց տաքուկ բոյներէն, բացօդեայ ու կարծր գետնի վրայ անցուցին այդ գիշերը:

Մեզմէ առաջ դրկուած քսորեալները ծածկած էին դաշտը: Ծատերը լարած էին իրենց վրանները այլազան ձեւի տակ: Մենք ալ պատրաստուած էինք լարելու մեր վրանները բայց ուշ հասած ըլլալնուս, եւ մութի մէջ գոյքերը յափշտակուելու վախէն, այդ գիշեր այդպէս չարմար տեսանք եւ վրաննիս առանց լարելու պառկեցանք: Առաւօտ կանուխ արթնցուցին մեր ծնողքները մեզ: Անոնք գիշերուան մութ ատեն իջեւանած տեղերնիս անչարմար ըլլալուն, որոշում առեր են որ ճամբու եզերքէն աւելի ներսը տեղ մը գտնեն ու լարեն մեր վրանները: Ժամ մը վերջը մենք տեղափոխուած եւ մեր ամբողջ ընտանիքով, ազգականներով եւ գոյքերով մեր վրաններուն տակ ամփոփուած էինք:

Մեր հայրերը մեզ մեր մայրերուն ձգելով գաղտագողի քաղաք իջան, որպէսզի գնումներ կատարեն եւ միեւնոյն ատեն միջոց մը գտնեն քաղաքին մէջ ապաստարան մը գտնելու՝ դաշտին մէջ փոշիի եւ կայքի անտանելիութենէն ազատելու համար մեզ: Երբ քաղաք կը մտնեն, հոն կ'իմանան Գոնիայի Ճելալ պէյին Պոլիսէն վերադարձը եւ իր առաքելութեան յաջողած ըլլալը: Ան Գոնիայի հայերուն քսորուելու հրամանը կրցած էր ետ քաշել տալ: Ճելալ պէյը երբ Պոլիսէն կը վերադառնայ ու կ'իջնէ կայարան, կը տես-

նէ գոնիացի հայերուն կայարան բերուած եւ յաջորդ օրն իսկ քսորի ճամբով դրկուելիք ըլլալը: Անմիջապէս կը հրամայէ որ ամէն մարդ իր տունը վերադառնայ:

Կայարանը գտնուող ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ եւ երախտագիտութեամբ իրենց տունները կը վերադառնան: Բայց մենք երկու օր առաջ, իթթիհատական ոստիկանապետ Սաստետտիոնի հրամանով, ճամբայ ելած եւ Էրէյլի հասած էինք արդէն: Մերինները երբ քաղաք մտնելով կ'իմանան այս բոլորը, կ'աշխատին մարդիկ տեսնել, միջոցներ գտնել, տեղույն ծանօթ հայերու միջոցաւ, մութեսարդֆը կաշտուելով կամ անոր արբանեակներէն միքանիին միջոցաւ Գոնիա վերադառնալ: Սակայն անկարելի: Միայն թէ, հոն գտնուող ծանօթի մը միջոցաւ գաղափար մը կը յղանան եւ կ'որոշեն հոն գտնուող, չերքէզ Հաճի ըսուած մէկու մը խանէն սենեակ մը վարձելով կաքէն հետանալ եւ այնքան ատեն որ կարելի ըլլայ խանը մնալու եւ՝ այդտեղէն միջոցներ ու աշխատանք թափել՝ Էրէյլի մնալու եւ կամ գոնիացի ըլլալնուս՝ Գոնիա վերադառնալու համար:

Մերինները չերքէզ Հաճիին հետ տեսակցած են եւ անոր խանէն մէկ սենեակ կը վարձեն շաբաթական վեց ոսկեդրամի: Յաջող օրը երեկոյեան ժամը հինգի ատենները, մեր հինգ ընտանիքի անդամներս գաղտագողի պիտի երթայինք եւ մարդը խանին պըզտիկ դուռը բանալով՝ ներս պիտի ընդունէր մեզ: Բայց խանին տէրը պայման կը դնէ թէ այն էրիկմարդիկ որ դուրս ելլել կ'ուզէին, առաւօտ կանուխ պէտք էր սենեակէն դուրս ելլէին եւ մինչեւ իրիկուն այդ սենեակին դուռը գոց պիտի մնար, որպէսզի մարդ չգիտնար հոն մարդիկ պահուած ըլլալը:

Քաղաք մտնելու համար պատրաստութեան մէջ էինք. վրանները փլցնելով, մեր գոյքերը հակեր կապելով կառքերու մէջ բեռնաւորեցինք... Իսկ կայքի մէջ գտնուող հազարաւոր հայ ընտանիքներ, ամէնմէկուն վիճակը մէյմէկ դժբախտութիւն էր. ոմանք կատարեալ վրաններու տակ, ոմանք՝ սաւան մը՝ չորս փայտէ ձողերու ծայրերէն անցուցած: Արեւին կիզիչ տաքէն հոն ապաստանած, հիւանդ ունեցողներ, նիւթականը վերջացած ըլլալով երեկոյեան մթնցած ատենները երիտասարդ-երիտասարդուհի, կին կամ աղջիկներ՝ ձեռքով երեսնին գոցելով, կ'ամչնային մուրալու, վրանէ վրան ուտելիք կամ քանի մը դուրուշ կը խնդրէին: Աղիողորմ վիճակը սկըսած էր խեղճ ժողովուրդին մէջ...: Երեսկայեցէք որքա՞ն մեծ դժբախտութիւն էր այդ օրը-շահող օրը-ուտող ընտանիքներուն համար: Օրինակ, գիւղացին իր տան պաշարէն քանի՞ քիւօ իր շալակը

առնելով կրնայ տանիլ եւ կամ քանի՞ օրուան համար բաւարար կրնայ ըլլալ իր տարածք...:

Տեղէն շարժող, աքսորուող նմանօրինակ ընտանիք մը ինչպէ՞ս պիտի կրնար օրերով, ամիսներով դիմանալ: Ամէն մէկ կայքէ ուրիշ կայք երթալու համար դրամ. դրամ պէտք է եթէ կառք պիտի վարձես, 6-7 ոսկեդրամ եւ եթէ այս գումարը չունիս, այն ատեն պարտադրուած ես հետիոտն երթալու: Քու անհանգստութեամբդ, անօթութեամբդ, յոգնածութեամբդ հետաքրքրուող չկա՛յ: Արդէն թուրք ժանտարմաներուն ուզածը այդ է. ժամ առաջ մահանալոյ:

Այդքան երկար ճամբաներ կտրել-անցնելու համար ո՛չ մէկ վայրկեան իսկ աշխատելով դրամ շահելու միջոց ունիս, եւ հալածա՛նք, հալածա՛նք ու հալածա՛նք:

Որքա՛ն թուրքը, այնքա՛ն ալ բնութիւնը անողորմ դարձած էր հայերուն հանդէպ: Հով, փոթորիկ: Հովին սաստկութենէն փրկող վրաններ, թոչող սաւաններ. դիմացինդ տեսնել կարելի չէր փոշիէն:

Մենք մեր գոյքերը բեռցուցինք ձեռքաբաշ կառքերու վրայ եւ հօրս, քեռիիս եւ մօրաքրոջս երիտասարդ տղոց առաջնորդութեամբ մեր մէկ խումբը ճամբայ ելաւ չերքէզ Հաճիին խանը ապաստանելու: Մենք ալ քեռայրիս առաջնորդութեամբ, պարտէզներու զարտուղի ճամբաներով քաղաք մտնելով չերքէզ խանը երթալու համար ճամբայ ելանք: Յանկարծ կայքին մէջ մտան ութ ձիաւոր ժանտարմաներ, ձեռքերնին մտրակ եւ մարթիններով զինուած, սկսան ձիերնին ասպատակել ձախուաջ, մտրակներով զարնել եւ սաւաններու ու վրաններու տակ ապաստանած ժողովուրդին կոխկոտելու աշխատիլ՝ ձիերուն սմբակներուն տակ: Կայքին մէջ իրարանցում սկսաւ. աղաղակներ, լացուկոծ, աղիողորմ ձայներ:

Գետինը քուրջի վրայ պառկող հիւանդներու, անօթութենէ ուժասպառ ըլլալով շարժելու անկարող եղողներու հաշիւը չկայ: Կայքի մէջ հեծեալներուն ձիերուն սմբակներուն տակ փրկող ու պատուող վրաններ... կտորուող ծունկերու եւ ճեղքուած գանկերու թիւը՝ այդօրը հաշիւ չունէր: Թրքատիպ դժոխային տեսարան մը ստեղծուեցաւ: Իսկականօրէն եղածը պատկերացնել եւ նկարագրել կարելի չէ:

Ձիրար կորսնցնող ընտանիքի անդամներ, մէկը իր կինը կը փնտռէ, ուրիշ մը՝ իր զաւակները, ուրիշ մըն ալ իր ամուսինը: Ժանտարմաները մտրակելով կը պոռային «քալեցէք, Ուլու Քըշլա պիտի երթաք» ու կը խարազանէին խուռներամ անմեղ ժողովուրդը: Ականատեսը ըլլալէ վերջ այս վայրագութեան, ուղղուեցանք

պարտէզներուն կողմը՝ քեռայրիս առաջնորդութեամբ: Չերքէզ Հաճիին խանին մէջ ապաստանելու յոյսով եւ միշտ մեր սիրելի հայ եղբայրներուն ահ ու սարսափը անքերնու առաջ, անոնց տառապանքովը համակուած, անոնց լացուկոծի կսկիծը սիրտերնու՝ հեռացանք: Վախի ու սարսափի հետեւանքով կարծես մեր անքերը իրենց խոռոչներէն դուրս ելած, սրտի մեծ բաբախումով կը քալէինք անծանօթ ճամբաներով:

Մենք 22 հոգի էինք: Թէեւ քեռայրս մեզ կ'առաջնորդէր, բայց ինք ալ քաղաքին անծանօթ էր: Էրէլի ջրոտ քաղաք մըն է եւ հին տուններու մէջէն ջուր ու առուակներ կը հոսին: Երբեմն ետեւ դառնալով կը նայինք քուլայ-քուլայ բարձրացող փոշիին. այդ աղիողորմ աղմուկը մեզի կը հետեւէր սարսափ ազդելու աստիճան:

Դէպի քաղաք, գետեզերքէն խոշոր քայլերով կը քալենք սաղարթախիտ պարտէզի մը մէջէն: Յանկարծ թուրք զինուոր մը ցրցուեցաւ եւ զէնքը ուղղելով քեռայրիս՝ «կեցի՛ր, ու՛ր կ'երթաք այսպէս» ըսաւ: Քեռայրս առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու «մարհապա հեմշերի» (բարեւ հայրենակից) ըսելով մօտեցաւ եւ սիկար մը հրամցնելով հարցուց թէ գետին միւս կողմը կ'ուզենք անցնիլ, բայց չենք գիտեր թէ ուր է կամուրջը կամ անցքը: Ձինուորը իր դիմագիծը փոխելով սիկարը մերժեց եւ ըսաւ.

- Անմիջապէս ետ դարձէք: Ինձի հրաման կայ՝ այստեղէն ռեւէ մէկը չանցնելու եւ եթէ տակաւին կենալու ըլլաք, տարբեր ձեւով կը վերաբերիմ ձեզի հետ:- Եւ բռնելով քեռայրիս թեւէն՝ հրեց:

Դարձեալ քեռայրս առանց կորսնցնելու իր պաղարիւնութիւնը ըսաւ.

- Հեմշերի, սենին խաթըրըն խոշ էտերիմ. մեմնուն քալտըրըն վէ պիզտէ սանա տուանը օլտրուզ, շու մահսուն չոճուքլար իլէ պիղիքտէ (հայրենակից, քեզ կը գոհացնեմ եւ դուն ալ գոհ կը մնաս, մենք ալ այս պզտիկներով աղօթող կ'ըլլանք):

Ձինուորը այս փաղաքշական խօսքերուն վրայ դիմագիծը քիչ մը փոխեց: Քեռայրս մէկ քայլ դէպի իրեն յառաջանալով ձեռքը ձեռքին մէջ առաւ ու զինուորին ափին մէջ բան մը սահեցուց եւ՝ «մեր քիչը, դուք շա՛տ համարեցէք, դու՛ք ալ ընտանիքի զաւակ էք, այս պզտիկները եւ մենք մեծերս ձեզի երախտապարտ ու աղօթող կ'ըլլանք» ըսելէ վերջ ետ քաշուեցաւ:

Ձինուորը, քեռայրիս իրեն ափին մէջ սահեցուցած դրամին նայեցաւ եւ դրամը գետին նետեց զայրացած:

- Անկարելի է, եալլահ ետ դարձէք: Մէկ կարմիր ոսկիէն պակաս չեմ առներ: Ետ շու՛տ, ե՛տ դարձէք:

Քեռայրս դարձեալ պաղարիւնութեամբ, գեռնէն առաւ դրամը, իրեն քովը ոսկի չունենալը յայտնեց: Քեռայրիս զինուորին ասին մէջ սահեցուցած դրամը քառորդ մեծիտիէ է եղեր: Այդ քառորդ մեծիտիէին քովը քառորդ մը եւս աւելցնելով տուաւ զինուորին: Այս անգամ զինուորը քիչ մը անդին եղող կամուրջը մատնացուց ըրաւ եւ՝ «շուտ անցէք, հեռացէք» ըսաւ: Մենք ուրախութեամբ քալեցինք ու մեր շնորհակալութիւնը յայտնելով զինուորին հեռացանք:

Կամուրջէն որ անցանք, քիչ մը անդին ջրվէժի մը հանդիպեցանք, որ բաւական խորունկութեան կը թափուէր վերէն վար՝ աղմուկ ու փրփուրներ կը կազմէր յատակը: Մեր հասնելիք ծանօթին տունը շատ հեռու չէր, տաս վայրկեան վերջ արդէն հոն էինք:

Մինչեւ իրկուսն Մանուկ էֆենտիենց տունը մնալէ վերջ, երեկոյեան մութին, մեր հայրերը մեզ տարին չերբէզին խանը: Մէջտեղը ամայացած էր, կատարեալ մութը կոխած էր, միայն երբեմն թաղերուն մէջ քաղաքապետութեան կազմի լամպարներուն հոգեվարքի վիճակով դողդոջ պլպլացումը կար: Խանին պզտիկ դուռը՝ քուզուլոք քափուսուն, բացուեցաւ ու մենք մտանք ներս:

Խանին բակին մէջ 4-5 հատ 4 անիով Պրուսայի կառքեր կային, մէկ կողմ շարուած: Երբեմն ալ ձիերուն փոնքտոցը կը լսուէր ախոռին կողմէն: Մեզի համար պատրաստուած սենեակը մտանք: Մեր գոյքերը նախքան մեր գալը հոն եկած ու տեղաւորուած էին:

Ամէնքս ալ գրեթէ մէկ ընտանիք կը համարուէինք: Հակերէն միքանի հատը բացին եւ պէտք եղածը փոեցին գետինը ու որպէս կերակուր քաթա եւ այլ բաներ ուտելով փորերնիս կշտացուցինք եւ քիչ յետոյ քնացանք: Քսանհինգ հոգի մէկ սենեակի մէջ, մեծ ու պզտիկ առանց շշուկ մը հանելու լուսցուցինք այդ գիշերը:

Գուրբէն ձայներ կ'իմանայինք. կառապանները ձիերը լծելով իրենց կառքերուն՝ մէկիկ-մէկիկ դուրս կ'ելլէին: Իրենց գործը պատրաստ էր, հայ գաղթականներ կը փոխադրէին կայքէ կայք: Հայրս, քեռայրս եւ քեռիս մերթառմերթ դրան բանալիի ծակէն կը դիտէին ու կը սպասէին խանին բակին ամայանալը: Գուրս կ'ուզէին ելլել որպէսզի պէտք եղած ջանքն ու աշխատանքը ընելով, մարդ տեսնելով՝ այդ քաղաքին մէջ մնալու եւ կամ մեր Գոնիս վերադառնալու միջոցին ու ճարին նային:

Երբ ամայացաւ խանին բակը, անոնք դուրս ելան՝ քաշելով սենեակին դուռը իրենց ետեւէն: Սենեակին մէջ բանտարկուած կիներն ու մանուկներս մնացինք, սպասելով վերադարձին մեր սիրելի հայրերուն: Այդօրը սենեակին մէջ ժամանակը շա՛տ երկա-

րեցաւ. երեկոյեան ուրիշ կառքեր ու կառապաններ մտան բակէն ներս, շարեցին իրենց կառքերը, կապելով իրենց ձիերը, գլուխնին անցուցին յարդով ու գարիով լեցուն տոպրակները ու հեռացան:

Խանին մեծ դուռը գոցուեցաւ, միայն պզտիկ դուռը երբեմն կը գոցուէր եւ երբեմն ալ կը բացուէր: Եկած էր այլեւս մեր դուրս ելլելու, ազատ շունչ մը առնելու ժամանակը: Մայրս եւ մօրաքոյրս դրան բանալիին ծակէն բաւական մը քննելէ վերջ այլեւս սպասով զգացին, բացին սենեակին դուռը ու մենք դուրս ելանք անձայն ու անշշուկ...:

Քիչ վերջ արդէն կատարեալ մութ էր: Եկան մերինները՝ հայրս, քեռիս ու քեռայրս, յոգնած ու ցաւագին, շրջապատուեցան իրենց սիրելիներով եւ սկսան պատմել ա՛յն՝ ինչ որ ըրած էին ու լսած:

Անոնք պատմեցին թէ ժամտարմաները մեր գտնուած կայքը մտնելով՝ ձիերը ասպատակելով դժոխային վիճակ մը ստեղծած էին հոն: Այդօրը խեղճ, տարաբախտ ընտանիքներէն մօտ 300 հոգի ճամբայ հանած, հետիոտն դէպի Ուլու Քըշլա տարած են: Անոնց ճամբայ ելլելէն մէկ ժամ յետոյ լուր եկած է թէ ճամբան թուրք աւազակներու կողմէ անոնք կողոպտուած են եւ 7 հոգի ալ մեռցուած: Այդ իրկուսն, մութին, խումբէն երկու հայ երիտասարդներ կրցած են Էրէյի վերադառնալ իրենց գլուխէն ու թեւէն վիրաւոր վիճակով:

Ո՛վ իմ տարաբախտ հայկազարմ եղբայրներս, ընտանիքի հայրեր, մայրեր ու քոյրերս, մէկ օրէն միւսը հանգստաւէտ ձեր տուներէն, ձեր գործերէն ու եկամուտներէն զրկուած, քովդ ունեցած քանի մը տասնեակ դուրուշիդ, ոսկիիդ այք են տնկած. կողոպտելու, կանխահասօրէն վախճանիդ հասցնելու նպատակաւ, բանտերէն արձակուած ոճրագործները դիրքեր են բռնած՝ քու հանճարեղ գլուխին, անբիծ ճակատին սեւ գիրեր գրելու թրքատիպօրէն, թըրքական քաղաքակրթութեան սիսթեմովը:

Խանի մէջի մեր թաքստոց-սենեակը շաբաթական վեց ոսկիով վարձած էինք. արդէտք այդ չերբէզը ո՛չ թէ 6 այլ 2 ոսկի դրամ քով-քովի տեսա՞ծ էր իր կեանքին մէջ: Բայց ժամանակը նկատի առնելով, կեանքերնուս փրկութեան համար, ստիպուած էինք տալու եւ տուինք: Մենք ունէինք՝ տուինք, չունեցող խեղճ թշուառականները ինչպէ՞ս պիտի կրնային այդ հալածանքներուն ու երկարատեւ ճամբաներուն դիմանալ: Իմացանք բռնիօրէն քալեցնելով ճամբայ հանելին: Մերինները որոշեցին անպայման ջանալ երկաթուղիի ճամբով ճամբորդելու տոմսակներ ձեռք անցընել, աշխատիլ միջոց մը գտնել հոն մնալու, կամ Գոնիս վերադառնալու:

... Հակասակ մեր թաքստոցին նեղ եւ հեղձուցիչ ըլլալուն, մենք ամէնքս ալ ինքնակամօրէն յօժար էինք կենալու՝ յանուն մեր փրկութեան: Բայց դժբախտաբար մատնուած էինք: Այլեւս լուսահատ էինք՝ ո՛չ Գոնիա վերադառնալու եւ ո՛չ ալ հոն մնալու միջոցներ կարենալ գտնելու պատճառով:

Էրէյլի կայարանի շտեմարանապետը Պրն. Սարգիս Էհմալեանն էր այն ատեն: Պրն. Սարգիսը հայրիկիս հետ ազգականական կապ ունէր: Հայրս երթալով զինք տեսաւ եւ մեր բոլորիս համար ալ տոմսակներ կտրել տալով՝ ապահոված եղանք շոգեկառքով ճամբորդելու միջոցը մինչեւ Պոզանթը:

Պոզանթըն անդին դարձեալ մտահոգիչ էր, քանի որ անկէ անդին դարձեալ երկաթուղիի գիծ չկար: Էրէյլիէն Պոզանթը դարձեալ բեռնատար վակոններով պիտի ճամբորդէինք: Անարդար թուրք վերին հրամանաւ բեռնատար վակոններուն համար կտրուած տոմսերը սալոնի տոմսերու համարժէքով կը գանձէին: Կը խոնարհինք ու կ'ենթարկուինք թուրք վանտալներուն մահաշուք, գծուած ճանապարհէն ընթանալու կամայ թէ ակամայ...:

Համրուած օրերը շուտ կ'անցնին: Վերջապէս եկաւ-հասաւ կայարան փոխադրուելու օրը. մենք մեր ապրանքները կայարան փոխադրելու համար չերթէզին հետը սակարկեցինք ութ մեճիտիէի: Ան չորս կառքեր տրամադրեց եւ մեր ապրանքներն ու գույքերը դարձեալ հակեր կապեցինք եւ կառքերուն մէջ տեղաւորեցինք: Մենք ալ մեր գույքերուն վրայ տեղ առնելով կառքերը ուղղուեցան կայարան: Անցանք քանի մը թաղերէ ու մտանք դաշտի մը մէջ ու քիչ վերջ, հասանք կայարան: Կայարանի մէջ ժողովուրդ, իրարանցում, տոմսակ կտրելու համար հրմշտուք, կոիւ, ժանտարմաներու խարազաններով միջամտութիւն. անտանելի վիճակ: Խեղճ ժողովուրդ, ճակտի քրտինքովդ շահած դրամովդ՝ աւազակներու վախէն, ապահովութիւնդ ու հանգիստդ ապահովել կ'ուզես ու չես կրնար - հազար դժուարութեամբ - ձեռք անցընել:

Բեռնակիրները փոխադրեցին մեր գույքերը կառքերուն վրայէն, մեզի ալ հրաման տրուեցաւ որ անցնինք ու տեղ առնենք մեր գույքերուն վրայ նստելով:

Թրքական կեղծիք էր 1908ին հռչակուած Երիտթուրքերուն սահմանադրութիւնը. հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, ազատութիւն յայտարարեցին, կեղծ համբոյրներով ողջագործեցան՝ այլեւս եղբայր եղանք ըսելով:

Ահաւասիկ թրքական կեղծիքը. անտէր ու անտիրական հայ անզէն ժողովուրդին ո՛չ թէ հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, ազա-

տութիւն կ'ընէք, այլ դահիճներ ըլլալնիդ կ'ապացուցանէք, ո՛վ ոճրագործ ու ոճրածին մոնկոլեան փոշաներ: Վեցհարիւր տարիներէ իվեր որպէս ուսյա, ստրուկ անմարդկայնօրէն ըրած խժոժութիւննիդ քիչ էր եղած կարծես, հիմա սահմանադրութեան կեղծ դիմակով, վանտալ նախնիդ՝ Ապտուլ Համիտին՝ մինչեւ արմուկները արիւնի մէջ թաթխուած արիւնուշտ գազանին, կէս ձգած գործը կատարելութեան կը հասցնէք...:

3000ամեայ պատմութիւն ունեցող ազգ մը, իրենցմէ շա՛տ ատելի քաղաքակրթութիւն եւ գիր ու գրականութիւն ունեցող ազգս բնաջնջելը եւ վրայէն գիծ մը քաշելու դերը ստանձնած էր Իթթի-հաս Վէ Թերաքքը կոչուող ջոլիւրներու խումբը:

Թրքական կառավարութիւնը երբ հայ ազգը վերջնականապէս բնաջինջ ընելու որոշումը առած է, վատօրէն նենգութեան դիմած է ստելով ու խաբելով:

Իսկ եթէ գիտնար հայ ժողովուրդը իթթիհասականներուն նենգութեամբ այսպէս ոճիր գործելիքը, ազգը կը նախընտրէր տեղույն վրայ մեռնիլ քան թէ տեղահան ըլլալով մեռնիլ: Անզէն ժողովուրդ մը ի՞նչ կրնար ընել պետութեան մը, որ բանակներ, զինուորականութիւն եւ ռազմամթերք ունի: Դարեր շարունակ հլու ու հնազանդ, ենթարկուած էր պետութեան ամէն տեսակ կոշերուն, տրամադրուած էր ամէն տեսակի զոհողութեան ի շահ հայրենիքին վերելքին ու յառաջդիմութեան: Դժբախտաբար, թուրքերը իրենք էին որ երկրին ժողովուրդին մէջ խտրութիւն կը դնէին, կրօնական մոլեռանդութեան հետեւանքով կեաւոր, ուսյա ածականները գործածելով եւ տակաւին ալ, երբ քսաներորդ դարի մէջ է որ կ'ապրինք կրնա՞ն չորանալ եւ հայու մը ատելութեամբ չնայիլ, ո՛չ երբեք:

Թուրքերուն՝ հայերուն հանդէպ ըրածները ո՛չ թէ 6-7 հարիւր տարիներու միջոցին մոռացումի կ'ենթարկուին այլ դարեր շարունակ պիտի չմոռցուին:

Հայերը ո՛չ մէկ ատեն թշնամիին օգնելու ո՛չ միջոց եւ ո՛չ կարողութիւն ունէին: Ինչո՞վ պիտի կրնային թուրքին կոնակէն զարնել, ի՞նչ ունէին ձեռքի մէջ. արդէն բոլոր երիտասարդութիւնը զինուորական ծառայութեան կանչուած էր. ծերերո՞վ, ծծկեր մանուկներո՞վ, ի՞նչերով: Քանի մը հոգիներուն քով գտնուող ժանգոտած ասորճանակ կամ որսի զէնքերով պատերազմ ընելու, կոնակէն զարնելու նպատակ չունէին եւ չէին կրնար ունենալ հայերը: Պատերազմը երիտասարդութեամբ եւ ռազմամթերքով կ'ըլլայ: Այս խօսքերը միամիտները հաւատացնելու, դատողութենէ

գուրկ անձնատրույթեանց համար պատրաստուած թրքատիպ թաք-
թիքներ են:

Քանի կը հեռանայինք մենք մեր երկրէն, խեղճ ժողովուրդին
վիճակը ու առաքումի պաշտօնեաներուն գազանաբարոյ վերա-
բերմունքը բացայայտօրէն նշմարելի կը դարձնէին յառաջիկային
հայ ժողովուրդը բնաջնջելու համար պատրաստուած Երլտրզի
նենգ ծրագիրը...:

ՊՈԶԱՆԹԸ ԿԱՄ ՊԻԶԱՆՑԻ

Էրէյլիէն մինչեւ Պոզանթըն էր թրէնի գիծը: Պոզանթընէն մինչեւ
Թարսուս (Տարսոն) դարձեալ գիծ չկար, ժողովուրդը քալելով եւ
կամ ձիաքաշ կամ եզաքաշ սալլերով կամ կառքերով պիտի
շարունակէր իր ճամբան:

Էրէյլիի կայարանին մէջ, շոգեկառքը կ'երթար-կու գար շարելով
վակոնները իրարու ետեւէ եւ կը կազմէր Պոզանթըն երթալիք
կառախումբը: Պոզանթընէն անդին եղող հողամասը Կիլիկիոյ
հողամասն ու սահմանն է:

Վերջապէս վակոններու կարգադրութեան գործը վերջացաւ եւ
մեքենան եկաւ ուժգնօրէն զարնուեցաւ մեր կառաշարին՝ ահագին
ժխոտ մը հանելով: Շոգեկառքին անակնկալ ուժգին հարուածէն,
մեր վակոնին մէջէն կին մը վար ինկաւ. անմիջապէս կառքէն վար
նետուեցան քանի մը երիտասարդներ եւ զինք վակոնին մէջ
տեղաւորեցին: Բայց խեղճ կնկան թելը ուռեցաւ: Ի՞նչ կրնային
ընել, ժամանակը հասած էր. քանի մը վայրկեան վերջը շոգեկառքը
իր ետեւէն քաշելով պիտի տանէր կառախումբը...:

Ու անիծեալ շոգեկառքը սուլոցը սուլելով իր ֆըշֆշոցին սկսաւ:
Պոռչոտք, իրարանցում, աղաղակ, իրաքանչիւր վակոնի մէջէն
լացուկոծի ձայներ կու գային: Վակոններուն դռներուն հագի 20
սմ. բացութիւն մը ձգեցին ժանտարմաները: Մենք ամէնքս անձ-
կութեամբ լեցուն, սրտերու արագ բաբախումով խաչակնքեցինք,
ուրիշներ՝ մայրեր ու մամիկներ աղօթք մրթմրթացին դողդոջուն
շրթունքներով: Սկսանք յառաջանալ արագընթաց թաւալումովը
անիւներուն: Վակոններուն առաստաղները սկսան արեւին ջերմու-
թենէն տաքնալ ու մէջը եղողներս՝ անտանելի վիճակ մը ստեղ-
ծուելով, շնչահեղձ ըլլալու աստիճանի հասանք:

...Շոգեկառքը կայարան մտնելու ազդարարութիւնը կու տար:
Ան դանդաղեցուց իր վագքին ընթացքը, բայց չկեցանք հոն:

Միայն կառքին դրան նեղ բացուածքէն կոցայ կարդալ կայարանին
անունը՝ Աւանսըման: Կառախումբէն իջնող մարդ չկար. 24-25
վակոններ՝ ամէնքս ալ հայ աքսորեալներ էինք, ապրանքներ կամ
կենդանիներ փոխադրող վակոններու մէջ տեղաւորուած:

Շոգեկառքը կայարանէն ելլելէ վերջ, դարձեալ արագացուց իր
ընթացքը՝ սուլելով հոգէառ սուլոցը... մտանք այլ կայարան մը,
ուր յստակօրէն կարդացի կայարանին անունը՝ Ուլու Քըշլա: Շոգե-
կառքը հոս կեցաւ 20 վայրկեանի չափ: Շոգեկառքին հնոցին մէջ
քանի մը ծառի կոճղեր նետեցին, բարձրացնելու համար հնոցին
ջերմաստիճանը: Բացարձակապէս արգիլուած էր վակոններէն
վար իջնելը: Շոգեկառքին սուլելը եւ դանդաղօրէն շարժիլը մէկ
եղաւ: Բայց կարծես թէ ան կը հեւար:

Ես իմ ծանրացած գլուխս մայրիկիս ծունկին դրած էի եւ
երբեմն ալ դրան բացուածքին մօտենալով դէպի դուրս կը փսխէի,
որովհետեւ ծովախոռ ունէի, գլուխս կը բռնէր թրէնի շարժումէն թէ
ալ՝ ներսի ապականեալ օդին հետեւանքով: Անցանք Չիֆթէ խան
եւ յետոյ Քարա Քէօյ: Անկէ վերջ ես քնացած եմ՝ գլուխս դրած
մայրիկիս ծունկին:

Վերջապէս հասանք Պոզանթըն. արթնցուցին, առաւօտ եղած
էր: Ամէն մարդ իր ունեցած գոյքերը վար կ'առնէր: Ժողովուրդը
ժանտարմաներուն մատնացոյց ըրած դաշտին մէջ տարածուիլ
սկսաւ: Ցոյց տրուած տեղը մարդկային աղտոտութեամբ լեցուն
տեղ մըն էր: Ուտք կոխելիք տեղ չկար: Անմիջապէս տեղույն
մեծաւորը տեսանք, որպէսզի մաքուր տեղ մը իջեւանինք: Խնդրե-
ցինք եւ միեւնոյն ատեն գոհացուցինք նիւթապէս՝ գոնէ քանի մը
շաբաթներ հանգստանալու առիթ մը ունենալու համար: «Այդ մասին
կը խորհինք» պատասխանուած ու ետ դրկուած էին մեր մեծերը:
Քիչ վերջ անտառին կողքին տեղ մը առանջորդուեցանք, կայքի
տեղ ըրինք ու մեր վրաններուն յարմար տեղ մը գտնելով իրարու
մօտ լարեցինք: Նստանք յոգնաբեկ: Ամէնքս ալ անհանգիստ էինք
ճամբորդութենէն եւ անքնութենէն: Նախաճաշ մը ըրինք Գոնիայէն
բերած չոր ուտելիքներով, եւ Պոզանթընի այդ անտառի կողքին
մայրիկի ծառերուն տակ լաւ քուն մը քաշած ենք:

Երբ իրիկուն եղաւ, մարդ մարդասանք չկար, բայց երբեմն զէնքի
ձայներ եւ պայթուցիկներ կը լսուէին: 78 հայ ընտանիքներ էինք
հոն՝ վրանաբնակ դարձած: Ամայութեան եւ երբեմն ալ հեռուէն
եկող զէնքի ձայները մեզի սարսափ ու վախ կը պատճառէին:

Մեր ազգականները եւ ծնողքս որոշեցին հերթապահութեամբ
լուսցնել գիշերները եւ մեղրամոմէ պատրաստուած կծիկը փակցուցին

վրահին ձողին: Վրահին մէջ հագի իրար նշմարելու չափ լոյս մը կու տար մեղրամովէ այդ կծիկը:

Յաջորդ օրը քեռայրս, քեռիս եւ հայրս կայարան իջան եւ տեսակցած են առաքումի պաշտօնեային հետ, կաշառած են զինք, եւ 16 ընտանիք 15 օրուան համար մէկ կողմ դրուելու արտօնութիւն առնելով վերադարձան: Ամէն օր իրարու ետեւէ 25-30 վակոն լեցուն հայ գաղթականներ կու գային եւ այնպէս ալ կը դրկուէին: Պոզանթընէն անդին երկաթուղի չըլլալուն՝ գաղթականները կը դրկուէին թոմպով՝ գոմէշի լծուած երկանի կատքերով եւ կամ Ռոմելիէն եկած թիւրք գաղթականներուն սայլերով, որոնց կը լծէին եզներ: Այս սայլերուն անիւներուն առանցքը տախտակէ էր՝ փոխան երկաթի: Երբ անիւները սկսէին թաւալիլ, կէս ժամ հեռաւորութենէն անիւներուն ճոխնչը կը լսուէր՝ ականջները անհանգստացնելու աստիճան:

Այսպէս, կայքէ կայք փոխադրութիւնը ամէն ընտանիք իր քսակէն, անձնական դրամովը կը կատարէր, իսկ անոնք որ դրամ չունէին՝ մտրակի հարուածներուն տակ ստիպուած էին հետիոտն քալել, իրենց ծերերով ու պզտիկներով, հսկողութեամբ եւ առաջնորդութեամբ ժանտարմաներու, ենթակայ՝ ամէն տեսակ անարգանքներու, զուլումի եւ խժոժութեան: Օրէ օր աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը կը շատնային:

Պետութեան հրահանգով բանտերէն հանեցին 100 տարուան դատապարտուած ոճրագործները, որոնք պետութեան հրահանգով ու թելադրութեամբ լեռներու եւ ձորերու անցքերուն դիրքեր բռնելով յելուզակութիւն ըրին:

Հայ գաղթականը կողոպտել տալով, մէկ օրէն միւսը թշուառութեան, աղքատութեան մատնել տուին: Մուրալ չգիտցող հայը՝ գաղթական ընելով, իրենց աստիճանին իջեցուցին...:

Սաստէտոտիներ, Պահրի պէշեր ըսին, թէ «ձեր ամէնէն հարուստը, կօշիկի ներկարարի աստիճանի պիտի իջեցնենք...»:

Այդ 15 օրերուն հանգիստ էինք, շնորհիւ տրուած կաշառքին: Տեղւոյն օդը առողջարար էր, իսկ ջուրը պաղ ակէ մը կը բերէր հայրս: Մայրի ծառերուն արմատները լզելով եկող այդ առողջարար ջուրը ծառերուն հոտն ու համը ունէր: 15 օրեր Պոզանթընէն անցնող հազարաւոր հայ դժբախտ ու թշուառ ընտանիքներու վիճակին ականատեսը եղանք:

Մեզի տրուած պայմանաժամէն մէկ օր առաջ մեզմէ կաշառք ստացած պատասխանատուն ժանտարմա մը դրկած էր որ ազդարարեց թէ՛ «վերէն եկած խիստ հրահանգի պատճառաւ վաղը

անպամայն ճամբայ ելլելու էք»:

Մենք ալ մտահոգ էինք այդ ամայի տեղը կենալէ: Գիշերները ցուրտը խայթող ու կծող դարձած էր, ցուրտէն պաշտպանուելու պէտք եղած հագուստներ չէինք առած, անոր համար որ ծանրութիւն պիտի ըլլային: Ոչ միայն մենք, այլ ուրիշներ ալ մեզի պէս մտահոգ էին, որովհետեւ զգալի էր դարձած թէ մահուան ճանապարհով էր որ կը քալէինք: Մահը ժամ չունէր. ոմանց համար անմիջական եղաւ ան եւ շա՛տ շատերուն համար ալ քաշկոտուելով, մինչեւ՝ հալում-մաշում: Ո՛չ մէկ հայու համար որոշ էր երթալիք տեղը եւ ո՛չ ալ կենալիք տեղը. ամէն վայրկեան մահուան հետ կողք-կողքի յառաջ, դէպի թշուառութիւն, տառապանք, չարչարանք եւ ապա մահ ու դարձեալ մահ կ'երթայինք: Մահ ծծկեր մանուկէն սկսեալ մինչեւ 100 տարեկանը անխտիր:

ՊՈԶԱՆԹԸՆ ԹԱՐՍՈՒՍ

Պոզանթըն վերջ տակաւին երկաթուղային գիծը չէր շինուած. գերմանացիները Ինթիլիի փապուղին ժամ առաջ շինելով վերջացնելու կ'աշխատէին. հայ գաղթականները գիշեր-ցերեկը իրար խտնելով հոն կ'աշխատեցնէին որպէսզի գինորական ուժ կարենան հասցնել պատերազմական ճակատը: Ինթիլիի փապուղին աշխատողները այն ատեն երանելի կը համարուէին, անոր համար որ՝ գաղթականական առաքումէ գերծ կը մնային եւ թէ՛ ալ օրական 2 հացով կը վարձատրուէին փոխան իրենց աշխատանքին:

Հոն աշխատող ամէն դասակարգէ մարդիկ կային. այդ փապուղիին մէջ վաճառական, առետրական, արուեստագէտ, արհեստաւոր, քաղաքացի, թէ՛ ալ գիւղացի, կեանքին մէջ փրիչ ու բախ չբռնած մարդիկ կ'աշխատեցնէին. գրագէտ, գիտնական, ուսուցիչ, քղեճական թէ փրոֆեսոր:

Այդ երկար փապուղին հայ բազուկներու հարուածի արդիւնքն է, հազարներու կեանքի գնով: Փապուղին վերջանալէ վերջ, այդտեղ աշխատող երանելի կարծուող ժողովուրդը դէպի Ռաս-Իլ-Այն աքսորելով մէկ հատ ողջ չձգեցին: Բոլորն ալ ջարդեցին չեչէններու ձեռքով:

Մենք մեր ազգականներուն միջեւ կազմած խումբերնիս շատ սիրով եւ իրարու հանդէպ անկեղծութեամբ ու նուիրուածութեամբ, կարելի եղածին չափ զոհողութեան ոգիով կապուած էինք. որոշումնիս միշտ անբաժան մնալ էր, ուր ալ երթայինք պատրաստակամ՝

իրարու օգնությամբ հասնելու ամեն տեսակետով:

Պոզանթրի ժանտարմային տուած հրահանգը խիստ էր: Աքսոր-
եալներու համար որպէս փոխադրամիջոց կառքեր ապսպրուած
էին կառավարութեան կողմէ՝ մօտակայ գիւղերէն: Մեր փոխադ-
րութեան համար թոմսով կառքերը, գոմէշներ լծուած, մեր վրան-
ներուն առջեւ եկան ու շարուեցան:

Պոզանթրէն մինչեւ Թարսուս որպէս փոխադրավարձք, իրա-
քանչիւր կառքի եօթ օսմանեան ոսկեդրամ սակարկեցինք, չորս
ոսկի կանխիկ, իսկ երեք ոսկին ալ Թարսուս հասնելէ վերջ տրուելու
պայմանաւ:

Ժանտարմաները կէս ժամէն պատրաստուելով ճամբայ ելլել
հաղորդեցին: Անմիջապէս մեր վրանին ցիցերը քաշելով հանեցինք
եւ մերինները իրարու օգնությամբ ունեցած գոյքերը հակեր
կապելով բեռնաւորեցին ու պատրաստ էինք տրուելիք հրահանգին:
Քիչ վերջը այն 16 ընտանիքներս որոնք կաշառքով մէկ կողմ դրուած
էինք, ժանտարմաներու առանջորդութեամբ միացանք առաքումի
կեդրոնին:

Հոն ալ ժողովուրդը ժիր աշխատանքի մէջ էր բեռնաւորելու
համար իրենց գոյքերը: Մօտ 3-4 ժամի չափ սպասելու պարտա-
ւորուեցանք:

Վերջապէս կարաւանը շարժեցաւ ժանտարմայի մը հրամանով
եւ առաջնորդութեամբ: Ուրիշ ժանտարմաներ եւս դիրքեր առին
կարաւանին մէջտեղէն ու ետեւէն: Մենք մեր ազգականներով
իրարու ետեւէ կարաւանին մէջտեղէն դիրք մ'առնելով կառքին
լծուած գոմէշներուն չո՛ւ՛ ըսելով ճամբայ ելանք: Այդ օրը մեր
կարաւանը կը բաղկանար 46 ընտանիքէ: Կառքերէն 24 հատը
գոմէշի թոմսով կառքեր էին, իսկ մնացեալը՝ եզաքաշ ռումելիական
սալներ: Գոմէշները աւելի զօրաւոր եւ աւելի արագաշարժ ըլլալ-
նուն, երբոր բարական մը յառաջացած ըլլայինք ժանտարմաները
մեզ կը կեցնէին որպէսզի միւսները մեզի միանան:

Մենք կը քալենք խիճէ՛ ճամբով, երբեմն տեղեր փորուած, արուած
ու փոշիոտ... բայց ինչ որ ալ ըլլար պիտի երթայիր այդ սարսա-
փագոյու, սահմոկեցուցիչ մահուան ճամբաներէն:

Մենք փառք կու տայինք Աստուծոյ որ դրամ ունենալով՝ կրցած
էինք կառքեր վարձել: Հասաւ այդ դժբախտ ընտանիքները՝ մեծով
պզտիկով, մտրակներուն հարուածին տակ կը քալեցնեն. յոգանած,
իլնալ-ելլելով, շատերուն սրունքներն են ուռած՝ իրանին հաս-
տութեան հաւասարելու աստիճան...:

Կը գթաս, կը ցախս, կը տառապիս անմեղ ժողովուրդին այդ

վիճակին ականատես ըլլալով: Բայց ո՞վ ես դո՛ւն. դո՛ւն ալ այդ
ճամբուն մատաղցու նոխազն ես: Կը մտածես, կ'ընդվզիս ինքնիրենդ,
մէջդ կը ստեղծուի գայրոյթ, վրէժ, աներեւակայելի քինախնդրութիւն
ու կը նայիս չորսկողմդ, անօգնական, լուսահատօրէն ջլատուած՝
կը համակերպիս ու կը քալես ընկճուած՝ մահուան ճամբով:

Կ'անցնինք մեր ճամբուն մօտակայ գիւղերէ. երբեմն թորք կիներ,
գիւղացիներ ճամբան ուտելիք կը բերեն ծախելու համար: Մենք
տակաւին չհասած, սալներու ճոխնչը աղաղակելով կ'աւետէ կա-
րաւանին մօտալուտ անցքը: Հաց, հաւկիթ եւ այլ ուտեստեղէններ,
անմիջապէս կը ծախուէին ու հայ գաղթականները կը շարունա-
կէին անցնիլ անչայտ ուղիներով, վտիտացած՝ իրենց մարմիններով
եւ իրենց ունեցած նիւթականներով:

Կ'անցնինք նեղ եւ վտանգաւոր ճամբաներէ. հազիւ մէկ կառք
կրնայ անցնիլ անմատչելի լեռներու փէշերէն, անչատակ անդունդ-
ներու եզերքէն. երբ գլուխ երկարես՝ առանց չափազանցութեան,
կը սարսափիս: Ծամբան այնքան նեղ տեղեր կան, որ կարելի չէ
երկու կառքի քով-քովի անցնիլը:

Գոմէշներն ու եզները գառիվեր ելած ատեն շնչասպառ ու
յոգնած կ'ըլլային եւ յանկարծ կը կենային: Այդ միջոցին կառքն ու
գոմէշները կամ եզները կը սկսին ետ-ետ երթալ՝ անդունդին կողմը,
գահավիժումի ենթակայ: Յաճախակի նման պարագաներու,
ահարկու վտանգ մը կը պարզուի կառքին մէջ նստող ընտանիքին.
դէպի անդունդ գլորելու վախը: Յանկարծ էրիկմարդիկ կառքերէն
վար կը նետուին, քարեր կը տեղաւորեն ետ-ետ եկող անիւներուն
տակ, ուսով կը կոթնին, ետ եկող կառքը կեցնելու համար:

Այսպիսի պարագաներու, ետեւէն եկող կառքերու շարանը,
ստիպուած կ'ըլլայ կենալու եւ նո՛յն վտանգաւոր դրութեան են-
թարկուելու: Կառքերը զսպիչ չունին: Նոյնպէս գառիվար իջնելու
ատեն, անասնձ գոմէշներն ու եզները ետեւէն քարշ տուած կառքերու
ծանրութիւնը չկարենալով զսպել, տեղի կու տան որ կառքը ու՛ր որ
ուզէ՛ երթայ:

Քանի՛-քանի հայ գաղթական ընտանիքներ անչատակ ըսելու
չափ խորունկ խորխորատներուն մէջ, իրենց կառքերու գոմէշ կամ
եզներով գլորուելով անչայտացան յախտեան:

Իտես այսպիսի դժբախտ պատահար-տեսարանի՝ աղաղակ,
լացուկոծ կը ձգէինք ու կ'անցնէինք ժանտարմաներու զէնքի կոթերուն
հարուածին տակ, առանց կարենալ նայելու կամ օգնութեան հաս-
նելու՝ գահավիժող ազգականին, դրացիին, հայրենակիցիին:

Չկայ ափ մը հող ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին վրայ՝ լեռ կամ

ձոր, ուր հայու արիւն հոսած չըլլայ, հայու բեկոր մը ինկած չըլլայ:

Իւրաքանչիւր հայ անձի, ընտանիքի վրայ մահուան շուք ու փոշի մըն էր ցանուած. կը քալենք ու կը քալենք բայց որքա՞ն պիտի կրնաս քալել ու դիմանալ: Մարդ կը դիմանայ այնքա՞ն՝ որքան ունեցած նիւթականդ օրուան պահանջին բաւ է ու մարմնական կենսունակութիւնդ քեզի կ'օգնէ:

Բայց կարելի՞ է որ չհատնի մարդոց ունեցած դրամը. քանի որ ծախսուածին տեղը չէր գար: Կարելի՞ է մէկը իր առողջ կազմը պահէ եթէ չըլլայ հանգստութիւն, սնունդի բաւարարութիւն այլ ըլլայ հետապնդումի ու հալածանքի տակ:

Ո՞վ սիրելի ընթերցող, վերոյիշեալ դէպքերը օրուան մը, շաբաթի մը, ամիսի մը համար չէ՛, այլ՝ տարիներու: Այս տարիները գարուն ունին, ամառ ունին, աշուն ունին եւ ձմեռ ունին: Ապրէ՛ վայրկեան մը երեսակայութեամբ՝ այս սողերը կարդալու ատեն: Ապրէ՛ ու խորհրդածէ թէ ի՞նչ էր վիճակը այդօրուան սեւ ճակատագրեալ հայ հանիին, հայ մամիկին, հայ տատիկին, հայ երիտասարդներուն, հայ պարմանուհիին, աշխարհէն անտեղեակ անմեղ մանուկին:

Մէկ օրէն միւսը գրկուիլ իր հայրենիքէն, տունէն, տաքո՛ւյ տունէն՝ անտուն, անտիրական, վաճառու, բարբարոս թորք կառավարութեան եւ ժողովուրդին գազանային քմահաճոյքին ենթակա...:

Ո՞վ ընթերցող բարեկամս, չըլլայ թէ այդօրուան հայ մարդուն, հայ տիկնոջ, հայ երիտասարդ եւ երիտասարդուհիին, ներկայիս եղող հայ տիկնոջներէն, հայ երիտասարդներէն, հայ երիտասարդուհիներէն նուազ արժէք տալու, կամ նուաստ գիտակցութեան կոշտը ունեցած ըլլալու ենթադրութիւնը ունենաս: Կը սխալիս ու ոճիր գործած կ'ըլլաս քու այդպիսի անտրամաբանական դատողութեամբ:

Կրնամ քիչ մըն ալ աւելի առաջ երթալով ըսել թէ՛ այդօրուան հայ զանգուածը որ զոհը եղաւ թիւրք իթթիհատականներուն, գերազանցօրէն աւելի՛ հայ էր քան ներկայիս իրենք գիրենք գերադասողները:

Այդօրուան սերունդը աւելի՛ տէրն էր իր վարքութեամբ, բարոյականին, փարած էր իր եկեղեցիին, իր տան, իր պարագաներուն, իր ազգին, իր դպրոցին, մանաւանդ անքակտելիօրէն՝ իր ընտանիքին, նահապետական կենանքին ու աւանդութեանց: Իմացեր եմ, նոր սերունդի, նորելուկ երիտասարդ եւ չափահաս մարդոց բերանէն մեղադրանքներ՝ հարիւրաւոր հայ մարդոց՝ քանի մը ժամտարմայի գլուխ ծռելով ոչխարի պէս անոնց հրահանգներուն ենթարկուելուն համար:

Որքան խեղճ տրամաբանութիւն, որքա՞ն աղքատ ուղեղի զգուելի զտանցք. աւելին չեմ ուզեր ըսել այդտեսակ մտածող եւ տրամաբանողներուն, անոր համար որ ցաւալի կը գտնեմ ներկայ սերունդին բաղդատականը ընել:

Սիրելի ընթերցող, չըլլայ որ կարեւորութիւն չտաս թորքին. ան խորամանկ, դիւանագէտ, ստախօս ու կեղծատր եւ քաղաքագէտ է ու զրպարտիչ: Դուն ուզածիդ չափ անմեղ եղիր, քեզ յանցաւոր հանելու համար, մտրը իր ձեռքին մէջն է: Եւ եթէ բան մըն ալ չգտնելու ըլլայ՝ «էֆենտի, ազգիս, կրօնքիս, Մուհամմէտին հայհոյեց» ըսելով կը զրպարտէ: Եւ այս զրպարտութենէն ինքզինքդ ազատէ. ոստիկանատան մէջ լաւ ծեծ մը՝ անօթութիւն, բանտարկութիւն եւայլն, եւայլն...:

Այո՛, թորք կոչեցեալ ժողովուրդը թէւ քաղաքակրթութեան, յառաջդիմութեան ո՛չ մէկ ծառայութիւն ըրած է, բայց նորանոր անմարդկային շարիքներու ստեղծագործութեանց հանճար է:

... Օրական 8-9 ժամ ճամբայ կը կորէինք որոճացող եզներու քալուածքով, կիզիչ արեւի ճառագայթներուն տակ, փոշոտ ճամբաներէ. կը հանդիպէինք մեզմէ առաջ հետիոտն ճամբայ հանուած հայ թշուառական ընտանիքներու կարաւաններուն:

Մարդիկ իրենց տանելու կարողութեանը չափ, ունեցած գոյքը շալկած, ծերուկ մամիկին կամ պապիկին թելը մտած, ոմանք իրենց զաւակները գրկած կամ շալկած, փոշիներու մէջ թաթախուն կը քալեն ու տակաւ կը քալեն արիւնը մէկ փարս չարժող թորք ժամտարմային մարթիկին հարուածներէն սարսափահար:

Լեռներու ու ձորերու փէշերէն, ամայի ճամբաներէն հայ ընտանիքներ փոխադրող սայլերով կը յառաջանանք, մեր ետեւը ձգելով այդ հետիոտն քալող խեղճ հայ աքսորեալներու կարաւանը:

Յանկարծ շշուկներ կը տարածուին: Այս կամ այն դարձուածքին՝ ճամբուն վտանգաւոր ըլլալը կ'իմանանք: Վախ մը, սարսափ մը կը տիրէ կարաւանին երկայնքին: Ժամտարմաները տարածայնութիւն կը ձգեն թէ՛ այս անկիւնը վտանգաւոր է, հոս լելուզակներու կեդրոն է, ուստի ձեզ պաշտպանելու համար պէտք է հանգանակութիւն մը ընելով մեզի վճարէք որպէսզի ձեզ պաշտպանենք, թէ ոչ՝ չենք պաշտպաներ...:

Ահաւասիկ աքսորեալներու համար մեծ մտահոգութիւն մը. խեղճ աքսորեալները ի՞նչ ունին որ ձեզի տան. տալը տեսակ մըն է, չտալը՝ տեսակ մը: Ինչ ալ ըլլայ, ստիպուած պիտի տանք: Կարաւանը կը գոհացնէ ժամտարմաները ու կը քալենք-կ'անցնինք Ամանուսի լեռնաշղթային մէջէն. ձախը՝ լեռ, իսկ աջը՝ ձոր, անդունդ

անյատակ... դարձեալ լեռ, մայրիի ծառերով ծածկուած սաղարթախիտ անտառներ. այդ անտառներուն փէշերուն կը տեսնուին զինեալ յելուզակ մարդասպան աւազակներ: Նմանօրինակ տեղերէ ահուդողով կ'անցինք: Իմացած ենք մեզմէ առաջ անցնող հայ գաղթականաց կարաւանը կողոպտած ըլլալնին:

Երբեմն կը հանդիպէինք հեռագրային սիւներու եւ երկաթեայ թելերուն սաստիկ փշող հովէն զարնուելով յառաջացող սարսափազդու սուլոցին, ծառերուն սօսափունին, ամպերուն որոտումին: Ծամբու ամպութենէն ցերեկը վախով կը յառաջանանք, գիշերները վախով կը քնանանք:

Գիշերները բացօդեայ անպաշտպան, ամէն տեսակ մահասփիտ հիւանդութեանց վտանգի ենթակայ: Բուրդէ անկողիներու մէջ մայրական գուրգուրանքի, մայրական տաք շունչի տակն էինք երէկ, ափսոս, այսօր գրկուած այդ օրհնութիւններէն, գետնի վրայ, կառքի կամ սայլի մէջ կամ տակը, ապաստան կը փնտռենք, երդիք կը փնտռենք գիշերուան իջնող ցօղէն ու ցուրտէն պաշտպանուելու համար: Հազիւ առաւօտ կ'ըլլայ աչքերնիս կը շփենք, դիմացնիս կը տեսնենք կայքի մէջ շրջող ժանտարմաները որոնք գազանային նայուածքներ կը ձգեն իրենց շուրջ:

Այդ շնական նայուածքներով նոր ծրագիրեր կը ծրագրեն անոնք, վաղուան պատրաստութիւններ կ'ընեն: Իրենց վաւաշտու նայուածքները պատուոյ խնդիր էին հայ կնոջ կամ հայ օրհորդին:

Առաւօտ: Դարձեալ դէպի առաջ կարաւանը ճամբայ ելլելու պատրաստութեան ու շարժման մէջ է: Իրարանցում: Ամէն ընտանիք իր գոյքերը կը տեղաւորէ իր կառքերուն մէջ: Ամէն ընտանիք պատրաստ է՝ տրուած հրահանգին համաձայն: Պատրաստ լծուած են կառքերուն եզներն ու գոմէշները:

Ժանտարմայի մէկ ձեռքի շարժումով կը շարժի կարաւանը աքսորեալներու: Կառապանին ձեռքի գաւազանին ծայրը գամ մըն է ամբացած: Երբ եզը կամ գոմէշը դանդաղի, այդ գաւազանին գամ ամբացուած ծայրովը կը մշտուի գոմէշին կամ եզան յետոյքը, պոչին մօտիկները ու յանկարծ խեղճ կենդանին ընդոտ կը սթափի եւ կ'արագացնէ իր քայլերը:

... Մեր ետեւը ձգեցինք Հաճը Քիլիի գիւղը: Հիմա մեր կարաւանը կ'առաջնորդուի Քելեպէկ: Ծիշդ 43 ընտանիք ենք, կառքերու մէջ տեղաւորուած: Դժուարանցանելի ճամբաներով կ'առաջնորդուինք:

Օրը անգամ մը կամ երկու՝ ժանտարմաները ըստ իրենց սովորութեան, նուիրատուութիւն կը պահանջեն, որպէսզի վտանգաւոր անցքերու ատեն յելուզակներէ մեզ պաշտպանեն:

Ժանտարմաներուն այսձեռի աւազակութիւնը՝ յելուզակներուն ընելիք աւազակութենէն ետ չէր մնար: Ժողովուրդը վախի, սարսափի ենթարկելով ալաթորքա չեթեւութիւն կ'ընէին. աւազակներէն աւելի աւազակներ էին իրենք:

Մեր աքսորի ընթացքին, օր մը, յանկարծ կեցաւ կարաւանը: Աքսորեալներէն շատեր վար իջան իրենց կառքերէն՝ տեղեկանալու համար պատճառը: Գացողներէն շատերը վերադարձան եւ լուր բերին թէ՛ առջեւէն գացող երրորդ կառքին անիւներէն մէկուն մատուրներէն մէկը կոտրած է:

... Մօտաւորապէս մէկ ժամի չափ ստիպուեցաւ կենալ կարաւանը: Երկար աշխատանքէ վերջ թէեւ քալեցուցին կառքը, բայց շա՛տ դժուարութեամբ հասանք Քելեպէկ:

Տեսնելով, որ այդ կառքը իր բեռովը պիտի չկարենայ շարունակել իր ճամբան, ստիպուեցան մէջի ընտանիքի անդամներն ու գոյքերը միւս կառքերուն մէջ մաս առ մաս տեղաւորել: Իսկ այդ պարսապ կառքը կարաւանին ետեւէն մեզի հետեւեցաւ:

Ծատ անգամ քալելու ի վիճակի եղողներ կառքերէն վար իջնելով, քալելով կ'ընկերանային դանդաղաշարժ եզան քայլերուն: Զանձրացուցիչ էր. կառքերուն մէջ նստելով ալ մարդ կը յոգնէր:

Ծամբան կը հանդիպէինք մարդկային դիակներու՝ որոնք ուռած, կանանչ գոյն մը առած էին: Անտանելի հտտէն քիթերնիս գոցելով կ'անցնէինք ի տես այդ տեսարանին. սարսափելով, մտածումներու մէջ կը թաղուէինք թէ՛ արդեօք ո՞ր հայ ընտանիքին սիրելի զաւակը կամ հայրն էր որ այսպէս արհուլուայ վիճակի մէջ մեռցուած էր դաժան ձեռքերով:

Երեկոյեան արեւը մարը մտնելու ժամանակներն էր երբ կարաւաններուն ցուցմունքով նշմարեցինք Քելեպէկ ըսուած տեղը: Հոն, տուներէ աւելի հարիւրաւոր հայ աքսորեալներու վրանները կը տեսնուէին: Մեզմէ առաջ եկած գաղթականաց կայքին մէկ կողմն ալ մեզ առաջնորդեցին: Մեզմէ առաջ եկող հայ աքսորեալներուն առաջին հարցումնիս ջուրի ակ մը կամ աղբիւր մը եւ կամ ջրհորը գտնելու կը վերաբերէր: Փոշիի եւ արեւի ջերմութեան տակ կարաւանին մէջ արեւահար եղողներ կային: Պաղ ջուր թափել կը թելադրէին անոնց գլուխին: Ո՛չ բժիշկ եւ ո՛չ ալ դեղ կամ դեղօրայք կար: Այդ ժամանակ հայ մարդէն աժան ի՞նչ կար...:

Զրհուր մը եւ աւելի հեռուն ալ ակ մը ըլլալը ըսին: Հայրս անմիջապէս ջուրին ցոյց տրուած կողմը ուղղուեցաւ սափորն ու կէս թիթեղ մը ձեռքը առած: Ժողովուրդը խուժեց թոյլերով եւ քովերնին գտնուող ամաններով՝ ձեռք-երես լուալու եւ իրենց պապակը

յագեցնելու համար:

Հազի քիչ մը կազդուրուած, յոգնաբեկ մայրս հասցերնուս մէջ քիչ մը պանիր դնելով տուաւ մեր ձեռքը որ ուտենք: Կառքին տակը տեղ պատրաստեց՝ գիշերուան ցողէն մասամբ պաշտպանուելու համար:

Սիրելի մայրս նստաւ մեր քովը, Տէրունական աղօթքը ըրաւ ու մայրիկիս՝ Աստուծմէ խնդրանքն ու աղօթքը մտիկ ընելով եւ պանիր հասցերնիս ուտելու ասուն՝ ես, քոյրս՝ Թագուհին եւ եղբայրս՝ Կարապետը, գոցեցինք մեր քնաթաթախ, յոգնած աչքերը, մայրիկիս շրջագետտի փէշերէն ամօրէն բռնած, վերջին պատառը բերաննիս: Իսկ հայրս նստած քնացաւ կառքին մէջ, կոթնելով մեր ունեցած գոլքերու հակին: Ինչպէս մենք, նոյնպէս կայքի մէջ գտնուող հարիւրաւոր հայրեր ու մայրեր իրենց սիրելի զաւակներուն հովանի ըլլալով կէս-քուն կէս-արթուն լուսցուցին:

Ք Ե Լ Ե Պ Է Կ Է Ն Տ Ո Ի Ր Ա Ք

Այսպիսի տեղեր կենալ եւ ժամանակ անցընել, մեր ալ գործին չէր գար: Ամէն անգամ որ կայքէ մը ուրիշ կայք փոխադրուելու հրահանգը կը տրուէր, անմիջապէս պատրաստուելով ժամ առաջ մեծ քաղաքներ հասնելու ու հոն տեղ կամ միջոց մը գտնելու եւ հոն մնալու ջանք կ'ընէին մերինները:

Այդօրը առաւօտեան դարձեալ ժանտարմաները կայքի մէջ մտնելով սկսան հրահանգել, երբեմն մարդոց հետ խստօրէն վերաբերիլ: Մեր կառապաններն ալ կ'աճապարէին օր առաջ հասնիլ Թարսուս, ըստ իրենց հետ մեր ըրած համաձայնութեան: Օր կորսնցնել իրենց համար կորուստ էր: Հայրս անմիջապէս գնաց ջուրի սափորները լեցուց, մինչ մենք՝ պզտիկներս, գոլքերը հաւաքելով պատրաստուեցանք եւ տեղերնիս առինք մեր կառքին մէջ: Ճամբայ ելլելէ առաջ, հայրիկիս առաջին գործը կ'ըլլար ջուրի ամաններ լեցնել՝ ճամբու երկայնքին մեր ծարար յագեցնելու հոգը չունենալու համար:

Մինչեւ մեր շարժիլը, ձիաքաշ 28 կառքերէ բաղկացեալ հայ գաղթականաց կարաւան մը անցաւ. տարբեր տեղերէ էին՝ Թեքիոտաղ, Մալկարա, Էսկիշեհիր, Քիթահիս, Գոնիս, Պրուսա, Պիլեճիք, եւ այլն: Այս հայ աքսորեալներուն որպէս առաջնորդ, պահակ ու պատասխանատու 4 զինեալ ժանտարմաներ կը հետեւէին:

Շուրջ քառորդ ժամ անց, մեր կարաւանն ալ՝ չու'երովը մեր

կառապանին, զատուեցաւ կայքէն ու շարուեցաւ ետեւ-ետեւի: Սկսանք յառաջանալ՝ ձեռքի շարժումովը ժանտարմային: Ծիշդ 59 կառք էինք այդ օրը: Ուրեմն, առնուազն 59 ընտանիքներ տեղա-ւորուած էին այդ կառքերուն մէջ: Մեզմէ առաջ անցնող ձիաքաշ կառքերուն անիւներուն թաւալումէն խճուղիի ամպի պէս փոշին տակաւին չէր նստած: Կենդանիները ատելի կայտաւորէն կը քաշէին իրենց սայլերը: Մօտաւորապէս 3 ժամ ճամբայ կտրելէ վերջ, հեռուն տեսանք որ մեր յառաջանալիք ճամբուն վրայ զանգուած մըն է որ կը կենայ: Քանի կը յառաջանային մեր սայլերը, տակաւ ատելի յտակօրէն նշմարելի կը դառնար զանգուածը: Կարաւանին մէջ, սկսան կարգ մը կարծիքներ եւ ենթադրութիւններ ըլլալ այդ տեսնուող զանգուածին մասին: Ան չէր յառաջանար, կեցած էր: Մերթաւմերթ ալ աղիողորմ լացուկոծի ձայներ սկսան լսելի ըլլալ մեր ականջներուն:

Կարաւանը կեցաւ: Մեր կարաւանին իբր առաջնորդ եղող ժանտարմաներէն մէկը իր ձին ասպատակեց դէպի զանգուածը, լուր մը բերելու համար: Քառորդ ժամ յետոյ ժանտարման վերադարձաւ ու պատմեց եղելութիւնը:

Առաւօտուն՝ նախքան մեր կարաւանին շարժիլը, մեզմէ մօտ կէս ժամ առաջ անցած ձիաքաշ կառքերուն կարաւանը կողոպտած են անտառին մէջ թաքնուած աւազակներ: Եօթ հոգի առջեւնին կտրելով խեղճ աքսորեալներու կարաւանը կողոպտած են, առնելով այդ կարաւանէն 270 ոսկեդրամ, Գոնիայի Աքսարայ գիւղէն հայ ընտանիքի մը զաւակը սպաննած են՝ դէմ կեցած ըլլալուն համար եւ 3 հոգի վիրաւորած: Ութ ծածկոց, մէկ գորգ աչքերնուն զարկած է եւ առնելով աւարը լեռը բարձրացած են: Ընկերակցող ժանտարմաներուն կողմէ ո՛չ մէկ պաշտպանողական եղած է:

Ժանտարմաները միայն միտքարելով ըսած են թէ՛ «մեր ունեցած ուժէն ատելի են. անոնք ոճրագործներ են, մենք չենք կրնար անոնց հետը չափուիլ» ու կարաւանը շարժել տալ հրահանգած եւ ժամ առաջ Տուրսք հասնելով պէտք եղածը իրենց կեդրոնին պատմելով, կառավարութեան կողմէ հետապնդել տալու խոստումը տուած են...: Պետութիւնը, կառավարութիւնը պատիւ չունի, ժանտարմաները ի՞նչ պատիւ պիտի ունենան որ անոնց խոստումին կարենաս վստահիլ:

Ո՛ր պիտի կրնային տանիլ մահացած երիտասարդին մարմինը: Ահագին մտահոգութիւն եւ յուզումէ, վիրաւորեալներուն ընտանիքները վիրաւորներուն վերքերը լուսլէ վերջ, վիրակապերով եւ լաթերով փաթեցին ու կապեցին: Իսկ մեռնող երիտասարդին մարմինը եղած տեղերնին թաղելու համար ո՛չ փրիշ կայ ո՛չ ալ բահ:

Վերջապէս կառապանի մը քով ուրագ մը գտան, լերան կողին կակուղ տեղ մը գտնելով փոս մը փորեցին, կէս-բաց կէս մը գոց թաղեցին: Ծնողքն ու ներկաներս «Հայր մեր» մը ըսելով ցաւատանջ ու աչքերնիս աղի արցունքով շարունակեցինք մեր ճամբան միշտ վախով ու ճամբու վրայ աւազակներու եւ գողերու վոհմակին յաճախադէպ հանդիպումին սարսափով:

Ձիաքաշ կառքերու կարաւանը դարձեալ մեզմէ անջատուեցաւ ու մենք մեր ճոնչող սալներով ու համընթաց որոճացող եզ եւ գոմէշներով հետեւեցանք ու վերջապէս հասանք Տուրաք: Հոս դարձեալ կենալ կարելի չէր. այդտեղ գիշերեցինք առանց լարելու մեր վրանները: Առջի օրուան նման դարձեալ մեր կառքերուն տակը ապաստանեցանք պաշտպանուելու համար գիշերուան պաղէն, փշող հովէն եւ իջնող ցողէն:

Տ Ո Ւ Ր Ա Ք Է Ն Ե Ն Ի Ծ Է

Երբ հասանք Տուրաք, մեզմէ առաջ անցնող ձիաքաշ կարաւանը չտեսանք հոն: Անոնք Տուրաքը ետեւին ձգելով անցած էին Ենիճէ: Առաւօտուն դէպի Ենիճէ երթալու հրահանգը տրուեցաւ: Անմիջապէս ժողովուրդը մեծ ու պզտիկով հաւաքուիլ սկսաւ. իրենց կառքերուն քովերէն եւ տակերէն ելլելով տեղաւորուեցան իրենց կառքերուն ու սալներուն մէջ:

Երբ ճամբայ ելանք, մեզ առաջնորդող ժանտարմաներուն թիւը մէկով աւելցած էր: Վերջը հասկցուեցաւ որ այս մէկը մեզմէ առաջ անցնող ձիաքաշ կարաւանին պատկանող հսկիչ ժանտարմաներէն մէկն է եղեր: Անոր հոն մնալով, կողոպտող աւազակներուն գործակալը ըլլալը հասկցուեցաւ: Ան հոն կողոպտուի վայրը մնացած է իրենց բաժին ինկած ասարն ու ոսկեդրամը առնելու համար:

Ան առաւօտեան մեզի հետ ճամբայ ելաւ, բայց հագի 10 վայրկեան վերջ ասպատակելով իր ձին, քառամբակ հեռացաւ մեզմէ, միանալու համար իր պաշտօնակիցներուն:

Մ Ա Ք Ր Ա Ս Է Ր Հ Ա Յ Ո Ւ Ն Վ Ի Ծ Ա Կ Ը

Ցերեկուան տաքին հետեւանքով ունեցած քրտինքին ու ճամբու փոշիին պատճառով, օրերով վրանիս եղող շապիկը, ներքնաշապիկը ու մազերնիս կարծես թէ մոմլաթ էին դարձած, ո՛չ ժամանակ կայ, ո՛չ առիթ եւ ո՛չ ալ պէտք եղած օճառն ու ջուրը որպէսզի կարենաս պէտք եղած մաքրութիւնը ընել:

Ո՛չ հանգիստ կայ, ո՛չ ալ ապահովութիւն՝ մէջքիդ կապած դրամիդ եւ ո՛չ իսկ կեանքիդ: Կտրելով կ'անցնիս անմատչելի սարերու, լեռներու փեշերէն ու վախազոռ խիտ անտառներու, լերան կուշտէն փոփրալէն լոյս աշխարհ ցայտող եւ դէպի ձորը գահավիժող-հոսող ջուրերէն: Իսկ անդին թուրք գիւղացի կնիկներ թակելով կը ծեծեն մաքրելու համար իրենց զգեստները եւ լաթերը:

Տեսնելով մեր անցնիլը, անոնցմէ ոմանք գթալով ջուր կը բերեն խմելու, ոմանք դրամ կը պահանջեն, ոմանք ալ դրամը կը մերժեն ու կը խղճան, տեսնելով ժողովուրդին վիճակը, կ'ըսեն՝ «սեպէսինին կէօզի քէօր օլտուն» (պատճառ եղողին աչքերը թող կտրնան): Ոմանք ասելութեամբ կ'ըսեն «էթտրիհիզ պուլտունուզ» (ըրիք եւ ձեր արժանի պատիժը գտաք): Դո՛ւն, ո՛վ գազանի ծնունդ, ո՛վ ի՞նչ ըրած է որ ի՞նչ պիտի գտնէ, եւ եթէ եղածը բան մըն է՝ կառավարութեան թելը երկայն է, ի՞նչ յանցանք ունի ուսմիկ ժողովուրդը, քաղաքացին թէ գիւղացին, վաճառականն ու արհեստաւորը, երիտասարդն ու ծերը, մանուկն ու պատանին: Անխտիք հալածանք, հալածանք, ազգ մը փճացնելու կանխամտածած թրքատիպ հալածանք:

Ծամբուն վրայ կը հանդիպինք մարդկային դիակներու. կը սարսափինք ու սարսուռով համակուած կ'անցնինք երազելով մեր անցեալի, մեր տուներու հանգստութիւնը, ճոխութիւնը ու գիտակցելով ներկայի անորոշութիւնը եւ յառաջիկային գալիք, մեզի սպառնացող դժբախտութեան ահաւորութիւնը...:

Կ'անցնինք շա՛տ մը անշիշատակելի կիրճերէ, ձորերէ, գիւղերէ որոնց անունները պահել դժուար եղաւ՝ անոր համար որ հիւանդացած էի: Ծամբու երկայնքին իրարու յաջորդող գիւղերու շարքը կրնամ շուարած ըլլալ, բայց կը յիշեմ անունները, այդ վտանգաւոր ու սարսափեցուցիչ անունները: Քանլը Տերէ՛ արիւնոտ ձոր, Քանլը Կեչիտ՝ արիւնոտ անցք, Ծեհենտէմ Տերէսի՛ դժոխքի ձոր, Թախտա Քէօփրի՛ տախտակէ կամուրջ, Թախտա Օլուք՝ տախտակէ ջրդան, Թեքիր...: Այս անունները արդէն ցոյց կու տան ի՞նչ աստիճանի սարսափեցուցիչ տեղեր եղած ըլլալը:

Գիշեր մըն ալ Ենիճէ պատկեցանք: Այդ օրը հայրս աշխատեցաւ ուտելիք ճարելու համար, բայց գիղէն հեռու եւ ուշ ատեն ըլլալուն միայն հասց եւ 14 հատ ալ հաւկիթ կրցած էր ձեռք անցընել:

Ք Ի Ի Լ Է Ք Պ Ո Ղ Ա Ջ Ը

Քիւլէք Պողազը երբ հասանք, մեզ առաջնորդող ժանտարմաները փոխուեցան: Անոնք կայանէ կայան կը փոխուէին արդէն: Ասոնք աւելի աչքըբաց ու վարպետ ելան: Նախքան ճամբայ ելլելինս, տարածապատկերներ մը հանեցին՝ թէ չափազանց վտանգաւոր է ճամբան, սարսափի մատնելով ժողովուրդը: Հազիւ 20 վայրկեան քալեցինք, ժանտարմաները կեցուցին կարաւանը, տարիքոտ մարդոցմէ 4-5 հոգի քովերնին կանչեցին, մէջերնին փափառք մը սկսաւ: Այս փափառքը քիչ վերջը տարածապատեցաւ, թէ՛ ճամբան գողեր կան եւ թէ վտանգաւոր է այս անցքը. որպէսզի ապահով կարենանք անցնիլ, մեր միջեւ դրամ պէտք է հաւաքենք, եւ առնուազն 3-4ական ոսկիով մը գոհացնենք ժանտարմաները, այլապէս՝ իրենք մեզ կը ձգեն առանց իրենց պաշտպանութեան, մինչ իրենք կրնան այդ անցքէն արագընթաց անցնիլ իրենց ձիերով...: Մտահոգութիւն, իրարանցում ու վախ մը պատեցին ամէնքը:

Վերջապէս բաւական մը խորհրդակցելէ վերջ, որոշում առնուեցաւ գոհացնելու ժանտարմաները, որպէսզի մեզի ընկերական: Այդ տարիքոտ հայ աքորեալները կարաւանէն հաւաք մը սկսան. կառքերու մէջ նստած իւրաքանչիւր ընտանիք իր սրտաբուխ նուէրը ըրաւ: Ընդհանուր գումարը եղաւ 64 մեծիտի: Յանձնեցինք ժանտարմաներուն, միեւնոյն ատեն խնդրելով որպէսզի այս քիչ գումարը շատի տեղ ընդունին: Այսպիսի աղաչական խօսքերէ իբր թէ համոզուած, անոնք քալեցուցին կարաւանը:

Ծամբան կը հանդիպէինք հետիտուն գացող, աղքատացած, հալումաշ հայ գաղթականներու՝ հսկողութեանը տակ քանի մը ձիաւոր ժանտարմաներու: Հանդիպեցանք հայ ծերուկի, մամիկ ու պապիկներու որոնք ճամբան չկարենալով քալել յուսահատ, պարտադրուած ձգուած էին իրենց սիրելիներուն կողմէ: Հաց կը խնդրեն, կ'աղաչեն որ կառքի մէջ առնենք, որպէսզի իրենց սիրելիներուն միանան. ճամբորդութեան ընթացքին կը հանդիպինք ազգով արաք թրքական ձիաւոր զինուորներու. երբեմն ալ՝ հետիտուն: Ասոնք հաւաքուած էին Սուրիայէն, Պաղեստինէն, Ամմանէն, Իրաքէն, կը տարուէին Չանաք Քալէ՝ Տարտանելի

պաշտպանութեան համար:

Երբ այսպիսի գումարտակներու հանդիպելու ըլլայինք, կը վախնայինք, բայց ո'չ մէկ ատեն այդ արաք զինուորներէն զէշութիւն տեսանք: Առաջին անգամ անոնցմէ իմացանք արաքական անվերջ եղող «եա-լէլի»ի եղանակը զոր թէ՛ կ'երգէին եւ թէ՛ կը քալէին:

1914ի պատերազմին, թուրքերը մօտ մէկ միլիոն արաք երիտասարդութիւն փճացուցին, զինակոչելու անունով զանոնք դրկելով պատերազմի տաք եւ կլիմայի պաղ տեղեր: Կլիմայէն սառեցան, փայտացան ու փճացան անոնք...: Այսպէս է եղած թրքական մտակութիւնը, կա՛մ կը թրքանաս եթէ ո'չ՝ կը փճացնէ...:

Ահուդողով, աւազակներու սարսափը սրտերնու մէջ, վերջապէս հասանք Քիւլէք Պողազը: Ժամանակը անցած եւ մութը կոխելու վրայ էր. յոգնաբեկ, ընկճուած, առաջնորդուեցանք ճամբուն շատ մօտիկ տեղ մը: Կատապանը քակեց իր գոմէշները եւ մենք դարձեալ տեղերնիս գրաւեցինք մեր կառքին տակն ու շուրջը կէս-կուշտ կէս-անօթի: Ամուր բռնած մայրիկիս շրջագգեստին փէշերէն, աստղազարդ գիշեր մըն ալ հոն անցուցինք: Ո՛ր անմեղ մանկութիւն, երբ գաղթելու առաջին հրահանգը սրուեցաւ, մենք՝ պզտիկներս, ուրախ էինք՝ քանի ճամբորդութիւն պիտի ընենք, ինչպէս ուրիշ առիթներով ուրախ կ'ըլլայինք ամառնային օդափոխութեան ատենները:

Այս անգամուան ճամբորդութեան նշանակութիւնը տարբեր էր ու անըմբռնելի...:

Ինձի համար կամաց-կամաց ըմբռնելի կը դառնար, օրէ օր առջեւնիս պարզուող խստութիւններէն ու տեսարաններէն եւ մեծերուն իրարու հետ ըրած խօսակցութիւններէ կը հետեցնէի թէ նախկին օրերուն օդափոխութեան ճամբորդութիւններէն տարբեր էր ասիկա. պզտիկ քոչուս եւ եղբայրս յաճախ կ'ըսէին հայրիկիս եւ մայրիկիս՝ «մայրիկ, հայրիկ, ալ հերիք է, մեր տունը երթանք, մեր տունը...»: Անմեղ մանկներ, իմ քոչուսիս, իմ եղբորս պէս հարիւր-հազարաւորներ իրենց անուշիկ ու տաքուկ տունը ու հանգստաւետ մահճակալին, օրօրոցին ու անկողինին մէջ գէթ անգամ մըն ալ պառկիլ ու քնանալ կ'երագէին:

Այդ գիշեր արթնցայ, աչքերս բացի ու աչքերուս առջեւ պարզուեցաւ փայլուն աստղազարդ երկինքը՝ նման այն երկինքներուն որ ամառ ատեն մեր տան տանիքը պառկած կամ օդափոխութեան գացած ատեն կը տեսնէինք կրնակի վրայ պառկած: Մեր երագ դարձած կակուղ անկողիններուն մէջ պառկիլ-երագելով կը դիտէի

ու հայրիկիս եւ մայրիկիս անվերջ հարցումներ կ'ուզէի ուղղել դպրոցը առած աշխարհագրութեան դասերէս, Մեծ արջի, Փոքր արջի, Հիւսիսային աստղի մասին: Այդ վայրկեանին միտքս անոնք եկան: Բայց նայելով սիրելի մայրիկիս յոգնածութեան, չուզեցի արթնցնելով անհանգիստ ընել զինք, միայն աւելի մօտենալով իր տաքով շունչին՝ դարձեալ քնացեր եմ...:

Գիշերուան պաղը՝ դարձեալ կծող էր, առաւօտուն երբ արթնցանք ամէնքս ալ պաղած էինք գիշերուան ցորտէն, հագուստնիս կայուն ու խոնաւ էր գիշերուան ցօղէն: Այդօրը որքան որ ալ կ'ուզէի ինքզինքս զսպել՝ չէի կրնար, կը դողայի եւ ակռաներս իրար կը ծեծէին. մայրս բուրդէ շալը կոնակս տուաւ եւ անմիջապէս երկու քարերով օճախ մը շինեց, իսկ մենք ծառի ճիւղեր եւ շիւղեր հաւաքեցինք: Մայրս կրակ մը վառեց եւ կերակորի կաթսային մէջ թէյ եփեց ու մենք ամէնքս ալ խմելով տաք-տաք, քիչ մը կազ-դուրեցանք: Մինչայդ, արդէն ամբողջ կայքը շարժման մէջ, ճամբայ ելլելու պատրաստութեան վրայ էր. ըստ տրուած հրահանգին, պէտք էր քալելինք դէպի Տարսուն:

Գ Է Պ Ի Տ Ա Ր Ս Ո Ն

Մեր կառապանը՝ ճերմակի վրայ դեղին մազերով, կապոյտ աչքերով Ռուսելիի կողմերէն եկած անձ մը, այս գաղթին ժամանակաւոր ըլլալը կ'ըսէր հայրիկիս: Ծառայասէր էր, ճամբու ընթացքին դժուարութիւն ունեցող ռեւէ կառապանի օգնութեան կը հասներ: Բայց ու՞րտեղէն առած է այս կապոյտ աչքերն ու դեղին մազերը եւ երուպացիի դիմագիծը:

Երբե՛ք մոնկոլի դիմագիծը չունէր այս մարդը, ո՛չ ալ՝ թրքական մղեռանդութիւնը: Այդօրը հայրս քիչ մը ինքզինք անհագիստ կը զգար, մարմնական կոտորուք մ'ունէր: Կառապանը երբ զգաց հօրս անհանգիստ ըլլալը, մեր գոյքերը հաւաքողն եւ կառքին մէջ տեղաւորողը ինք եղաւ, պզտիկ քոյրիկս եւ եղբայրս գրկելով կառքին մէջ նստեցուց: Ես արդէն վարժուած էի մեր կառքին վրայ ելլելու. անիւին առանցքին մատուրներուն վրայ կոխելով կ'ելլէի:

Մենք մեր ազգականներով պատրաստ էինք քալելու, միայն կը սպասէինք տրուելիք հրահանգին: Ժանտարմաներուն տուած հրահանգին վրայ վերջապէս շարժեցաւ կարաւանը ու իրարու ետեւէ կառքերը մտան խճուղի: Գոմէշներն ու եզները կազդուրուած, կայտաւորէն մեզ կը տանէին անորոշ կայաններով, անորոշ թուա-

կաններով ու ժամանակներով, հալումաշեցնելով, զարտուղի ճամբաներու չարչարանքներով փնացնելով հայ ցեղը...:

Քանի կը յառաջանայինք, օրէ օր աւելի սրտամկի տեսարաններ կը պարզուէին. դժբախտ, հետիոտն ճամբայ քալող մարդկային զանգուածներու կը հանդիպէինք՝ քալելէն ոտքերնին ուռած, մեծ մասամբ բոկոտն, ոմանք կէս-գուլպայով, ունեցած ուտելիքի ծրարը կոնակին կապած, ունեցած գոյքերէն մէկ վերմակ մնացած, ոմանք իրենց սիրելի զաւակը, ոմանք ծերունի մայրը կամ հայրը շալկած կը տանին այնքան ատեն որ կրնան: Երթալիք տեղդ անուն չունի, որպէսզի գիտնաս թէ մինչեւ այսինչ տեղ է երթալիքդ: Որոշեալը հետեւեալն է. մինչեւ մա՛հ, մա՛հ, դարձեալ մա՛հ:

Յոգնութիւն, անօթութիւն, ժանտարմայի հետապնդում: Կու գայ ժամանակ, երբ կը ստիպուիս ձգելով հետանալ սիրելիէդ, առանց ետեւդ դառնալով նայելու՝ երբ իր կմախքացած ուսին ու կոնակին կը ստանայ հարուածը անգութ թորք ժանտարմային. աղաչանք ու թախանձանք, ամէն ինչ անօգուտ:

Պիտի քալես: Թուրքը չի ճանչնար ո՛չ ունենալդ, ո՛չ ալ չունենալդ, անօթի՛ կամ կո՛շտ ըլլալդ, առո՛ղջ կամ հիւանդութիւնդ, քու սիրելիներուդ հե՛տ քալելդ, կամ չկարենա՛լդ. անոր միակ նպատակը քու ոչնչացումդ է...:

Կը յառաջանանք՝ մեր կառքերուն լծուած ծուլօրէն որոճացող գոմէշներուն եւ եզներուն դոփիւններով եւ պարսպութեան մէջ լեռնէ լեռ արձագանգ տուող անիւներուն ճոխնշովը...:

Օրըստօրէ աւելի յաճախակի կը դառնայ ճամբու վրայ այլազան տարիքի եւ սեռի մարդկային դիակներու հանդիպիլը...:

Մենք մեր ազգականներով մեծ յոյսով Թարսուս կը յառաջանայինք: Որովհետեւ Թարսուսը քաղաք մըն էր, ուր մերինները պիտի աշխատէին ամէն գնով միջոցներ որոնել հոն մնալու կամ ժամանակի մը համար հանգստանալու, որովհետեւ ճամբու յոգնութիւնը ամէնուս վրան իր ներգործութիւնը ըրած էր, մէջերնիս հիւանդ եւ տկարացածներ ունէինք, եւ վերջապէս ամէնքս ալ կազդուրուելու պէտքը ունէինք: Պոզանթընէն ելլելէ իվեր մեր հագուստները հանած չէինք: Նոյն հագուստով ալ իրիկունները կը քնանայինք որովհետեւ անկողին չունէինք եւ ո՛չ ալ առիթը կրնայինք ունենալ լուացքի եւ մաքրութեան: Երեկոյեան գիշերանոցը հագնելով, նախկին երանելի օրերու նման ոտքեր երկնցնելով մահճակալիդ, բուրդ անկողինիդ մէջ հանգիստ չէիր առներ: Երազ դարձան այդ երանելի օրերը:

Մեր կառապանը մատով մատնանշելով ցոյց տուաւ Թարսուս

քաղաքին հեռուէն տեսնող մզկիթներն ու մինարէները, ըսելով՝ «ախաասիկ Թարսուսին մօտեցանք, կէս ժամէն հոն հասած կ'ըլլանք»: Ըսաւ, ու կառքին վրայ ցատկելով իր տեղը առաւ եւ կառքին մէջէն շարունակեց իր գոմէշներուն չու՛ր ըսել:

Քեռայրս, քեռիս, հայրս եւ հայրիկիս զարմիկները իրենց կառքերէն վար իջնելով խորհրդակցելու համար քով-քովի եկան: Անոնք որոշում առնելով կառապաններուն յանձնարարեցին որ երբ Թարսուս հասնելու ըլլան, աշխատին ամէն գնով կայքին դէպի քաղաքին մօտ եղող կողմը առաջնորդել մեր կառքերը՝ քաղաք մտնելու դիրութիւնը ունենալու համար:

Երբ հասանք, ընդարձակ դաշտի մը մէջ մեզմէ առաջ հազարաւոր վրաններու տակ բերած եւ կայք ընել տուած էին հայ ընտանիքներ: Նախքան մեր Թարսուս հասնիլը, ութ ձիար Ժանտարմաներու կողմէ դիմաւորուելով առաջնորդուեցանք: Ստիպուած, իրենց տուած հրահանգին համաձայն դաշտին մէջ, մէկ կողմը կայք ըրինք: Մերիններուն առած որոշումը ապարդիւն եղաւ. ինչպէս ուրիշները, նոյնպէս մենք ենթարկուեցանք ժանտարմաներուն հրահանգին:

Տակաւին մեր գոյքերը կառքերէն վար չիջեցուցած, կառապանը իր մնացած հաշիւը պահանջեց:

Տ Ա Ր Ս Ո Ն Է Ն Ա Տ Ա Ն Ա

Թարսուս, մենք դիտումնաւոր կերպով, մեր վրանները լարել եւ մէջը ամփոփուիլ քիչ մը դանդաղ ըրինք, քանի որ մերինները քաղաքին մէջ մնալու միջոց մը գտնելու ջանքը պիտի ընէին: Բայց դժբախտաբար խիստ հետապնդումի հետեւանքով, քաղաքին մէջ ալ ո՛չ մէկ ծանօթ ունենալնուս՝ յուսահատ ետ եկան ժամ մը վերջը՝ ուրիշ օրուան ձգելով ունեցած ծրագիրնին:

Քաղաքէն վերադառնալէ ետք, անմիջապէս պատրաստուեցանք լարելու մեր վրաններէն միայն երկուքը. այդ երկու վրաններուն մէջ ամփոփուիլ էր նպատակնիս, առժամաբար: Վրանին մէկը հազիւ կէս կանգնեցուցինք երբ սեւքիաթ միտիւրը՝ գաղթականաց առաքման պաշտօնէան, իրեն հետեւող քանի մը մարդոց հետ մեր վրանին առջեւ տնկուեցաւ եւ վարէն վեր հայրիկս քննելէ յետոյ, գրգռուած, կատաղօրէն զայրանալով արգիլեց մեր վրանին լարուիլը եւ դառնալով հայրիկիս ըսաւ՝ «դո՛ք անմիջապէս պետք է երթաք, ճամբայ պետք է ելլէք, առանց ժամանակ կորսնցնելու»:

Եւ հրաման տուաւ որ փլցնեն կէսկատար լարուած վրանը:

Հայրս արտաքինով գեղեցիկ, ներկայանալի մարդ մըն էր, առողջ ու կայտառ. չկրցանք հասկնալ թէ ինչու՛ կը պնդէր՝ «անմիջապէս դուք ճամբայ պետք է ելլէք»: Կը պոտար ու կը հրահանգէր իր հետեւորդներուն: Այս մարդը գէր մէկն էր, աչքին մէկը կոյր, անունն ալ Հիսէյին էր: Լաւ կը յիշեմ, հայրս թախանձագին, մեծարելով կը խնդրէր որ յաջորդ օրուան յետաձգէ իր տուած հրահանգը: Չկրցանք հասկնալ: Արդեօք մատնութիւն մը կար, թէ՞ ոչ՝ դատելով հայրիկիս արտաքին երեւոյթէն մէկու մը նմանցուց... այս կէտը մեզի համար մութ առեղծուած մնաց:

Անմիջապէս քով-քովի եկան ազգականներով, որոշում առին: Մէկուկէս ժամ վերջը շոգեկառքի պատրաստութիւն կար աքսորեալներու համար, որոշեցին բոլոր ազգականներով տոմսակներ կտրելով շոգեկառքով ճամբորդել: Միայն թէ արագ պետք էր շարժիլ, ժամանակին հասնելու համար:

Թարսուսէն շոգեկառք կար մինչեւ Օսմանիէ կամ Մամուրիէ:

Անմիջապէս իրարօգնութեամբ գոյքերը հակեր կազմելով ձիաքաշ կառքերով Թարսուսի կայարանը գացինք եւ տոմսակներ կտրել տալով մտանք կայարանէն ներս եւ տեղաւորուեցանք վակոններէն մէկուն մէջ: Կայարանին մէջ բազմութիւն, իրարանցում: Ամէնքն ալ հայ գաղաթականներ, Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ բնակիչներ էին. ամէն քաղաքներէն կային հոն:

Անոնք որոնց նիւթական վիճակը կը ներեր, անշուշտ որ շոգեկառքով ճամբորդելը պիտի նախընտրէին: Եզան կամ գոմէշի քաշած սալ կամ կառքերով ճամբորդելը չափազանց յոգնեցուցիչ եւ չարչարալից էր: Այո՛, թէեւ խճողուած կ'ըլլայինք կենդանատար վակոններու մէջ, բայց գոնէ չեթէ-յելուզակներու վախն ու սարսափը չկային եւ օրերով ճամբորդելով մարմնական յոգնութիւն չէինք ունենար:

Յամենայնդէպս, շոգեկառքով ճամբորդելը աքսորեալներուն ձեռքը չէր. նախ ամէն տեղ շոգեկառքի գիծ չկար, եւ երկրորդ՝ առաքումի որոշում մը տրուելով անմիջապէս ճամբայ կը հանուէին աքսորեալները՝ նպատակ ունենալով յոգնեցնել, չարչարել, մաշեցնել զանոնք:

Ո՛չ դրամդ եւ ո՛չ ալ կեանքդ քեզի կը պատկանի. մէկ վայր-կեանէն միւսը ի՞նչ ըլլալիքդ չէիր գիտեր. կեանքի ապահովութիւն չկա՛ր որ ունեցածիդ ապահովութիւն ըլլար: Մէջքդ կապուած ոսկիներդ կրնային քանի մը ժամ կամ վայրկեան վերջը կողոպտել ու դուն մէկ դրուշի կարօտ կը դառնայիր:

Աստուածային հեղինակութիւն ունեցող, Շէլխ իւլ Իսլամը Քուրանի պատուէրն ու բնագիրը պատշաճեցուցեր էր սուլթանէն քիսած կամ կառավարութեան միջոցաւ ելած հրամանագիրին:

Ատանա երթալիք վակոններուն կառախումբը ճշդուելէ վերջ, տոմսակ ունեցող ժողովուրդը խուժեց վակոնները՝ իրենց տեղերը գրաւելու համար: Մենք ալ մեր կարգին տեղ մը գրաւեցինք: Ծատ չանցաւ. բազմութեամբ խճողուած կառաշարը սուլոցը փշելէ վերջ, շարժեցաւ: Բայց ժանտարմաները խուժեցին եւ վակոններուն դռները մատ մը իսկ բաց չձգելու պայմանաւ գոցեցին. չափազանց խիստ վերաբերում ունեցան ժողովուրդին հետ: Ծոգեկառքը կրկին եւ կրկին արձակելով սուր եւ խլացուցիչ ձայնը, սկսաւ արագացնել իր վազքը:

Ա Տ Ա Ն Ա Յ Է Ն Օ Ս Մ Ա Ն Ի Է

Հագի 2 քլմ. ճամբայ կրցանք երթալ դոները բոլորովին գոց վիճակի մէջ: Ամէն վակոնէ աղաղակ, լացուկոծի ձայներ լսուեցան: Կառաշարը կեցուցին եւ ժանտարմաները ստիպուեցան մօտաւորապէս 15 սմ-ի չափ բանալ դոները: Օդը հեղձուցիչ էր: Գոյքերու եւ հակերու վրայ տեղադրուած էինք: Վակոնին մէջ չորս հիւանդ ունէինք, որոնք դրան մօտը տեղադրուած էին, որպէսզի կարենային մաքուր օդ շնչել: Կառաշարը քանի կը յառաջանար՝ վակոններուն առաստաղին տաքութիւնը դէպի վար կը գարնէր, ներսի մարդոց գլխու ցաւ պատճառելով:

32 վակոն էր կառախումբը: Բաւական մը երթալէ վերջ, շոգեկառքը կամացցուց իր վազքը: Ըսին թէ Ատանայի մօտի կայարան մըն է. ուստիկանները բերաննին վակոններուն դոներուն բացուածքին մօտեցնելով «վար իջնել արգիլուած է» ըսելէ վերջ բոլորովին գոցեցին դոները: Ներսէն պոռալ, կանչել, աղաչել՝ ամէն ինչ անօգուտ. դոները կղպեցին ու հեռացան:

Քիչ վերջ սուլոցով մը ֆըշֆշալով սկսաւ յառաջանալ կառախումբը, ապա բոլորովին կանգնեցաւ: Դուրսը, կայարանին մէջ իրարանցում, երթեւեկ, բազմութիւն: Կը խնդրենք դոներուն բացուիլը, ջուր կ'ուզենք, վերի պատուհաններէն պոռալով կ'աղաղակենք՝ Աստուծոյ անունով, մարգարէին անունով: Ամէն ինչ անօգուտ է. անհասանելի է թախանձանքը: Ո՛չ որ կարելորութիւն տուաւ 32 վակոններէն բարձրացող աղաղակներուն, լացուկոծերուն:

Վերջապէս շարժեցաւ թրէնը, մեր ետին՝ Ատանան: ... Վերի

պզտիկ պատուհանէն կը դիտէի ճերմակ ձիւնածածկ դաշտերը ո՛ւ

- Մայրիկ, բոլոր դաշտերը ձիւնով ծածկուած են, - կ'ըսեմ մօրս, որ մարդոց շատութենէն անշարժութեան մատնուած էր:

Մօտս եղող տիկին մը ըսաւ.

- Ո՛չ տղաս, անոնք բամպակի հասկեր են, այս քաղաքը ձիւն չի՛ գար: Եւ իսկապէս, նայեցանք հետաքրքրութեամբ որ բամպակի հասկեր են ամբողջ դաշտը ծածկած: Յանկարծ, սուլոցով մը դանդաղեցաւ շոգեկառքին ընթացքը ու յայտնի եղաւ որ կայարանի մը մուտքի նշանը կը տրուէր:

Վակոնին վերի պզտիկ պատուհանէն կայարանին շէնքին շէմքին վրայ կը կարդանք՝ Ինճիրլիք, Քիւրտնիլէր: Հոս, ժողովուրդին երկար կանչ ու աղաղակէն վերջ վակոններուն դոներուն շղթաները լայնցուցին, մօտաւորապէս 20 սմ-ի չափ: Ներսէն, վակոններուն ներքին դոներուն բացուածքէն ջուր կ'աղաղակէին:

Ջուրը կը ծախէին թուրք լակոտները. անոնցմէ ոմանք դրամ կ'առնէին եւ առանց ջուրը տալու կը հեռանային՝ իսկ ոմանք ալ դրամ առնելէ վերջ ջուրը կու տային: Իրենց գործ ըրած էին դրամ շահելու համար: Դարձեալ սուլեց մեր շոգեկառքը ու ֆըշֆշալով կամաց-կամաց սկսաւ յառաջանալ: Ես՝ յոգնած, տեղս ուրիշի մը տուի եւ հագի մայրիկիս ծունկին վրայ դրի գլուխս՝ քնացած եմ:

Անցեր ենք Միսիսէն, Ծիհունէն: Չեմ գիտեր թէ որքան ժամանակ է անցած: Անցեր ենք նաեւ Թոփրաք Քալէէն: Մայրս արթնցուց զիս՝ «ելիր, տղաս, վերջին կայանն ենք, քիչ վերջը պիտի հասնինք Օսմանիէ»: Մեր տոմսակները մինչեւ հոն կտրուած էին: Անկէ անդին արդէն թրէնի գիծ չկար ու մեզի համար դարձեալ մեծ մտահոգութիւն էր:

Պզտիկ քոյրս եւ եղբայրս փաթթուելով մայրիկիս վիզին, երկուքը մէկբերան՝ «մայրիկ, ըսէ՛ հայրիկին ալ չերթանք, հոս մնանք, կամ մեր տունը երթանք: Կը բաւէ ալ, ինչո՞ւ՞ ելանք մեր տունէն: Դարձեալ մեր տունը երթանք, ես իմ խաղալիքներս կ'ուզեմ, իմ խաղալիքներուս պայուսակը պատշգամի անկիւնը դրած էի, մայրիկ իմ խաղալիքներս դարձեալ հոն կը մնա՞ն...» սկսան ըսել:

Հայրս եւ մայրս պզտիկներուն խօսքերը մտիկ ընելով յուզուեցան, աչքերնին լեցուեցաւ արցունքով, ու մայրս յայտնի չընելու համար իր լացը, ծոցեցաւ դէպի ինձի եւ երկու կաթիլ արցունքները իմ ձեռքի վրայ կաթեցան: Իր կոկորդի խեղդուելու աստիճան ունեցած մղձաւանջը կու տալով շտկուեցաւ, խօսքը փոխելով՝ «Օսմանիէ մօտեցանք» ըսաւ:

Ծատ չանցած կանգ առաւ կառախումբը: Բացին վակոններուն

դոները ու մենք մեր ազգականներով միասին փոխադրուեցանք հո'ն՝ ընդարձակ դաշտի մը մէջ, ուր կայք ընել տուած էին մեզմէ առաջ եկած հազարաւոր հայ գաղթական ընտանիքներու:

Անմիջապէս երեք վրաններ լարելիք տեղ մը գտանք ու լարեցինք մեր վրանները: Մայրս եւ մօրաքոյրս անմիջապէս գործի անցան, երեք հատ չափաւոր քարեր գտան ու օճախ մը շինելով կերակուրի մը պատրաստութիւնը սկսան ընել, իսկ մենք՝ պզտիկներս՝ մօտակայ տեղերէն չոր ճիւղեր հաւաքեցինք ու կաթսան դրուեցաւ կրակին վրայ: Արդէն կէս ժամ յետոյ պատրաստուած էր եղինձը բրինձի, զոր Գոնհայէն բերած էինք, եւ տեղույն շուկայէն գնուած մածունով միասին 25 հոգինոց ազգականներով շրջապատուած, վրանին տակը կերանք կուշտուկու: Գոնհայէն ելլելէս իվեր այդպիսի ծալապատիկ ու հանգիստ կերակուր մը չէինք կերած...:

Կերակուրէն վերջ, էրիկմարդիկ քաղաք ուղղուեցան գնումներ կատարելու եւ թէ՛ ալ գիւղաքաղաքին ծանօթանալու նպատակաւ: Երեկոյեան վերադարձան: Ինչպէս ուրիշներ, մենք ալ մոմէ լոյսերը վառեցինք: Մեծերը իմի գալով գիւղաքաղաքին վիճակէն ու տեսածներէն խօսելէ վերջ մեր լարուած վրաններուն մէջ բաժնուեցանք ու մեր ունեցած թեթեւ անկողիներու վերածուած վերմակները գետին փռելով պտկեցանք: Մեծերը այդ իրիկուն որոշում առած էին ամէն գնով Օսմանիէ չկենալ, բայց գոնէ 10-15 օր հոն մնալու ջանք մը ընել՝ ճամբու յոգնութիւնը առնելու նպատակով:

Անոնք կաշառելով, միայն 6 օրուան արտօնութիւն կրցած են առնել հանգստանալու ու կազդորուելու համար:

Մեր երկիրը պաղ ըլլալուն համար նարինջի, կիտրոնի, թուրմնջի ծառ չ'ըլլար ու չենք տեսած: Առաջին անգամ հոն տեսանք կիտրոնի եւ նարինջի ծառերը:

Նստած կայքի տեղերնիս ընդարձակ դաշտ մըն էր, նախապէս հերկուած եւ շատ փոշոտ: Վերջապէս 6 օր մնալէ եւ բաւական մը կազդորուելէ վերջ, այլեւս ջանք ու աշխատանք չըրին մերինները հոն մնալու, որովհետեւ մօտակայ Պախճէ գիւղի Մամուրիէ ըսուած տեղէն իրիկուները զէնքի ձայներ կը լսուէին, խոշտանգումի, կողոպուտի եւ մարդասպանութեան, օրական 8-10 հոգիի սպաննութեան լուրերը կը հասնէին մեզի: Ուստի, ժամ առաջ այդ վայրէն հեռանալը աւելի նախընտրելի համարեցինք:

Երբ գաղթականաց առաքումի պաշտօնեան ներկայանալով՝ «պէտք է վաղը երթաք»ի ազդարարութիւնը տուաւ, մենք սկսանք պատրաստուիլ:

Հոս դարձեալ մեծ մտահոգութեան եւ դժուարութեան առջեւ կը գտնուէինք: Ուղեւորութիւննիս պիտի ըլլար Օսմանիէէն Քաթմա: Հոս ալ շոգեկառքի գիծ չկար, ո՛չ ալ ձիաքաշ կառքեր: Մեր ճամբորդութիւնը ստիպուած պիտի ըլլայինք ումելիական սալներով՝ եզաքաշ կառքերով կատարել:

Հայրս, քեռիս՝ Պետրոս Սեմերճեանը, քեռայրս՝ Սեդրակ Աֆարեանը, հայրիկիս զարմիկները՝ Բարսեղ, Կարապետ եւ Վարդան Իզմիրեանները, իւրաքանչիւրը մէկական սալ կամ կառք ութական ոսկեդրամի սակարկելով, վարձած եկան: Այդօրուան դէպի Քաթմա աքսորեալներու շարանը ընդամէնը 50 կառքերէ կը բաղականար: Ուրեմն յիսուն ընտանիքներ էինք այդ օր:

Մեզմէ ժամ մը առաջ հետիոտն դրկուողները, մօտ 235 հոգի, արդէն ճամբայ ելած էին, մեծ ու պզտիկ իրենց ունեցածները շալկած, մտրակներու հարուածներուն տակ կը քալէին յուսահատ...:

Հինգ ժանտարմաներու առաջնորդութեամբ շարժեցաւ մեր կարաւանը: Մեր կառապանը ցանցառ մօրութով, տարիքոտ մարդ մըն էր, գլխու թաղիքէ գլխարկը եզերուած էր ճերմակ փաթօնոցով մը:

Օսմանիէէն վերջ մեր հանդիպելիք կայանը պիտի ըլլար Ամանու կամ Հասան Պէշի:

Սալակառքերը իրարու ետեւէ քայլ առնելով դէպի խճուղին սկսան մտնել: Դարձեալ մենք մեր ազգականներով իրարու ետեւէ տեղ առինք կարաւանին մէջտեղէն: Դէպի ու՛ր եւ ու՛րտեղ պիտի իյնայինք ամէնմէկս արդեօք, որովհետեւ անորոշ այս բռնի ճամբորդութիւնը օրէ օր յստակօրէն ցոյց կու տար դժբախտ ու սեւ ճակատագիրով վերջանալիքը:

Կը քալենք-կ'անցնինք. մերթ զառիվար եւ մերթ զառիվեր ելեւելջներէն մեծ դժուարութեամբ կը մագլցին գոմէշներն ու եզները. մանաւանդ զառիվար իջնելու ատեն, կենդանիները իրենց քաշած սալներուն ծանրութիւնն ու ճնշումը չեն կրնար զսպել: Նմանօրինակ տեղեր կառքերէն վար կ'իջնէինք, քալելով կը հետեւէինք կառքերուն: Երբեմն ալ կառապանները ետեւի անիւներէն մէկը կամ երկուքը չուանով կը կապէին-կ'անջարժացնէին՝ անվտանգ անցնելու համար այդպիսի զառիվար ճամբաներէն: Կառքերը եզներուն վրան ելլելու աստիճան անգուսպ կը դառնային այդպիսի զառիվարներու ատեն: Ինչէ՛ր չէ՛ քաշած այդ ճամբաներէն անցնող հայ ժողովուրդը: Մանաւանդ Ինթիլիի զառիվերը՝ հայ ժողովուրդին չարչարանքի կամուրջը եղած է:

Կը յառաջանանք օրական 7-8 ժամ ճամբայ կտրելով, ճամբուն վրայ կը հանդիպինք մարդկային դիակներու: Կարծես ծանր քարի

մը ճնշումը կործանումս՝ կը գլեճք ու կ'անցնինք. ո՞վ գիտէ որո՞նց սիրելին էր եղած այդ ճամբուն եզերքին երկնցած այդ հայ տա-
ռապետալը...:

Յանկարծ կարաւանը կեցուցին ժանտարմաները: Թրքատիպօրէն սկսան մորալ՝ դժբախտ հայ աքսորեալներէն պախշիշ՝ նուէրի անունով, վտանգաւոր տեղերէն առանց միջադէպի, անվտանգ մեզ անցուցած ըլլալուն համար:

Օրերով կը ճամբորդենք դարերու ընթացքին մարդ չտեսած այդ լեռներու փէշերէն ու ձորերու եզերքներէն:

Յանկարծ կանգ առաւ կարաւանը ու կտոքերէն վար իջան մեծերը... անոնք կը վերադառնան հասկնալով եղելութիւնը, թէ՛ կառապաններէն մէկուն եզը հիւանդացած է: Բոլոր կառապանները քով-քովի եկան ու ըրիւ-ըրիւ ընող եզան վիճակին ճար մը սկսան խորհիլ. ամէն մէկը բան մը կ'ըսէր: Վերջապէս որոշեցին եզը մէկ կողմ քաշել, օճառոտ ջուրով գրելիս ընել, ապա վազեցնել, որպէսզի արտաքսում ունենայ: Բայց եզը նստաւ. ոտքի հանել դժուար էր: Տեսնելով որ եզան փորը կամաց-կամաց ուռելու վրայ էր, անմիջապէս որոշում առին, կտոքին մէջ տեղ առած ընտանիքը եւ գոյքերը բաժնեցին միւս կտոքերուն եւ եզն ալ իր քաշած կտոքին մէջ բեռնուցին, եզան ընկերը առանձին քաշեց կտոքը: Արեւին այրող ճառագայթներուն տակ բաւական մը այրիլ ու չարչարուելէ վերջ վերջապէս հասանք Հասան Պէլլի կամ Ամանոս:

Ա Մ Ա Ն Ո Ս

...Կայքի պաշտօնեաները մեզ առաջնորդեցին ջրոտ պարտէզներու մօտ տեղ մը: Գաղթականներ, բազմութիւն, ոմանք տակաւին լաւ եւ ոմանք գէշ, անկեալ վիճակի մէջ էին: Լարեցինք մեր վրանները քիչ մը իրարմէ հեռու, որովհետեւ անչարմար եւ նեղ էր տեղը, խճողում շա՛տ, շա՛տ էր:

Ուր որ երթայինք մայրիկիս առաջին գործը կ'ըլլար կերակուրի պատրաստութիւնը. քովերնիս գտնուող ուտելիքներէն ուտելով գոհացանք ու կշտացանք. մեր վրանին մէջ քիչ մը հանգիստ ընելու ատեն, երկու տարեց մամիկներ կանգ առին մեր վրանին առջեւ:

Նախապէս մենք կարծեցինք որ ողորմութիւն խնդրողներ էին: Բայց ո՛չ, այս երկու մամիկները ամանոսցի հայ էին, մէկուն անունը Թուրֆանտա, իսկ միւսինը՝ Թամաս: Յաւատանց վիճակ մը ունէին խեղճերը: Վրանէն ներս թափանցող արեւին դէմ նստան ու սկսան

իրենց ցաւերը պատմել: Պատմեցին իրենց քաղաքին վրայ եկած պատուհասներէն, իրենց երիտասարդ զաւակներուն աքսորուելէն, իրենց քաղաքին պարպում ըլլալէն եւ մատով ցոյց տուին՝ լեռան գլուխը հոյակապ հայոց եկեղեցին որ բերդի նման իշխող դիրք մ'ունի: Զայն դիտեցինք մեր վրաններէն:

Անոնք իրենց սիրելիներուն իրենցմէ բաժնուելով աքսորուած ըլլալը եւ մինչեւ հիմա անոնցմէ ո՛չ մէկ տեղեկութիւն ունենալը պատմեցին: Իրենց սեւուիկ աշուրներէն դէպի կարմիր-կարմիր այտերը հոսող արցունքները յաճախ կը սրբէին գլուխնին կապած ու մինչեւ բերան գոցած եագմաներուն ծայրով: Անոնց հագածը փէշ չէր այլ շալւար, երկուքին ալ թելերուն տակը պզտիկ ծրար մը կար. այդ ծրարներուն մէջէն հինգական հաւկիթ հանեցին եւ որպէս նուէր մեզի տուին:

Հայրս եւ մայրս գինը հարցուցին, բայց անոնք մերժեցին դրամ առնել: Հայրս չուզեց այդ խեղճերուն բերած հաւկիթները ձրի առնել եւ դրամապանակը հանելով՝ մամիկներուն բերած հաւկիթին արժէքէն անելով դրամ սահեցուց իրաքանչիւրին ձեռքը: Այս գոյգ, ամանոսցի մամիկները՝ հայ մամիկի զգացումներով, իրենց միտօնեալ բերանին վայել, աղօթելով ու գոհանալով հեռացան:

Ամանոս ջրաբքի տեղ մըն է: Մեր վրաններէն քիչ մը անդին, խոշոր ժայռի տակէն մարդկային մարմնի զանգուածով ջուր կը ժայթքէր: Ամանոս առողջարար օդ ունեցող տեղ էր, բայց կենալու կարելիութիւն չկար, որովհետեւ մեր կտոքերը մինչեւ Քաթմա վարձած էինք: Միեւնոյն ատեն այսպիսի պզտիկ տեղեր անելի վտանգաւոր ըլլալուն երբեք երկար մնալու ջանքը չէինք ընէր:

...Պոզանթընէն մինչեւ Ամանոս մեր ճամբորդութիւնը շաբաթներ տեւեց. անրեւակայելի տեսարաններ պարզուեցան մեր աչքերուն առջեւ. խեղճ ընտանիքներ գետինները փոռած՝ մեծերով պզտիկներով: Ամէն շարժում դրամի կը կարօտէր, ժողովուրդին մեծ մասը օր-աշխատող օր-ուտողներ են եղած: Բարեկեցիկ ընտանիք, եթէ ունեցածիդ ետեւը չգալու ըլլայ եւ օրերով ունեցածդ ուտելով կայքէ կայք վճարովի տեղափոխուի՝ որքա՞ն կրնաս դիմանալ: Երես-կայեցէք վայրկեան մը ապրիլ այդ աներեւակայելի, խոշտանգումի ենթակայ, վրանաբնակ դարձած, նոյնիսկ վրան չունեցող, օրուան տաքը եւ գիշերուան ցոյն ու պաղը կրող, անօթի ու ծարաւ, սաւանի մը կամ ծածկոցի մը ներքեւ անցընող խեղճ ժողովուրդին թափա-
ռական, տարաբախտ վիճակը: Իմ կարողութենէս շա՛տ վեր է ատիկա...:

Ճամբան եւ հիւանդացայ, ո՛չ բժիշկ կայ եւ ո՛չ ալ դեղ. քովերնիս

գտնուող միակ դեղը քիմիկն էր: Ձեմ յիշեր անունը՝ տեղէ մը ջուր խմեցինք, շատ ծարաւցած էի, նախ չգգացի, սակայն վերջին ոմպիս գարշելի հոտ մը եկաւ քիմքիս, անկէ վերջ ուր ալ ջուր խմել ուզէի, այդօրուան ջուրին գարշելի հոտը կու գար ու կը փսխէի: Երկար ատեն ջուր չխմեցի: Երբ գաւաթը բերնիս կը մօտեցնէին ետ հրելով մայրիկիս տուած ջուրը կը մերժէի: Հայրս, ստիպուած, ուր որ երթայինք առաջին գործը կ'ըլլար ջրոտ պտուղներ ճարել՝ սեխ, ձմերուկ. մէյ մըն ալ թէյին մէջ տարչինի եւ մեխակի համը քիչ մը կ'անյաշտացնէր այդ գարշելի հոտը:

Ճամբորդութիւննիս երկարեցաւ: Ես յաճախ կը փսխէի: Սաստիկ փորի ցաւով սկսաւ անհանգստութիւնս: Զիս կառքէն վար չէին իջեցնէր՝ այդ դժուարանցանքի ճամբաներէն իսկ: Մէկ ծայրէն միւսը չտեսնող սայլերու շարան մը, ամէնքն ալ բեռնաւորուած անմեղ հաշ ընտանիքներով, իրենց անկողին-վերմակներով եւ քանի մը կտոր անմիջականօրէն պէտք եղած գոյքերով: Յոգնած մայրեր ու հայրեր, տժգունած մանուկներ ու պատանի եւ երիտասարդներ, յուսահատ, ո՛չ մէկ լաստ փրկութեան, ո՛չ մէկ ապաւէն եւ ո՛չ մէկ յոյս, ո՛չ մէկ կայան: Սեւ ճակատագիրի զոհերը օրերով, ամիսներով կ'առաջնորդուին կառավարան՝ ոչխարներու հօտի նման, անպաշտպան: Երկուական զինեալ ժանտարմա ետեւէն եւ առջեւէն – երբեմն ալ կարաւանին միջնամասէն – միշտ հսկողութեան մէջ: Կարծես ոճրագործներ ըլլայինք:

Կը հանդիպիս՝ 25-30 երիտասարդներու թեւ-թեւի կապուած, վիրաւոր գլուխներով, ոռած սրունքներով՝ ֆալախայի հարուածներուն տակ, յոգնած, անտրամադիր քալելու, ուժասպառ, հիւանդ, անօթի ու ծարաւ կը քալեն մինչեւ որ իյնան ու անզգայանան: Այս էր ու այսպէս ըրին հլու ու հնազանդ, Թուրքիոյ հպատակ, սահմանադրականօրէն օսմանցիացած, օրինաւոր քաղաքացի հաշ ժողովուրդին:

Ճամբան ունեցած անհանգստութեանս հետեւանքով թերեւս պզտիկ սխալ մը ունենաք անցած տեղերնու անուններու շարքին: Անցանք Թախտա Քէօփրիէն, Թախտա Օլուքէն, Թեքիրէն, Այրանէն, Ինթիլիէն, Իսլահիէն, Մէլտան Էքպէզէն, Ռաճոյէն, Քուրթ Քուլաքէն եւ վերջապէս հասանք Քաթմա:

Հասանք, բայց ինչպէ՞ս հասանք Քաթմա: Ծատ ուշ ատեն էր: Հեռուէն վրանաքնակ դարձած հաշ ընտանիքներու վրաններէն մեղրամտէ պատրաստուած պլպլացող տկար լոյսերը սկսան երեւնալ: Մենք վայրկեան առաջ կ'ուզէինք հասնիլ երկարատեւ շաբաթներէ իվեր ըրած մեր ճամբորդութեան ընկճուած ու յոգնած:

Եղանակը խստաշունչ էր: Մութը ա՛լ ատելի ճնշիչ կը դարձներ

ամէն ինչ. հով, փոթորիկ: Մէկ անգամէն երկինքը ամպերով ծածկուեցաւ, փայլակ-անձրեւի վախ, եղած տեղերնիս՝ անձանօթ: Վերջապէս ժանտարմաները կարաւանին առջեւը կենալով կեցուցին կառքերուն յառաջընթացը: Սկսան շշուկներ տարածայնուիլ թէ կարաւանը դէպի Քիլիս պիտի առաջնորդուի, քանի որ Քաթմայի մէջ տեղ չկայ նոր գաղթականներ ընդունելու: Մինչեւ նոր հրահանգի մը գալը՝ պիտի սպասուի ըսելով հրաման տրուեցաւ:

Մեզ՝ դժբախտներս, ա՛լ ատելի դժբախտացնելու համար, բնութիւնն ալ իր բաժինը բերաւ: Տեղատարաւ անձրեւ մը խոշոր, խոշոր կաթիլներով սկսաւ իջնել: Սայլակառքերուն վրայ բաց ու անպաշտպան էր: Հայրս՝ դուրս քաշեց մեր վրանը, գոր կառքին տակը փոած էինք, ու գլուխնուս վրան քաշելով մասամբ մը պաշտպանուեցանք: Սաստիկ բաց կարճատեւ տեղատարաւէն թէեւ մենք թրջուեցանք, բայց մեզմէ ա՛լ ատելի թրջուող թշուառ ընտանիքներ կային: Կէս ժամ սպասելու հրամանը մէկ ժամ եղաւ: Ո՛չ մէկ լուր կայ մեր երթալիք ուղղութեան մասին:

Ք Ա Թ Մ Ա

Մայրս եւ մօրաքոյրս իրենց պարտականութեան գիտակից, անմիջապէս բաժնեցին նեղ դրութեան համար պահուած մեր ունեցած քաթալէն: Ամէնմէկս սայլին մէջ, նստած տեղերնիս ուտելով, այդ գիշերը սայլակառքերուն մէջ անցուցինք եւ խոնաւ ու մասամբ մը թրջուած հագուստնիս վրանիս, քնացանք կէս-քուն կէս-մ'արթուն:

Առաւօտեան, հայրս հաց ճարելու համար կայքին մէջէն անցնելու ատեն մեր հայրենակիցներէն մէկը կը տեսնէ. ան մեզմէ երկու օր առաջ եկած ըլլալին կը պատմէ եւ իրենց մօտը՝ Հալէպ դրկուած գաղթականներուն տեղը պարսպ ըլլալը կը յայտնէ: Հայրս անմիջապէս կը վերադառնայ ու կը պատմէ իրեններուն եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու, մերինները հաշիւը մաքրեցին կառապաններուն հետ եւ մեր ազգականներով ու ճամբու ընթացքին տասանորդուող գոյքերով միասին փոխադրուեցանք նոր տեղը: Ծուտով լարեցինք մեր վրանները, դարձեալ մայրս եւ մօրաքոյրս անմիջապէս կերակորի կաթսան քարէ օճախներուն վրայ դրին ու թէյի մը պատրաստութիւնը սկսան տեսնել:

Իրիկուան եկած անձրեւէն օդը ցուրտ էր եւ առաւօտեան կանուխ պաղէն կը դողայինք: Քիչ վերջ, մենք դարձեալ շրջապատուած

մեր ազգականներով, թէչերնիս խմեցինք:

Մեր վրանէն դուրս ելանք շրջան մը ընելու՝ վրաններու մէջ որեւէ ծանօթի մը հանդիպելու յոյսով: Քաթմայի կայքը անծայրածիր էր: Կայարանին դիմացի դաշտը գլխու պտույտ տուող տեսարան մ'ունէր: Այս գաղթականաց վրանաւանը ո՛չ ծայր ունէր եւ ո՛չ ալ վերջաւորութիւն. աչքի տեսողութեան սահմանէն աւելի էին հաչ գաղթականաց վրանները: Առաւօտ կանուխ վրաններու մէջ թէչ, կաթ, հրուշակ ծախողներ կը շրջէին: Մեծ մասամբ Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ հայութիւնն էր որ կուտակուած էր Քաթմա, ուրկէ կը դրկուէին Հալէպ:

Ժամանակը քանի կ'անցներ այլազան տեսակի ուտեստեղէններ կարելի էր գտնել եւ եթէ դրամ ունենայիր կարելի էր գնել: Վրաններու շուրջ շրջող արաբ վաճառականներ իսկ կային: Նեղ մնացողը ոսկեղէն եւ այլ արժէքատու ապրանքներ եթէ ունէր կը ծախէր վաճառականներուն: Պեշիպիլիք, մահմուտիէ, քրամեցա, ոսկիէ մատանիներ, մանեակ, ադամանդեայ խաչ եւ այլ տեսակի արժէքատու առարկաներ, բայց չափազանց գեղջեալ գինով...:

Մենք 15 օր մնացինք Քաթմա: Ամէն օր հարիւրաւոր ընտանիքներ կը քշուէին Հալէպ: Անոնք կը դրկուէին ձիաքաշ կառքերով եւ հետիոտն օրական՝ 2, 3, 4 անգամով:

Կալանաւորուած ու թեւ-թեւի կապուած երիտասարդ անոքներուն, իրենց սիրելիներէն բռնի անջատուած, գիւթականը վերջացած երիտասարդներուն կ'անուանէին *սերսերիներ*, այսինքն՝ ապուշներ: Մինչդեռ այդ *սերսերիներ* կոչուածները պատուաւոր, համեստ ընտանիքի զաւակներ էին: Անոնք երիտասարդ ըլլալուն կը վախճային, որովհետեւ թուրքերը ուժասպառ կ'ընէին այսպիսի երիտասարդները: Այս *սերսերի* կոչուածներէն շատեր քղեճական, համալսարանական, դեղագործ, ուսուցիչ, մասնագետներ էին, որոնց թուրքերը անարգականօրէն նուաստացնելու համար *սերսերիներ* կոչած էին, թուրքօրէն:

Օրէ օր աւելի կը ծանօթանայինք կայքի մէջ եղած անցուղարձին: Հիւանդութիւնները, այլազան տեսակներով, աւերներ կը գործէին: Յաջորդող օրերուն հայրենակիցներ եկան այցելութիւն տալու համար մեր վրանը: Խօսակցութեան նիւթը օրուան խնդիրներուն շուրջ կ'ըլլար: Գոնհայէն մեզի շատ մօտիկ դրացի մը ունէինք՝ Յակոբ Մարթայեան անուանով: Ան աւետարանը ձեռքը ամէն օր կու գար, խօսք կը բանար, աւետարանի մարգարէութիւններէն մեկնաբանութիւններ կ'ընէր եւ յաճախ կը կրկնէր հետեւեալ խօսքերը՝ «երանի այն մարդուն որ 1920ը կը տեսնէ»: Այս ընտանիքը հազիւ կրցաւ Հալէպ հասնիլ. դրամը վերջացած ըլլալուն, Հալէպի մէջ շատ

թշուառ վիճակի մէջ բոլորը մեռան, միայն մէկ զաւակը ազատուած է՝ Սիմոն անունով, ներկայիս կը գտնուի Ֆրանսա: Թիֆուսը, թիֆոյիտը, թանչքը, կողատապը, մանուսնդ նիւթական անձկութիւնը աւերներ կը գործէին: Օրական հարիւրաւորներ կը մեռնէին:

Իմ ալ հիւանդութիւնս կը յառաջանար ու կը ծանրանար, բժիշկ չկար որ քններ գիւ: Չէինք գիտեր թէ ինչի հետեւանք կրնար ըլլալ ուժասպառութիւն: Օրական 4-5 բնական արտաքսուսի համար դուրս ելլել, փորի ցաւ եւ աղտոտութեան մէջ արեան հետքեր, ջերմաստիճանի բարձրութիւն եւայլն...:

Թէեւ կայքի մէջ «բժիշկ եմ» ըսելով բժշկութիւն ընողներ պակաս չէին, բայց անոնք վկայեալ չէին: Ինքզինքնին բժիշկի հովեր կու տային ասոնք, ինքնակոչ բժիշկներ էին: Վկայեալ բժիշկները պետութեան կողմէ զինուորական ծառայութեան մէջ էին եւ մեծ մասամբ թուրքերուն կողմէ տարուած-սպաննուած էին:

Նոյնիսկ եթէ իսկական վկայեալ բժիշկ մը գտնուելու ըլլար, օգտակարութիւն պիտի չուներ, որովհետեւ ո՛չ դեղ կար եւ ո՛չ ալ դեղարան:

Օրուան սեւեռաթիւր երբ սկսելու ըլլար, հիւանդի մը ծանրութիւնը, ինքնակորոյս վիճակը, զառանցանքի մէջ եղած ըլլալը, հոգեվարքի մէջ կամ մահամերձ ըլլալը պատճառ չէր որ իր սիրելիներուն արտօնուէր կամ թոյլ տրուէր գոնէ այդօրուան համար հիւանդին քովը կենալ: Ամէն ինչ անընդունելի էր. ինչ վիճակի մէջ ալ ըլլաս, ձգելով պէտք էիր հեռանալ քու այդ արտի հատորէդ: Քու ամուսինդ, քու տիկինդ, անշարժութեան մատնուած հոգեվարքի մէջ եղած սիրելիդ ձգելով հեռանալու ես: Այլապէս՝ մտրակը կ'իջներ գլխուդ, կոնակիդ, հո՛ն ուր որ հասնի: Կա՛մ մահամերձ հիւանդիդ հետը կը մեռնիս եւ կա՛մ ձգելով կը հեռանաս, ա՛յս է օրուան կարգախօսը...:

Տեսած եմ մայրեր, հայրեր, զաւակներ՝ իրենց սիրելիները մահաքունի մէջ, մահամերձ վիճակով ժանտարմաներուն եւ կամ առաքումի պաշտօնեաներու պարտադրանքին տակ ձգել տալով հեռացուիլին: Առաքումի գործողութենէն վերջ կը մտնէին անշարժութեան մատնուած, ինքզինքնին կորսնցուցած, ջերմաստիճանի բարձրացումի հետեւանքով զառանցողներուն տեղերը, կը հաւաքէին զանոնք եւ կանխապէս բացուած փոսերուն մէջ մեռածը եւ չմեռածը միասին կը նետէին ու վրանին հողով կը ծածկէին:

Հոս՝ Քաթմայի մէջ տեսանք հողին շարժիլը, թեւեր եւ սրունքներ, յանկարծ թեթեւօրէն նետուած կամ ծածկուած իրենց վրայի հողը պատռելով դուրս կը ցցուէին. օրեր շարունակ սեւ ճակատագրեալ

դժբախտ հաշու գառակներ անմարդկայնորեն, ողջ-ողջ կը թաղուէին: Այդ խեղճերը օրերով վրանին նետուած հողը երերցնելով հոգիներն կ'աւանդէին:

Երբ աչքերու առջեւ կու գան տեսարաններն այդ, սառած կը մնայ ուղեղս: Կը խորհիմ ու աչքերու առջեւէն հեռացնել կ'ուզեմ: Ժամերով, եւ երբեմն ալ օրերով կը չարչարուիմ ազատուելու համար այդ մղձաւանջէն ու չեմ կրնար: Ու կ'ըսեմ՝ մարդ մարդու այսքան անմարդկային վերաբերում կրնա՞յ ունենալ եղեր: Դատողութեանս կը դիմեմ ու կը խորհիմ արդեօ՞ք կան ազգ ու ժողովուրդ որ թուրք ազգին, թուրք ժողովուրդին չափ բարբարոսութիւն ընելու զիջին: Ինչպէ՞ս ես կրցայ դիտել շաբաթներով, ամիսներով, տարիներով, եւ կրցայ ապրիլ թրքական ազգաջինջ ստեղծագործութիւնը եղող դժոխքին մէջ: Արդեօք երա՞գ էր, թե՞ իրականութիւն...:

Այո՛, այո՛, ով յարգելի ընթերցող անոնք այս ճամբով ինկանք քեզի պէս ընտանիքի տէր, պատուաւոր նազանիմ, հանրմ, խաթուն հայրեր, մայրեր ու ընտանիքի գառակներ էին...:

Տեսած եմ Քաթմայի կայարանին շուրջ քաշուած փշաթելերուն ներքեւ խանձարորի մէջ փայթումած նորածին մանուկ մը: Տակաւին ասիկա առաջինն էր: Ետքը հապա՞: Մինչեւ Տէր Զօր ճամբու երկայնքին հարիւրաւոր անգամներ նետուած սրտի հատորներ-ծնողներ չէին ուզեր տեսնել տառապանքն ու մահը իրենց ձագուկներուն: «Հոն ապահով տեղ մըն է» ըսելով, ձգած ու հեռացած է մա՛շորը...: Երբ կը տեսնես ու կ'իմանաս ճիշերն այդ անմեղներուն, սիրտդ կտոր-կտոր կ'ըլլայ:

Ո՛վ մարդկութիւն աշխարհի, քսաներորդ դարուն տակաւին մարդկային արեան ծարաւ բորենիները անպատիժ ձգել՝ ամօթ է օրուան քաղաքակրթութեան, եւ ամօ՞թ ձեր կարծեցեալ մեծութեան: Դարձեալ ամօ՞թ...:

Տակաւին, անմարդկայնորեն, առանց կարմրելու, առանց խրպանելու, թուրք գազանը, իր ըրած ճիւղային արարքը կ'ուրանայ. 1,5 միլիոնէ աւելի ժողովուրդին ջարդին դերակատարը ըլլալէ վերջ, տակաւին սինիքօրէն հայ ժողովուրդին թուրքեր սպաննած ըլլալու անհիմն պատմութիւններով կը խեղաթիւրէ ճշմարտութիւնը:

Գոնհայէն մինչեւ Քաթմա արքայանքի ճամբաներուն ընթացքին մեր տեսածները շուքի մէջ մնացին Քաթմա կոչեցեալ գեհեհին մէջ մեր տեսածին դիմաց:

Ո՛վ իմ սիրելի եղբայրներ եւ գառակներս, հայ ազգին գալիք սերունդներուն կը պատգամեմ. անցեալին այսպէս էր թուրքը, այսօր դարձեալ այսպէս է եւ յառաջիկային դարձեալ պիտի մնայ ա՛յն

ինչ որ է այսօր:

Հոգեբանութեան գիտութիւնը կը պատգամէ թէ գալը գալ է ու գալը պիտի մնայ, գալը իր մորթին մէջ պիտի մեռնի: Օձը իր շապիկը փոխելով իր բնոյթը չի փոխեր:

Ք Ա Թ Մ Ա Յ Է Ն Հ Ա Լ Է Պ

Քաթմայի մէջ թշուառութիւնը օրէ օր մեծ թափով կը յառաջանար: Հո՛ւ է որ առաջին անգամ ճանչցանք ոչիլ ըսուած մակաբոյծ կենդանին: Քաթմա հասած օրերնիս էր որ մեր հագուստին վրայէն քալելը տեսանք այս անասնիկին: «Մայրիկ, տես, պզտիկ կենդանի մըն է որ վրայէս կը քալէ» ըսի: Անմիջապէս ուշադրութեամբ հետեւեցան ներկաները ու ըսին թէ՛ «ասիկա ոչիլ է»: Մեզմէ առաջ կայք ըրած ընտանիքներ ունեցած են կ'երեւի, որ մեզի ալ այցելութիւն տուին ոչիլները՝ թիֆուսի եւ թիֆոյիտի եւ այլ հիւանդութեանց փոխանցումի միջնորդ այս մակաբոյծները:

...Մերինները խմբովին որոշած էին՝ աշխատիլ անպայման Հալէպ մնալու պէտք եղած ջանքը ընել, քանի որ արժէ:

Գոնհայի մէջ ժամանակին բնակութիւն հաստատած էին բնիկ հալէպցի 20-25 ընտանիքներ, որոնք վաճառականութեամբ կը զբաղէին: Այդ մարդիկը յաջողելով իրենց գործին մէջ, մեծահարուստներ եղած էին իրենց ճարտարութեամբ: Անոնցմէ էին Եսուսֆ Ծար, Ռոզբալլահ Խայեաթ, Քիչիւք Եսուսֆ, Նիքոլա Մեմալ, եւ այլն:

Մօրաբորոջս ամուսինը՝ Սեդրակ Աֆարեանը, վաճառական ըլլալուն, Ռոզբալլահը իր կնքահայրն էր: Վերջինս կ'ուզէ քեռայրիս օգտակար ըլլալ, թէ՛ «երբ Հալէպ հասնելու ըլլաք ես հոն եղբայր մ'ունիմ, անպայման զինք տեսնելով սա իմ երկտողս իրեն ներկայացուր, ան քեզի օգտակար պիտի ըլլայ»: Քարթին մէջ գրուած էր հետեւեալը՝ «սիրելի եղբայր, գրաբերիս կնքահայրն եմ, ըրէ քու կարելիդ այնքան որ կրնաս օգտակար ըլլալ»:

Երբ Քաթմա եկանք, քեռայրս, հայրս, քեռիս եւ հօրս զարմիկները, ըստ նախապէս դրուած ծրագրին, որոշեցին երկու հոգի Հալէպ դրկել, որպէսզի Ռոզբալլահ Խայեաթին եղբայրը՝ Սելիմ Խայեաթը գտնեն, տեսակցին եւ ծանօթանան իրեն որպէսզի երբ Հալէպ հասնինք պէտք եղած բնակութեան տեղը եւ միջոցները պատրաստ ունենանք:

Քաթմայի գաղթականաց պաշտօնեան տեսնելով եւ զինք նիւթապէս գոհացնելով, քեռայրս եւ քեռիս գաղտնօրէն արտօնուեցան

Հալէպ երթալ քանի մը օրէն վերադառնալու պայմանով: Տակաւին, այս միջոցին, պաշտօնապէս ընդհանուր ջարդը սկսած չէր. հիւանդութեանց, անօթութեանց, թշուառութեան, աղքատութեան ու կեղեքումի շրջանի մէջ էինք: Թէեւ ճամբու վրայ մասնակի ջարդեր ըլլալու վրայ էին, բայց ո՛չ այնպէս խմբային-զանգուածային, ինչպէս որ վերջէն եղան Տէր Զօրի, Ռաս-Իւլ-Այնի մէջ:

Մերինները երեք օր վերջ վերադարձան Հալէպէն: Անոնք շատ դիրքեամբ գտած են Սելիմ Խայեաթը: Մարդը շատ ազնիւ գրտնուած է եւ խոստացած է ընել իր կարելին՝ օգտակար ըլլալու համար: Ան իր տան շատ մօտիկ եղող թաղ մը տուն վարձած է երկրորդ յարկի վրայ, ամիսը եօթ ոսկիի: Այս վարձու տունը երկու մեծ սենեակներ ունէր եւ բաւարար էր հինգ ընտանիքներու: Մերինները, Հալէպէն վերադարձին հինգ հատ եայլը կառքեր վարձած են, իրաքանջիւր կառքի վարձքը՝ Քաթմայէն Հալէպ, հինգական ոսկի սակարկած եւ կանխավճար ալ տուած են: Մերինները վստահ էին որ առանց ընդդիմութեան պիտի կրնանք Հալէպ քաղաքը մտնել:

Կիրակի օր մըն էր: Կառապանները Հալէպ հասնիլ-մտնելու տեսողութիւնը գիտնալով՝ ըստ իրենց տրուած հրահանգին, որոշեալ ժամուն եկան: Մեր գոյքերը տեղափոխեցինք կառքերուն մէջ ու մենք ալ տեղերնիս առինք: Ամէնէն առաջ կեցող կառքին կառապանը շտապեց մտրակը: Իրարու ետեւ սկսան սրընթաց յառաջանալ մեր հինգ կառքերը դէպի Հալէպ: Ինքնակամօրէն գաղթ ընողներ էինք այդօրը:

Կառապանները այնքան արագ քշեցին որ Հալէպ մտնելու որոշեալ ժամանակէն առաջ հասանք: Հեռուէն երբ տեսնուեցաւ քաղաքը, կառապանները ստիպեցին որ այդտեղ քիչ մը ժամանակ կենալով աղջամողջին տարածուիլը սպասենք, անվտանգ մտնելու համար: Բաւական մը հոն կենալէ վերջ, անոնք ժամանակը յարմար տեսան կառքերուն քալելուն:

Սեպիլ կոչուած Հալէպի մուտքին, մեծ սրճարանի առջեւէն մուտք պիտի գործէինք քաղաք: Սակայն, դժբախտութիւն-անակնկալ պատահեցաւ: Սեպիլ սրճարանին չհասած, ճամբուն ձախ կողմի ոստիկանատունէն յանկարծ հինգ ոստիկաններ առջեւնիս կտրեցին եւ բացարձակապէս քաղաք մտնել արգիլուած ըլլալը ըսին: Մեր կառապաններուն եւ մեզի կը ստիպէին որ Քարլըք ըստած գաղթա-կայանը երթանք:

Մենք իմացած էինք, որ Քարլըք գաղթականները մահուան եւ դժոխքին առաջին նախամուրքն էր: Կառքերէն վար իջան մերինները եւ ոստիկանատուն մտնելով ոստիկանապետին երկար-բարակ խօսե-

լէ եւ խնդրելէ ու հինգ ոսկի ալ կաշառք տալէ ետք, ոստիկանապետը ո՛չ թէ Քարլըք այլ Ճեմիլիէի գաղթականները իջեւանելու թոյլտուութիւնը կը շնորհէ: Երկու փոխներու հսկողութեան տակ, անոնց առաջնորդութեամբ Ճեմիլիէի մէջ Սէն Լուի կոչուող կիսաշէն հիւանդանոցին առջեւ տարածուած ընդարձակ դաշտին մէջ հազարաւոր հայ վրանաբնակ դարձած ընտանիքներով գաղթա-կայանի պատասխանատուներուն յանձնուեցանք:

Երբ հասանք գաղթականացան, ժամանակը ուշ էր: Ինչպէս ուրիշ անգամներ, դարձեալ շրջանակ մը ըրինք գոյքերով, մէջտեղը՝ բաւարար բացութիւն մը մեզի՝ պգտիկներուս համար, ու առանց լարելու մեր վրանները բաներ մը ուտելէ վերջ, մենք՝ պգտիկներս քնացանք, իսկ մեծերը՝ ըստ իրենց սովորութեան, երկնցան գոյքերուն վրայ ու կէս-քուն կէս-արթուն լուսցուցին այդ գիշերը:

Առաւօտ կանուխ, մերիններուն առաջին գործը պիտի ըլլար մեր վրանները լարելու յարմար տեղ մը գտնելով՝ մէջը ամփոփուիլ: Օրական հարիրաւորներ կը բերուէին եւ հարիրաւոր ընտանիքներ ալ կը դրկուէին Ռաս-Իւլ-Այն, Տէր Զօր եւ Դամասկոսի կողմը՝ Հաւրան եւ Տըրա, դէպի կորուստ, դէպի փնացում, մահ ու սպանդանոց, կառափնարան...:

Հոս ալ բարեբախտութիւնը ունեցանք, յարմար տեղի մը փնտրութիւն առեւն, հայրենակիցներէն մէկուն հանդիպելու: Ան մերինները կ'առաջնորդէ իրենց առժամեայ բնակութիւն հաստատած տեղը՝ Սէն Լուի կիսաշէն հիւանդանոցի առաջին յարկին մէկ կողմը: Մերինները հոն պարպուած տեղ մը գտնելով եկան եւ մեզ անմիջապէս հոն փոխադրեցին: Ծէնքին վրան գոց ըլլալուն, վրանները լարելու պէտքը չունեցանք: Ժատ մը ընտանիքներ գալիքին երկայնքին, քով-քովի իրենց գոյքերով եւ ընտանիքի անդամներով նստած էին առանց վճարումի:

Եկող հայ գաղթականներ՝ անոնք որ կարենային պգտիկ տեղ մը ձեռք անցընել, հոն կը նստէին, մինչեւ որ ոստիկանութեան կողմէ բռնի հանուէին: Իսկ անկէ դուրս հազարաւոր հայ ընտանիքներու վրանները կը տարածուէին մինչեւ Սեպիլի ընդարձակ դաշտը:

Մենք հոս պիտի չկարենայինք կենալ: Քաղաքէն տուն մը վարձուած եւ վարձքն ալ կանխիկ վճարուած էր: Ժամ առաջ միջոցներ կը խորհէինք որ ամէնքս ալ «տուն» փոխադրուէինք: Չափազանց դժուար էր քաղաք մտնելը: Քաղաքի մուտքի ճամբաներուն ոստիկանատուներ կային, ձերբակալուելու վտանգը կար: Աստուած մի արասցէ մէկը ձերբակալուելու ըլլար, ուղղակի Քարլըք եւ անկէ ալ Տէր Զօր կը դրկուէր: «Ես ընտանիք ունիմ, ես պգտիկներ ունիմ»

ըսելը արժեք չէր ներկայացնել. ուղղակի ուստիկանատան ճեմիչը կը նետէին եւ 5-6 հոգի ըլլալուն պէս թեւ-թեւի կապելով եւ սերսերինէրու շարքին մէջ անցընելով Տէր Զօր կը դրկէին, զրպարտական մըն ալ անունիդ կը կցէին:

Քեռայրս լանտօ կառք մը վարձելով քաղաք իջաւ Սելիմ Խայեաթը տեսնելու, որպէսզի միջոց մը խորհին՝ բոլորս քաղաք փոխադրելու համար:

Սելիմ Խայեաթը Հալէպի ամէնամեծ մզկիթին ետեւի կողմը Մընտինէ մութ շուկայի մուտքին Խան Ըթրի անունով խանին մէջ երկու սենեակով մէջ-մէջի վաճառատուն մը ունէր: Ներսի սենեակը առջեւի սենեակին մէջ պարպելով, հոն տեղաւորեց մեր ապրանքները եւ անձամբ նախ պզտիկներս եւ տիկիններէն երկուական հոգի առնելով լանտօ վարձելով տարաւ իր վաճառատունը:

Այդ առաջին օրը ան եօթ հոգի փոխադրեց, երկրորդ օրը ամբողջութեամբ փոխադրուած էինք Սելիմ Խայեաթին վաճառատունը: Միայն դժուարութիւն մ'ունեցանք. քեռիս 80 տարեկան աներայրը իր տիկնոջ հետ միասին հոն ձգեցինք, որովհետեւ իր վերջին ժամերը կ'ապրէր, հոգեվարքի մէջ ըլլալուն: Եթէ միասին տանելու ըլլայինք եւ մահն ալ խանին մէջ պատահելու ըլլար, շատ մեծ դժուարութիւն պիտի ունենայինք: Իր վիճակը շատ յուսահատական էր: Ծառ չտեսց. երկու օր վերջ, ան՝ Խաչատուր խոճան (ուսուցիչ էր), մեռաւ: Օրական հարիրաւոր մեռնողներուն հետ Խաչատուր խոճային ալ մարմինը յանձնած են մեռելաթաղներուն, որոնք 20-25 դիակներ մէկ անգամէն քար կրող կառքին մէջ կը նետէին: Չենք գիտեր թէ ուր տարին կամ ուր թաղեցին զինք:

Քեռիս անոր մարմինին փոխադրութեան համար կառապանին ձեռքը իր իրաւունքը տուած է: Խոճային տիկինը առանձին մնացած ըլլալուն, յաջորդ օրը քեռիս գնաց բերաւ զինք: Ան ալ եկաւ ու միացաւ խանին սենեակին մէջ բնակողներուս:

Շիշդ մէկ շաբաթ Խան Ըթրիի Խայեաթին վաճառատան սենեակին մէջ ժամանակ անցուցինք. ինչպէս Էրէյլիի չերքէզին խանին մէջ, հոս ալ ցերեկները անձայն-անշշուկ մնալով, գիշերները դուրս՝ խանին բակը կ'ելլէինք-կը շրջէինք եւ մաքուր օդ կ'առնէինք: Ինչպէս ուրիշներ, մենք ալ հոն աչքի ցաւ ունեցանք. քաղաքին մէջ աչքի ցաւի համաճարակ կար, աղտոտութեան հետեւանքով:

Խ Ա Ն Ը Թ Ր Ի Է Ն Ս Ո Ք Ա Ք Է Լ Ա Ր Պ Ա ' Ի Ն Ի Ն Զ Պ Է ' Ս Փ Ո Խ Ա Դ Ր Ո Ի Ե Ց Ա Ն Ք

Ինչպէս փոխադրուած էինք Ճեմիլիէի հիւանդանոցի կայքէն, այդպէս ալ խանի սենեակէն գոյք ու առարկաներ քակուած վիճակի մէջ, քանի մը կտոր (աչքի չդպչելու չափ) երկու-երեք հոգիով, լանտօն վարձելով եւ տասնեակ անգամներ երթալ-գալով երեք օրուայ ընթացքին վերջնականապէս ամէնքս ալ փոխադրուեցանք ու տեղաւորուեցանք Սոքաք Էլ Արպա'ին թաղին մէջ Սելիմ Խայեաթին մեզի համար վարձած Ապու Սեմասն կոչուող մարդուն տունը: Վերոյիշեալ ձեւի փոխադրութեամբ՝ տասնապատիկ սուղ արժեցին մեր գոյքերը:

Հոս իմ հիւանդութիւնս սաստկացաւ, որովհետեւ վարակուելէ ետք բաւական ժամանակ առանց բուժումի մնացի. հիւժած վիճակ մը ունէի, եւ վերջնականապէս պակեցայ: Վիճակս յուսահատական էր: Կմախքացած եւ բոլորովին ուժասպառ էի: Ո՛ր բժիշկն ալ գալու ըլլար, յուսահատօրէն - մարդ էակին աժան ժամանակն էր - «վերջացած է, տուէք ինչ որ կ'ուզէ ուտելու համար»՝ միախարական խօսքեր կ'ըսէր, դեղագիր մըն ալ կը գրէր ու կը մեկնէր:

Ու իմ սիրտս ուտելիք կ'ուզէր, ան ալ - անշուշտ հիմա կը հասկնամ - հաց, լոլիկ, կծու, թթու, եւայլն՝ ամէնքն ալ հիւանդութեանս վնասակար բաներ:

Մայրս չափազանց կը զգուշանար ուտելիքիս. բրինձի, շեհրիէի տեսակէն ապուրներ կը պատրաստէր ինձի համար: Ան իրաւունք ունէր իմ պահանջածներս չտալու, որովհետեւ իմ հիւանդութիւնս աղիքներու խանգարուածք, թանջ էր. արեան հետքեր կը տեսնուէին աղտոտութեանս մէջ:

Միևնայդ, մօրաբորջս տղաներն ու քեռիս մէկհատիկ տղան Հրանդը՝ հազի 2 տարեկան, հօրս զարմիկին պզտիկ աղջիկը՝ ութ ամսուայ, սաստիկ ջերմութեան մէջ կ'աչրէին: Ծամբու տառապանքի, պաղ ու ցուրտի, ուտելիքներու, ճամբան նեղը մնալով խմուած ջուրերու, տեսածի եւ վախի հետեւանքով՝ մէկ անգամէն հիւանդներուն թիւը օրէ օր շատցաւ: Մեր սենեակին կէսը հիւանդներու համար անկողին փոռուած էր:

Զարմիկս՝ Ծանօն, 19 տարեկան, սաստիկ կերպով յանկարծական ջերմութիւն մ'ունեցաւ: Հալէպի նշանաւոր բժիշկներէն Տոքթ. Ալթունեանը բերելու որոշումը առնուեցաւ: Ալթունեանին՝ հիւանդի մը այցելութիւնը մէկ կարմիր ոսկի էր: Պէտք է խոստովանիլ որ դժուարնիս կու գար բժիշկի մը այցելութեանը մէկ ոսկի վճարելը,

որովհետև ճամբաները շատ կողոպտուած էին՝ ժանտարմա, փոխ, մանաւանդ՝ Հալէպ մուտքի համար: Օրէօր քսակները կը վտիտանային:

Քեռայրս իր տղուն համար Տոքթ. Ալթունեանը բերել է մէկ մեծիտիէ ալ կառապանին վճարել որոշեց: Տոքթ. Ալթունեանը եւ իր կառապանը ձիով կը շրջէին հիւանդներուն: Վերջապէս ձեռք անցունեցաւ Տոքթ. Ալթունեանը: Եկաւ, ելաւ վեր, երբ տեսաւ փոռած անկողիները եւ պառկող հիւանդներս, ըսաւ՝ «ո՞րմէկ հիւանդին համար բերի՞ք զիս»: Ամերիկացիի մը խօսակցելու ձեռով մը իրեն ցոյց տրուեցաւ հիւանդը: Պէտք եղած քննութիւնը ըրաւ, դեղագիր մըն ալ գրելով դուռը ուղղուեցաւ: Քեռայրս ձեռքի մէկ ոսկին սպրդեցուց Տոքթ. Ալթունեանին ձեռքը: Քեռիս կեսուրը, իր 2 տարեկան անհանգիստ թոռնիկը գրկած, յառաջացաւ դէպի բժիշկը ըսելով՝ «տոքթոր, քանի եկած էք, անգամ մըն ալ թոռնիկս կը հաճի՞ք նայիլ»: Այլասերած Տոքթ. Ալթունեանը՝ ամերիկացիի աղաւաղեալ հնչումով մը եւ թուրքերէն լեզուով՝ «ես միայն այս հիւանդին համար եկած եմ, ուրիշին չեմ նայիր» ըսելով դուռս ելաւ: Իր գաւիթն դողացող քեռիս եւ կեսուրը, պաշտելի թոռնիկին սիրուն ըսին՝ «տոքթոր, իրաւունքնիդ ինչ որ է կու տանք»: Տոքթորը ետ դառնալով քննեց պզտիկը եւ դեղագիր մըն ալ անոր գրելով, յառաջանալու ատեն քեռիս իր հիւծած, վտիտացած քսակէն 20 դուրոշ՝ մէկ մեծիտիէ տուաւ: Բժիշկը ամենայն գոհունակութեամբ հեռացաւ:

Բժիշկ Ալթունեանին 20 դուրոշի համար ունեցած վերաբերումը ու արտայայտութիւնը իր արիւնը կրող կոտորակեալ դժբախտ իր ցեղին հարազատներուն հանդէպ՝ մեզ բոլորս տրտմութեամբ մը պատեց: Իր ունեցած անտարբերութիւնը մեզի ցաւ պատճառեց:

Տունէն դուրս ելլելը շատ վտանգաւոր էր: Չափազանց զգուշութեամբ դուրս կ'ելլէին Էրիկմարդիկ՝ գնում կատարելու համար: Աստուած մի արասցէ, թէ որ գիտնային որ այդ տան մէջ հայ ընտանիք կը բնակի, այլեւս ոստիկաններու համար եկամտի աղբիւր կ'ըլլար տունը:

Հայրիկս զարմիկին պզտիկ աղջիկը հիւանդ էր: Գիշեր ատեն պզտիկը մեռաւ: Ամէնքս ալ մտահոգ էինք թէ ինչպէս այս պզտիկին մարմինը պիտի կրնայինք թաղել, առանց իմացելու տանտիրոջ: Որովհետև եթէ տանտէրը իմանայ որ հիւանդութեան պատճառով մահ պատահած է, վախճալով փոխանցիկ հիւանդութենէ, կրնայ լուր տալ փոխներուն:

Ժանտարման կամ փոխը առիթը կ'օգտագործէր, իրեն համար կաշառքի դուռ մը բացուած կ'ըլլար: Իսկ օր մըն ալ եթէ կաշառք

տալու ընդդիմութիւն ցոյց տրուէր, գոյքերդ եւ ընտանիքի անդամներդ փողոց կը թափէին եւ անմիջապէս հսկողութեան տակ առնուելով գաղթակալան՝ Քարլըք կը դրկուէիր, անկէ ալ Տէր Զօր...:

Պատահեցաւ որ տեղացի քրիստոնէայ ընտանքներէն ոմանք իրենց տունէն սենեակ մը վարձու տուին ամսավճարը կանխիկ գանձելով, բայց մէկ-երկու շաբաթ վերջը փոխին լուր կու տային ըսելով թէ այս տան մէջ հայ կայ: Փոխը գալով այդ խեղճ ընտանիքին գոյքերն ու զիրենք դուրս կ'ընէր: Իսկ տանտէրը այս անգամ ուրիշ ընտանիքի մը վարձու կու տար առանց խղճի խայթ ունենալու... միքանի շաբաթ վերջը գայն ալ կը մատնէր... կողոպտի ձեւ մը հնարած էին տեղացի քրիստոնէաներէն ոմանք:

Ի՞նչ կրնայինք ընել պզտիկն Պերճուհիին մարմինը: Բաւական մը խորհելէ վերջ ծրարի մը ձեւ տալով, հայրս թեւին տակ առնելով փողոցին դռնէն դուրս կ'ելլէ. առաջին հանդիպող հայ աղքատ մէկու մը ձեռքը մէկ մեծիտիէ տալով ըսած է. «տղաս, այս ծրարը պզտիկ մանկան մը մարմինն է, առ այս դրամը եւ գնա՛ թաղէ»: Հայրս թաղէն չէր կրնար հեռանալ, ոչ ալ գիտէր թէ ուր է գերեզմանատունը: Հոգեհատորի մը համար կաթիլ մը արցունքն անգամ արգիլուեցաւ: Անծանօթի մը ձեռքը տալով՝ անորոշութեան մէջը մնաց ան: Արդեօք թաղուեցա՞ւ, թէ՞ (այս երկրորդ խղճի խայթ մըն է) այդ մարդն ալ իր կարգին անկիւն մը ձգելով անցաւ գնաց:

Ծնողքս մեծ մտահոգութիւնը եւ էի: Կմախքացած էի: Հայրս երբ բժիշկ բերէր, իմ յուսահատական վիճակի մէջ ըլլալս անոր դիմագիծէն կը ճանչնայի: Բժիշկները հիւանդ եղող զարմիկներու դեղագիր կը գրէին, իսկ ինծի՝ ո՛չ...:

Այդ օրերուն Հալէպի մէջ վարպետ, փորձառու եւ խղճմտանքի տէր բժիշկի մը անունը բերնէ բերան կը տարածուէր:

7 տեսակ մարմնական պակասութիւններ կային իր վրան. կուզ էր, միականի, չոփուր, կարճ, կաղ, ճաղատ եւ քօսէ: Այս բժիշկը - քամպուր տոքթոր կ'ըսէին - Յովակիմեան էր: Ծերմակ աւանակ մը ունէր եւ իր այցելութիւնները այդ աւանակով կը կատարէր: Ծնողքս որոշէր եւ որ անգամ մըն ալ այդ բժիշկը բերել տան զիս քննելու համար:

Տան մէջ ինձմէ գատ երեք զարմիկներս ալ դեղնախտէ բռնուած էին, ուստի այս բժիշկը անպայման բերելու որոշումը առին: Բժիշկը նախ միւսները քննեց եւ պէտք եղած թելադրանքն ու դեղագիրները գրեց: Լուսահոգի մայրս դառնալով բժիշկին՝

- Տոքթոր, անգամ մըն ալ այս տղուն կը նայի՞ս:
- Անշուշտ կը նայիմ, ասոնք եւն որ մեր ապագայ սերունդը

պիտի կազմեն:

- Ու անկողինիս մօտը գլորուեցաւ ու ըսաւ մայրիկիս՝
- Բաց նայիմ այս ձագուկին վերմակը եւ վեր քաշէ շապիկը:

Մայրս անմիջապէս կատարեց բժիշկին պահանջը: Ծնրադրեց եւ ականջը կործքիս եւ փորիս վրայ դնելով լաւ մը ունկնդրեց եւ պէտք եղած դեղագիրը գրելով կարգ մը թելադրանքներէ վերջ առողջութիւն մաղթելով գնաց՝ առանց քիչ կամ շատ ըսելու տրուած դրամներուն. ժպտալով ու գոհունակութեամբ ընդունեց իր այցելութեան գինը:

Տոքթ. Յովակիմեանին գրած դեղագիրը, տուած դեղերը իրենց բարերար ազդեցութիւնը ունեցան եւ ես երկու շաբաթ յետոյ սկսայ կամաց-կամաց պտտիլ եւ օրէ օր աւելի կազդուրուիլ:

Հոս պարտադրաբար պարտք պիտի համարեմ ճիշտ շեղելով ըսելու թէ՛ համաշխարհային պատերազմի ատեն եւ թրքական կառավարութեան կատարած տեղահանութենէն յետոյ եկած համաճարակներու գործած աւերներու ընթացքին հայ բժիշկներէն շատերը չըրին սպասուած զոհողութիւնը: Այս տողերը գրելով չեմ ըսեր թէ ճիշտաբար այսպիսի ծառայութիւններ ընէին ու իրենց ամբարած գիտութիւնը ի սպաս դնէին, այլ ժամանակին եւ անձին ճիշտական կարողութեան տանելիութիւնը միշտ նկատի առնէին: Կարծեմ ատիկա ազգային եւ մարդկային մեծագոյն զոհողութիւնն ու նուիրումներէն մէկը կ'ըլլար:

Տունէն ներս փակուած մնալ՝ չափազանց նեղ դրութեան մէջ կը ձգէր մեզ. ոեւէ բանի մը գնում կատարելու համար դուրս ելլելու դժուարութիւնը ունէինք:

Եղանակը ձմեռ էր, անձրեւը անդադար կը տեղար, ժողովուրդը՝ անպաշտպան, վրաններու տակ, իսկ վրան չունեցողներ՝ փողոցներու մէջ, անկիւն մը կծկուած, մայրեր իրենց մէկ կամ երկու զաւակներով, ծիւ-ծիւ ծուացողներ, արցունքները չորցած աչքեր...: Ծորջի տուններու մէջ հանգիստ քուն մը քնանալ կարելի չէր, «պատառ մը հաց մայրիկ, պատառ մը հաց քոյրիկ»՝ աղաչական, սիրտ բզկտող աղիողորմ ձայներ մութը պատռելով կը հասնին ականջիդ. բայց որո՞ն կրնաս հասնիլ: Հազարներով անտէր անօգնական: Անօթութենէն քունը չի տանիր խեղճ տառապելիին: Անօթութիւն մէկ կողմէ, պաղ, հով եւ անձրեւ՝ միւս կողմէ: Հալէպի Սալիպէ շրջանի հայ եւ քրիստոնէայ եկեղեցիներու կամարածեւ գոց թաղերուն մէջ պառկելով, պատառ մը հացի, ումպ մը ջուրի պապակէն չորցած քիմքերով վերջին շունջը կու տային, տուայտելով ու չարչարուելով հոգի կ'աւանդէին...:

Հալէպի Քառասուն Մանկանց եկեղեցիի հոգեւորական ղեկավար Ժիտէյտէ երկարող ճամբուն վրան, ձախիդ քայսերիքներու պատերը լեզուներ ունենալու էին որպէսզի իրենց տեսածները՝ հարիւրաւոր դժբախտ հայ մարդկանց ու զաւակներուն հոգեվարքն ու խղճալի վիճակը պատմէին...: Հալէպի Ծիտէյտէի այդ քայսերիքէն ամէն օր հարիւրաւոր մեռելներ կը հանէին ու կը տանէին աղբի ձիաքաշ կառքերով: Սուլթան Ապտուլ Համիտի ոճրային յղացումը եղող ազգաշինջ ծրագիրը անողոքօրէն կը գործադրուէր 1915ին աւելի լայն շրջանակով:

Հ Ա Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Բ Դ Ը Փ Ճ Ա Յ Ն Ե Լ Ո Ի Ն Ո Ր Յ Ղ Ա Յ Ո Ի Մ

Պանք Օթոմանի մէջ դրամ ունեցողներուն եւ այլ պանքերուն հրահանգ տրուեցաւ, որ ամէն անոնք, որոնք ոսկի դրամ ունին՝ թղթադրամ պիտի առնեն: Թղթադրամը արժէզրկուած էր, բայց կառավարութեան տուած մէկ թղթադրամը մէկ ոսկեդրամի հաշիով պիտի տրուէր: Քանի մը օր վերջը նոր որոշում մը ելաւ, որով դրամատուներու մէջ եղած հայու դրամներուն պետութիւնը ձեռք դրաւ ու այդ դրամները էմվալը մեթրիքէ հաստատութեան սնունդին ապրանքը համարեցին: Այսպիսով մէկ օրէն միւսը հայ ժողովուրդը դժբախտացնելու նոր գիտ մը եւս ստեղծեցին: Այս թրքավայել գիտը հազարաւոր ընտանիքներու ճակատի քրտինքը եղող պահ դրուած միլիարներու հասնող հարստութիւնը կողոպտելու ալաթութեամբ սիսթեմ մըն էր:

Օրէօր հետապնդումները եւ խստութիւնը կ'աւելնային. ինչպէս ուրիշները, այնպէս ալ այս բազմանդամ ընտանիքներէն մէկը եթէ ձերբակալուելու ըլլար, թէ՛ ձերբակալուողին եւ թէ՛ մնացեալներուն համար մեծ դժբախտութիւն պիտի ըլլար:

Թաքստոցէն դուրս չէլլել կարելի չէ: Գնում կատարելու համար ստիպուած ենք դուրս ելլելու: Քեռայրս, շուկայէն գնում կատարած խանութին մէջ երկու հայերու խօսակցութենէն անուղակիօրէն կը լսէ թէ՛ հալէպցի այլազգ մեծահարուստ գիւղատէր եւ ազարակատէր մարդիկ իրենց գիւղերուն համար հայ գաղթականներ տանելով հոն հաստատուելու եւ մշակութեամբ, երկրագործութեամբ զբաղելու արտօնագիր կը հանեն կառավարութենէն: Այդ հայ մարդոցմէ կը տեղեկանայ մանրամասնութիւնները: Այդ խօսակցողներէն մէկը արդէն արձանագրուած է եւ կ'ուզէ տեղեկացնել նաեւ ուրիշ հայ

ընտանքներու՝ նպատակ ունենալով առանձին չըլլալ այդ գիւղին մէջ, միաժամանակ՝ ուրիշ հայ ընտանիքներու օգտակար եղած ըլլալ:

Քեռայրս տուն եկաւ հետն ալ երիտասարդ մը: Այս երիտասարդը բնիկ հաճընցի Տիգրան Եագուպեան անունով մէկն էր:

Նստան ու մերիններն ալ շրջապատելով խօսիլ տուին Տիգրանը: Պայմանը հետեւեալն էր.- Հալէպ քաղաքի մէջ գտնուող տասնեակ մը մեծահարուստներ՝ գիւղատէր եւ ագարակատէր մարդիկ, Ճեմալ փաշայի ստորագրութեամբ, վաւերացեալ վեսիքա՝ արտօնագիր հանելով հայ գաղթականներ պիտի հաւաքեն, որոնք երթան ու այդ գիւղերուն մէջ բնակութիւն հաստատեն: Մեծահարուստներուն անուններէն կը յիշեմ՝ Ճեպրի գատէները, Միւտերիս գատէները, Հանիֆիները եւայլն: Այս գիւղերուն մէջ հայ գաղթականներ տեղաւորելու նպատակը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ այդ գիւղերը լեցնել հայ աշխատատէր ժողովուրդով եւ յառաջ տանիլ ու զարգացնել գիւղատնտեսութիւնը: Սակայն, վերջէն յայտնի եղաւ որ մեծահարուստ մարդիկն ալ հայ կողոպտելու հնարամտութեան ձեւ մը ստեղծած էին: Երբ մեզ հանեցին այդ գիւղէն, շուրջ երեք ամիս եղած էր հասնելնուս. ցանել տուած հունձքերնիս եղածին պէս իրենց ձգելով հեռացանք դէպի Տէր Զօր. ո՛չ մէկ միջամտութիւն կամ պաշտպանողական ըրին անոնք:

Հալէպի մէջ խստութիւնը շատցաւ: Ո՛չ թէ տեղաւորուիլ, այլ կենալ, շաբաթներ անցընել՝ անկարելիութեան հասաւ: Մերինները վերջնականապէս որոշում առին Միւտերիս գատէներուն գիւղերէն մէկը երթալով հոն հաստատուիլ: Տիգրան Եագուպեանի միջնորդութեամբ, քանի՜ ընտանիքէ բաղկացած ըլլալնիս, եւ իւրաքանչիւր ընտանիք արձանագրելով գիւղատիրոջ պիտի ներկայացնէինք եւ ան ալ իր կարգին Ճեմալ փաշային ներկայացնելով արտօնագիրներու վաւերացումով պիտի կրնայինք իրենց գիւղը հաստատուիլ եւ տեղույն ֆելլահներուն հետ ընկերանալով ցանք եւ մշակութիւն ընէինք, գիւղերը պիտի շէնցնէինք: Հոն պիտի մնայինք մինչեւ պատերազմին վերջաւորութիւնը: Պատերազմէն վերջ եթէ գոհ մնացած ըլլայիր գացած գիւղէդ, կրնայիր մնալ, եւ եթէ ո՛չ՝ կրնայիր երկիրդ վերադառնալ...:

Հինգ օր վերջը Տիգրան Եագուպեանը մեր տունը գալով ներկայացուց արտօնագիրները, ստորագրութեամբ Ճեմալ փաշայի: Մեր երթալիք գիւղը Հալէպի հիւսիս-արեւելքը, Եփրատ գետին ձախ կողմը՝ Ճեզիրէի մաս կը կազմէր եւ կը կոչուէր Մետուտիէ: Ժիշդ Ճարապուսի եւ Պերեճիկի միջեւ, Եփրատի եզերքը:

Մերինները ճամբորդութեան համար սկսան պատրաստութիւններ տեսնել: Վերջապէս գիւղ երթալիք օրը հասաւ: Գիւղատէրը իր գործակատարներէն մէկը դրկած էր մեզ առաջնորդելու: Միւտերիս գատէ Սայիտ պէյ, Ֆուատ պէյ, Ահմէտ պէյ եղբայրներուն տասնեակ մը գիւղերէն մէկն էր մեր երթալիք Մետուտիէ կոչուած գիւղը: Մենք գիւղացիներ չէինք. հերկել, կամնել, ցանել՝ գիւղական կեանքէն բոլորովին անտեղեակ էինք: Ընդամենը 26 ընտանիք էինք Մետուտիէ գիւղը գացողներս, գոնիացիներ, քարամանցի, կեսարացի, հաճընցի, սսեցի եւ ուրիշներ՝ Սեդրակ Աֆարեան ընտանիք, Սերոբեան, Սեմերճեան, Իզմիրլեան, Պալըքճեան, Այվազեան, Եագուպեան, Նազարեթեան, եւայլն:

Հ Ա Լ Է Պ Է Ն Գ Է Պ Ի Ժ Ե Զ Ի Բ Է Ի Մ Ե Ս Ո Ի Տ Ի Է Գ Ի Ի Ղ Ը

Ճամբայ ելլելիք օրը եւ ժամը որոշուեցաւ: Մեր հինգ ընտանիքներուն համար մերինները հինգ հատ եայլը ձիաքաշ կառքեր վարձեցին: Իւրաքանչիւր կառքին վարձքը՝ հինգ ոսկեդրամ: Առաւօտ կանուխ, որոշեալ օրը, կառքերը շարուեցան դրան առջեւ: Մենք ամենքս ալ պատրաստ էինք. անմիջապէս մեր գոյքերով եւ ընտանիքի անդամներով տեղաւորուեցանք կառքերուն մէջ:

Ժամը 6:00 էր երբ ճամբայ ելանք: Հալէպի մէջ ճիշդ 40 օրեր միայն կրցանք կենալ եւ այն ալ շա՛տ դժնդակ պայմաններու տակ: Հալէպէն ելլելէ վերջ առաջին հանդիպած գաղթակալանցիս եղաւ Պապ գիւղաքաղաքը, ուր հասանք մայրամուտին: Այդ գիշեր կառքերուն մէջ քնացանք: Կէս ժամ չանցած Պալըքճեան ընտանիքներն ալ եկան-միացան մեզի:

Հայրս, մայրս նստած տեղերնին քնացան, իսկ պզտիկներս՝ մեր ծնողաց ծունկերուն վրայ դնելով մեր գլուխները քնացանք:

Գիշերը մինչեւ առաւօտ անընդհատ սաստիկ անձրեւ տեղաց. հով, փոթորիկ, որոտում, փայլակ-կալծակ, իրարանցում կար դուրսը: Մեր կառքերը խանին մուտքին կամարածեւ երդիքին տակն էին եւ եկող անձրեւէն բան չհասկցանք: Բայց երբ առաւօտեան արթնցանք, լնացած շուրերը ու հեղեղային անձրեւը մեծ ատերներ գործած էին կայքին մէջ թշուառ, վրանաքնակ դարձած հայ ժողովուրդին:

Մեր երթալիք գիւղի ճամբուն վրայ երկրորդ գիւղը պիտի ըլլար չերքէզարբնակ, քայմաքամութիւն եղող գիւղաքաղաքը՝ Մումպուն:

Մեր երթալիք գիւղը Մումպունի ենթակայ էր:

ՊԱՊԷՆ ՄՈՒՄ ՊՈՒԾ

Առաւօտ կանուխէն կառապանները լծեցին ձիերը կառքերուն ու ճամբայ ելանք: Մեր կառքերուն 8 ընտանիք եւս սկսան հետեւիլ: Երբ հարցուցինք թէ ուր կ'երթան՝ մեր երթալիք գիւղին անունը տուին: Աւելի քաջալերուեցանք ու հրճուեցանք անոր համար որ բաւական հայ բազմութիւն պիտի ըլլար գիւղին մէջ:

Հագիւ մեր կայք ըրած խանէն դուրս ելանք, մօտաւորապէս 2-300 մետր հեռանալէ վերջ, աչքերնուս առջեւ պարզուեցաւ անծայրածիր դաշտին մէջ հայ գաղթականաց կայքը: Աննկարագրելի վիճակ մը... գիշերը եկած անձրեւէն լին եղած կայքին ժողովուրդը՝ մինչեւ ծունկերը ջուրի մէջ, ունեցած գոյքերը ամբողջութեամբ ջուրին մէջ, աղտոտութիւն, ցեխ, անօթութենէ, հիւանդութենէ ուժասպառ, անշարժութեան մատնուած խեղճեր, խեղդամահ եղածներ, կ'ողբան իրենց սիրելիները, կ'ողբան իրենց անկեալ վիճակը:

Գիշերուան անձրեւէն, փոթորիկէն փլած վրաններուն տակ հոգեվարքի մէջ, հագարներ անկարող շարժելու, իրենց քուրջերուն վրայ պառկած, կը տուայտին ու կը չարշարուին ի սպառ: Ո՛չ մէկ կարմիր խաչ, ո՛չ մէկ օգնութիւն, ո՛չ մէկ յոյս որեւէ մէկէ: Ամէն մարդ ինքզինք միայն թող փրկէ թէ որ կրնայ: Ո՞ր անգամը կրնայ իր աչքէն ու մտքէն հեռացնել իր հայրենակիցներուն շարշարանքն ու տուայտանքը եւ մոռնա՛լ...:

Այդ օրէն մինչեւ այսօր անցած են 70 տարիներ. այդ պատկերները չեն հեռանար աչքերուս առջեւէն ու առանձնանալով կու լսամ ու կը մտածեմ թէ արդեօք երա՞գ էր...:

Մեր առջեւ պարզուած դժոխային տեսարանին մէջէն անցնելու ատեն, մեզի հայրենակից Բենիամին Ստամպուլեանը հանդիպեցաւ: Իրենց փլած վրանին քովէն կ'անցնինք եղեր: Երբ նշմարեց մեզ՝ անմիջապէս մօտեցաւ մեր կառքին:

Խեղճ մարդը անճանաչելի եղած էր: Ան Գոնիա եղած ատեն 120 քիլօ կը կշռէր, առողջ, կայտառ եւ ինքնաբաւ վիճակ մը ունէր, երեք զաւակներու տէր, վաճառականութիւն կ'ընէր: Ծուարած վիճակ մ'ունէր հիմա. սկսաւ պատմել գիշերուան փոթորիկին եւ սաստիկ անձրեւին տակ իրենց պատահած դժբախտութիւնը:

Կառապանէն խնդրեցինք որ գոնէ 2-3 վայրկեան կենայ: Զեռքերնիս եղող արտօնագիրը մեզ իզօրու կը դարձնէր ուզած տեղերնիս կանգ առնելու:

Ստամպուլեանը պատմեց ողիսականը.

«Այս գիշեր, սաստիկ փոթորկոտ օդին ու անձրեւին, մեր

վրանին տակ պառկած ատեն, գողեր եկան: Մենք կէս-քուն կէս-արթուն, մրափի մէջ էինք, յանկարծ վրաննիս փլեցաւ: Վրանը շտկելու աշխատանքի մէջ էի երբ նկատեցի ետեւի փէշը դուրսէն վերցնող մը կայ: Ամէն կողմ մութ ու խաւար, վառած լոյսերնիս, ինչպէս ամէնունը՝ մոմ մըն է, ան ալ հովէն մարեցաւ: Վրանին մէջտեղը հակ մ'ունէինք եւ այդ հակը սկսաւ շարժիլ, այդ հակին կապոցին չուանը մէջքէս էի կապած, որպէսզի բան մը պատահելու պարագային արթննալով պաշտպանէի: Հակին մէջ հագուստնիս եւ 2 գոյգ ալ գորգ կար, Քըրշեհիրի գործ: Գողերը դուրսէն, ես ալ՝ ներսէն տիկնոջս հետ կը քաշեմ: Պոռալ, կանչել իզուր եղաւ: Վերջապէս, վրանէն դուրս հանեցին հակը եւ զիս միասին: Երբ տեսան որ հակը չուանով մը մէջքիս է կապուած, դանակը հանելով չուանը կտրեցին, եւ իրենց հետ բերած ջորիի մը քամակը նետելով հակը՝ հեռացան:

Մեր աղմուկին վլվլուկին՝ ո՛չ մէկ օգնութեան ձայն մը իսկ ձայնակցեցաւ: Ու հիմա երեք զաւակներս թիֆուսէ վարակուած, կը պառկին խոնաւ քուրջերու վրայ...»:

Խեղճ մարդուն աչքերէն հեղեղի նման արցունքներ կը գլորէին կմախքացած այտերն ի վար...:

Աւելի չէինք կրնար կենալ, որովհետեւ մեզի ընկերացող կառքերուն շատ կենալը կրնար մեզի վնաս բերել: Վերջաւորութեան, քեռայրս իր ձեռքը գրպանը տանելով մէկ մեճիտիէ Ստամպուլեանին գրպանին մէջ դրաւ եւ մենք մեր սիրտերը քարացնելով հեռացանք:

Պապի գաղթականաց կայքը Քաթմայի կայքէն դժբախտութեանց եւ թշուառութեանց առումով ետ չէր մնար եւ նոյնիսկ կը գերազանցէր՝ կրնամ ըսել:

Այդօր մենք Մումպուն հասանք: Այս գիւղաքաղաքին մուտքին գիշերեցինք, պէկին գործակատարին թելադրութեամբ: Առաւօտեան ժամը 8:00ի ատենները, ընտանիքներու պատասխանատուները քայմաքամին քով ելան: Քայմաքամը իր գրասենեակին մէջ ընդունեց մեզ, դարձեալ գործակատարին առաջնորդութեամբ:

Իրաքանչիւր անձ իր ձեռքին բռնած էր ժեմալ փաշայի հրամանագիրը, որով Միւստերիս գատէ եղբայրներու Մեսուտիէ գիւղը հաստատուելով երկրագործութեամբ զբաղիլ կ'արտօնուէր: Մումպունի քայմաքամը Հիւսէյն Ֆեհմին էր, կատաղի հայատեաց մը: Այս մարդակերպ գազանը՝ օր մը 10-11 տարեկան պզտիկ տղեկ մը կարաւանէն փախած ըլլալուն համար մտրակով ծեծելէ վերջ ողջ-ողջ թաղել տուած էր գայն հողին մէջ...:

Ան քննութենէ անցուց այդ հրամանագիրերը: Մօտաւորապէս 2

ժամ տեւեց այս գործողութիւնը: Ամէնուն ալ անուանեցին մակա-
նունները, որտեղացի ըլլալը, տարիքը, հօր անունը, մօր անունը
եւայլն, եւայլն ստուգեց ապա արտօնեց որ երթանք:

Մումպուրի մէջ տեսանք հայու զաւակներ, որբացած ձագուկներ,
5-6 տարեկան: Ամէն տան մէջ մէկ կամ երկու հաստ կար անոնցմէ-
չերքեզները առած-բերած են զանոնք: Անոնք յայտնի էին իրենց
կեցումածքէն՝ տխուր եւ անծանօթ տեղական լեզուին. միքանիին
հետ խօսեցանք, որտեղացի ըլլալնին հարցուցինք հայերէնով:
Պատասխանեցին եւ սեքաստացի ըլլալնին ըսին...:

Մ Ո Ւ Մ Պ Ո Ւ Ճ Է Ն Մ Ե Ս Ո Ւ Տ Ի Է Գ Ի Ի Ղ Ը

Այս խիստ քննութենէն վերջ, այլեւս գիղապետին մատակարարը
ձիավար մեզ կ'առաջնորդէր: Մենք մեր կառքերուն մէջ մեր ճամբուն
վրայ ժամանակ առ ժամանակ պզտիկ, աղքատ, մեղմներու փեթակի
ձեւով շինուած հողէ տուներ ունեցող գիղերու կը հանդիպէինք:
Քանի կը յառաջանայինք այնքան կը խորանար մեր մտահոգութիւնը:
Բայց զղշու մը օգուտ չունէր այլեւս. մեր ազատութեան կամքը մեր
ձեռքը չէր: Մեր առջեւ պարզուած ճակատագիրին կամայ թէ
ակամայ ենթարկուելու պարտաւորութեան մէջ էինք: Ու այս պարտա-
դիր ստիպողականութեան տակ արդէն մահուան ճամբով էր որ կը
տանէին համայն հայ ժողովուրդը: Ետդարձ չկայ, այլ միշտ առաջ
ու միշտ առաջ դէպի մահ, դէպի սպանդ, դէպի կառափնատ...:

Գիղերուն մօտէն որ կ'անցնէինք, հողաշէն հիւղակներէն
կ'ելլէին, վազելով մեր կառքերուն կը մօտենային՝ մեծով-պզտիկով:
Աղտոտութիւն, անօթութիւն՝ ծայր աստիճան եւ եթէ ըսելու ըլլամ
թէ ամբողջ կեանքի երկայնքին երեսնին, ձեռքերնին ջուր չէ՛ տեսած՝
չափազանցած չեմ ըլլար: Տեղացի ֆելլահներուն վերաբերմունքէն
հասկցանք որ ձիաքաշ կառքերը առաջին անգամ է որ այդ
շրջանները կը մտնէին...: Երբ կենանք՝ կու գան կը դպչին կառքին
անհիններուն, կը զմայլին ձիերուն կաշիէ համէտներուն. ձիերուն
վիզէն անցուած բոժոժներուն, կապոյտ հլուններուն, ծածկոցները
կը շօշափեն, մեր հագուստներուն կը դպչին ու մենք ասոնք
տեսնելով կը մտահոգուինք. մեր երեւակայութիւնը կ'աշխատի, կը
ցախնք, կը զղշանք գիղ երթալով հոն հաստատուելու նախընտ-
րութեան համար, բայց ափսո՛ւ, հագար ափսո՛ւ...:

Մեծ ու պզտիկ ֆելլահներ կը մրցին մեր կառքերուն հետ: Մեծերը
հագած են էնթարի-կելլապի վերէն վար աղտոտ ու պատուտած:

Փէշի բաժինը վեր՝ առած եւ ակուաներովը բռնած են, անվարտի՛
ամէն բան մէջտեղ, կը վազեն մինչեւ որ յոգնին, հաց կ'ուզեն, սիկար
կ'ուզեն, սիկարի թողթ կ'ուզեն եւ երբ սիկար մը տալու ըլլաս
բանկոնիդ փէշը կը համբուրեն...:

Երբ այս տեսարանը պարզուեցաւ աչքերնուս առջեւ, Քրիստափոր
Քոլումպոսի Ամերիկայի գիտին պատմութիւնը յիշեցինք, կարծես թէ
այդօրուան ապրուած կեանքին դերակատարները ըլլայինք: Կեանքեր-
նուն մէջ դրամ չեն տեսած, կերածնին՝ գարիի եւ ճերմակ կորեկի
ալիւրէն պատրաստուած հաց: Սեւ քարէ աղօթիքներ ունին, որոնք
երկու քարեր են, մօտաւորապէս 50 սմ. տրամագիծով մէկը միսին
վրան դրուած, ճիշդ մէջտեղը տախտակէ առանցքով մը: Վերի
քարը երկրորդ ծակ մըն ալ ունի ուրկէ գարին կը լեցնեն, վարի
քարը անշարժ կը մնայ իսկ վերինը կը դարձնեն, ստանալու համար
ալիւրը: Հացերնին սաճի վրայ կ'եփեն: Գարիի հացը կուշտ կը բռնէ
ստամոքսը:

Երբ ֆելլահին հիւղակէն ներս գլուխը կ'երկարես՝ ոչինչ կը
տեսնես. երբեմն մաշած փսիաթ մը կամ քորջի կտոր մը միայն,
աղքատ, աղքատ՝ ծայր աստիճան: Կիներուն հագուստը առանց
բացառութեան կապոյտ քեթէն է՝ վերէն վար էնթարիի շրջագգեստ
մը եւ անոր տակը ո՛չինչ: Ոտքերնին բոպիկ, գուլպային ինչ ըլլալը
չեն գիտեր: Սակաւակեր են, չափազանց աղքատ ու միակ կերակու-
րին փիլա՛ւ եղինձն է, ան ալ մէջը իղ ըլլալն ու չըլլալը նոյնն է:

Քանի մը հաստ հաւ, միքանի հնդկահաւ, մէկ-երկու հաստ աւանակ,
եւ եթէ 2-3 հաստ ոչխար ունենալու ըլլայ՝ հարուստ կը համարուի:

Իրենց միակ ապրուստն ու եկամուտը հունձքի եղանակին գիղա-
տիրոջ գիղին մէջ քանի մը օրուան ներկայութիւնն է: Անոր խիղճէն
կախեալ է տարեկան իրենց ուտելիքը եւ աշխատանքին վարձքը՝
ցորեն, գարի: Գիղատէրը անոնց իրաւունքը տալով կը հեռանայ
մինչեւ գալիք տարուան ցանքի ժամանակը:

Երբ ցանքի ժամանակը ըլլայ, գիղատէրը գիղ կու գայ, կը
կանչէ գիղացիները եւ կու տայ անոնց սերմնցուն: Գիղատէրը
գիղին մէջ քարաշէն աղուոր տուն մը ունի ուր կ'իջեւանի:
Գիղատիրոջ տունը, տեղը եւ գործը Հալէպ է: Գիղերուն եզերքը
հանդիպած ենք գրեթէ մերկ մանուկներու՝ հայու յափշտակուած
մանուկներու, 4-5-6-7 տարեկան մանչ եւ աղջիկներու. անո՛նց ալ
երեսները կապոյտ կիտուածքով նախշուած են: Այդպիսիները հեռու,
հեռու կը կենան միւս ֆելլահի ձագերէն, յայտնի է որ անոնցմէ
չեն: Այս ամէնը գիտնալով ի՞նչ կրնայինք ընել, ո՞րմէկը առնել եւ
ո՞րմէկը հոգալ. արդէն մենք ալ նոյն ճամբով ենք: Ո՞վ գիտէ թէ

ո՛ր անկիւնը, ո՛ր ֆելլաֆին ձեռքը պիտի իյնայինք: Ալեկոծեալ կեանքի այս նաւը իւրաքանչիւրս ո՛ր խորշին պիտի նետէ, որովհետեւ նաւաբեկումը անխուսափելի է, բայց չենք գիտեր թէ ո՛ր ժամանակ պիտի իջնէ մահաշունչ այդ ալիքը ու յախտեա՛ն պիտի գոցէ մեր աչքերը:

Այդօրը շատ աննշան գիւղեր, տարածութիւններ ճեղքելով, երեկոյեան մութին մեր կառքերով հասանք Եփրատ գետին եզերքը: Երկինքը մութ ամպերով ծածկուած էր ու ամէն կողմէ կայծակներ կը փայլէին, փոթորիկի կանխանշաններ կու տային. որոտումի պայթումներ սարսափ ու վախ կ'ազդէին ամէնուս:

Նախագոյն շանալով, անմիջապէս եղած տեղերնուս ամէնէն բարձր դիրքը ընտրելով, մերինները սկսան սարսափ գոչերը կառքերէն: Առանց բանալու, հակերը կեդրոնացուցինք եւ առանց լարելու մեր վրանները՝ ամփոփուեցանք, մեր վրան քաշելով վրանները: Հագիւ այս հապճեպ կարգադրութիւնը վերջացուցած՝ սաստիկ տեղատարափ անձրեւի մը բռնուեցանք, զոր նկարագրել կարելի չէ՛...:

Այս խառնաշփոթ անձրեւէն եւ փոթորիկին մթութենէն օգտուելով, կառապաններէն մէկը, գոչերուն ամէնը չպարպած, քեռայրեցես երկու հատ Զիլէի գործ կարպետները գողնալով կառքին մէջ նետեր է: Յանկարծ աղմուկ մը, կռիւի ձայներ. մերինները վրանին տակէն ելան, կառապանին հետ բաւական մը առնել-տալէ վերջ, գիւղին մատակարարին միջոցաւ կրցան գտնել կարպետները եւ ետ առնել: Զիերուն կերի տուրակներուն մէջ պահած է սրիկայ մարդը եւ վրան նստած է տուրակներուն:

Հեղեղանման տեղացող անձրեւը մինչեւ առաւօտ շարունակեց ու թափեց իր բարկութիւնը: Կարծես թէ Եփրատին ջուրը առնելով մեր վրան կը թափէր: Զուրը տակերնէս կ'անցներ. մեր գոչերը եւ հակերը թրջած էին: Առաւօտեան արեւէն վերջ օրը պայծառացաւ, երկինքը իր բարկութիւնը առած էր:

Մեր երթալիք գիւղը Եփրատ գետին միւս կողմն էր: Գետը ալեկոծեալ էր ու հոսող ջուրը տիղմոտ, չափազանց լայն էր ու յայտնի էր որ խորունկ էր: Այդ ալեկոծեալ եւ արագընթաց վազքը մեզ կը սարսափեցներ: Սպասեցինք կէսօրը որպէսզի քիչ մը խաղաղի գետը: Գիւղապետին մատակարարը ձայն տուաւ եւ գետին միւս կողմը գտնուող արաբներուն յանձնարարեց յարդանոցը պարպել եւ կէսօրին ալ երկու շախթուր՝ նաւակներ իրարու կապած այս կողմ բերել, որպէսզի մեզ միւս կողմը անցընեն:

Մատակարարը բաւական դժուարութիւն քաշեց իր ձայնը միւս կողմ լսելի ընել տալու համար: Կէսօրուան մօտ, որոշեալ ժամուն,

Եփրատին միւս կողմէն երեւցան 5-6 ֆելլաֆ, որոնք սկսան յառաջանալ դէպի մեր կողմը՝ «Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, Ալլա՛հ» ըսելով: Անոնցմէ երկուքը կը թիավարէին, մէկն ալ նաւակին առջեւը կեցած ձեռքը երկայն սիւն մը երբեմն գետին մէջ կը մխրճէր ու նաւուն ուղղութիւն կու տար, իսկ միւսները նաւակին մէջ թափանցող ջուրը ձեռքերնին եղած կէս-ժանգոտած կազի թիթեղներով անդադար կը պարպէին: Ծառ մեծ յոգնութիւն է արագավազ Եփրատին հոսանքին հետ պայքարիլ:

Վերջապէս հասան մեր կողմը՝ բայց 100-150 մետր վար, յետոյ մեր կողմը՝ հոսանքին հակառակ ուղղութեամբ նաւը չուանով քաշելով բերին մեր մօտը: Այդ կատարած Եփրատին վրայով, այդպիսի նաւակներով անցնիլը սիրտ կ'ուզէ:

Ե Փ Ր Ա Տ Ի Ա Ջ Կ Ո Ղ Մ Է Ն Ջ Ա Խ Կ Ո Ղ Մ Մ Ե Ր Ա Ն Ց Ն Ի Ը Ե Ի Մ Ե Ս Ո Ի Տ Ի Է Հ Ա Ս Տ Ա Տ Ո Ի Ի Ը

Եփրատ գետին ձախ կողմը Ծեզիրէ կ'անուանուի: Գիւղապետին մատակարարը նաւակը բերող ֆելլաֆներուն խօսեցաւ արաբերէն լեզուով: Այդ ֆելլաֆ պետեիները ըստ իրենց տրուած թելադրանքին, սկսան երկու ընտանիքի գոչերն ու անդամները լեցնել նաւուն մէջ: Բայց ի՞նչ աստիճանի կրնայինք վստահիլ այս Նոյ նախապետէն մնացած շախթուրին, որուն մէջ ջուր կը լեցուէր: Նաւակը, մանաւանդ երբ որ գետին կեդրոնը հասնելու ըլլար, «Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, Ալլա՛հ» բացականշութիւնը կը շատցնէին, իրենց կարելին եւ ճարպիկութիւնը ի գործ դնելու կ'աշխատէին:

Վերջապէս հերթառեցիր բոլորս ալ անցանք անվտանգ: Գիւղապետին կարգադրութեան համաձայն, յարդանոցին կէտը մեզի տրամադրուեցաւ՝ քեռայրնիս եւ մենք: Յարդանոցին միւս կէսն ալ հայրիկիս գարմիկներուն՝ երեք եղբայր, անոնց տրամադրուեցաւ: Իսկ քեռիս՝ մեզմէ քիչ մը հեռու հողաշէն տուն մը տուին. վերջապէս 26 ընտանիք տեղ-տեղ տեղաւորեցին գիւղին մէջ: Մեզի տրամադրուած յարդանոցը դէպի դուրս նայող մէկ պատուհան ուներ: Մէկ հատ ալ սենեակին առաստաղին ճիշդ կեդրոնը՝ պահած՝ երկինքին նայող քարիւղի թիթեղին մեծութեամբ պատուհան եւ կամ ծակ մը կար:

Իւրաքանչիւր ընտանիք բաւական դժուարութիւն ունենալէ վերջ, կրցաւ տեղաւորուիլ: Ո՛չ թէ յարդանոց՝ այլ ախոռ ալ՝ պիտի գոհանայինք, քանի գոնէ ժանտարմայի եւ փոլիսի ձերբակա-

լութեան վախը չկար, առայժմ: Ծարաթ մը վերջ գիղապետ երկու եղբայրներ եկան՝ Սայիտ պէյ եւ Ֆուատ պէյ եւ իջեւանեցան իրենց քարաշէն տունը: Մեր նստած յարդանոցին ետեւի կողմը, բարձունքի մը վրայ շինուած էր տունը: Մեզի բնակարան եղած յարդանոցէն վար մեծ ախոռ մը ունէին, 2-3 ընտիր ձիերով: Գիւղին մէջ ո՛չ ծառ, ո՛չ պարտէզ, ո՛չ մէկ կանաչութիւն կար: Միայն աչքիդ առածին չափ ցանուելիք դաշտ է: Անունով ագարակ եւ անունով գիւղ է: Այժ, ոչխար, կով՝ ոչինչ ունին գիղացիները. խեղճերը չափէն աւելի աղքատ եւ ողորմելի վիճակ մը ունին: Միայն քանի մը հաւ ունին: Տունին մէջ ալ ոչինչ ունին. կտոր-կտոր եղած փսիաթ մը միայն եւ մէկ-երկու թաղիքէ սփռոց: Անոնք ստրուկներն են պէկերուն:

Մեր յարդանոցին աջ կողմը, Եփրատի ուղղութեամբ, փոս մը գտանք: Մաքրելէ վերջ տեսանք մոզայիքէ շինուած հաւկթաձեւ երկու մեթր երկայնք եւ 1.5 մեթր լայնքով տեղ մը, որուն մէջ, քարաշէն աթոռի մը վրայ նստած, ձեռքերը ծունկին վրայ դրած արձան մը կար, խոշորակազմ մարդու մեծութեամբ, բայց գլուխը չկար:

Քանի մը շաբաթ յետոյ այդտեղէն գտանք մաքուր, կարմիր հողէ շինուած կղմիւտներ, որոնցմով փուռ մը շինեցինք եւ սկսանք ֆրանճելա հաց եփել գիւղին մէջ գտնուող բոլոր հայ ընտանիքներուն համար հաւասարապէս, առանց շահագործումի:

Յետագային սուրիական կառավարութիւնը այդտեղ պեղումներ կատարելով ահագին հնութիւններ ի յայտ բերած եւ պատմական տեղ մը եղած ըլլալը հաստատած է:

Քանի մը օր վերջ մատակարարը բոլոր եկուոր ընտանիքներուն պատասխանատուները երեկոյեան ժամը 8:00ի առեւանջերը պէկերուն քով երթալը հաղորդեց: Որոշուած ժամուն ամէն մէկ տունէն մէկական հոգի ներկայացաւ:

Սայիտ պէկը բարիգալուստ մաղթելէ, օրուան անցուդարձերէն, եղած եւ պատահած թշուառութեան եւ դժբախտութեանց մասին խօսակցելէ ետք, ճիւղը փոխելով խօսքը կ'ուղղէ ներկաներուն ու կ'ըսէ.

- Ձեր բոլորն ալ հոս եկած էք անշուշտ ձեր յօժար կամքով: Գիտէք մեր պայմանները: Մենք որ ձեռք անցուցինք այս արտօնութիւնը ճեմալ փաշայէն, մեր այս գիւղերուն մէջ ձեզ տեղադրելով օգնել եւ միանգամայն փոխադարձաբար ձեր ճարտարութենէն օգտուիլ կ'ուզենք շէնցնելու, զարգացնելու համար այս գիւղը: Դուք որպէս գիւղացի ներկայացուած էք, սակայն սա որոշ եւ յայտնի է, որ դուք գիւղացիներ չէ՛ք: Մենք այսպէս խորհած ենք՝ ձեր իրաքանջիւրը մեր գիւղին մէկ ֆելլաֆի ընկեր կ'ըլլաք: Ես ձեզի

սերմնցու կու տամ եւ նոյնպէս գարի: Այդ սերմնցուններուն գինը դուք մեզի կը վճարէք: Ձեզի հետ ընկերացող ֆելլաֆին հող եւ տեղ ցոյց կու տամ: Մեր երեքին հաշուոյն ֆելլաֆները կը ցանեն. ժամանակը գալուն պէս, դուք եւ անոնք կը հնձէք: Ես ելած բերքէն իմ իրաւունքս կ'առնեմ՝ երկու բաժինով, իսկ մէկական բաժին ալ դուք կ'առնէք: Պետական տուրքը՝ էօշիւր (տասանորդ) դարձեալ ձեր ստացած հոնձքին համապատասխան կ'ընէք կառավարութեան:

Ան այս եղած համաձայնութեան գրաւոր ըլլալը հաստատել է եւ իրաքանջիւրին թողոթ մը տալ խոստացել է:

Յաջորդ օրը առաւօտեան, Սայիտ պէկը ընկերանալիք ֆելլաֆները քովը կանչելով ներկայացուց իրաքանջիւր հայուն ընկեր ըլլալիք ֆելլաֆը:

Իրաքանջիւր հայ ընտանիք 16ական չափ (շումպուլ) ցորենի եւ 10ական չափ ալ գարիի համարժէքը եղող դրամները վճարեց Սայիտ եւ Ֆուատ պէկերուն որպէս սերմնցուի գին: Մենք ո՛չ ցորենը տեսանք եւ ո՛չ ալ գարին որպէս սերմնցու, մեզ ո՛չ ցորենը եւ ո՛չ ալ գարին էր հետաքրքրողը, այլ՝ գաղթէն ետ մնալ ու ժամանակ շահիլ էր նպատակնիս:

Հալէպ եղած առեւ, Գոնիայէն նամակ մը ստացած էինք քեռայրիս զարմիկներէն՝ Հայկազուն եւ Կարապետ Սեմերճեան եղբայրներէն: Անոնք կը գրէին՝ «աշխատեցէք միշտ ետ մնալ գաղթէն, ուր որ ալ ըլլաք, աշխատեցէք միշտ ետ մնալու»: Երբ այդ նամակը առինք, մերիններուն ձգտումը եղաւ միշտ ջանալ կաշտելով ետ մնալ ու օր շահիլ:

Մեզի պէս շատ մը գաղթական հայ ընտանիքներ մեծահարուստ գիւղատերերուն նոյն պայմաններովը արձանագրուեցան, տեղաւորուեցան, բայց դժբախտաբար անոնք մեզմէ ա՛լ աւելի անբախտ գտնուեցան. շատ կարճ ժամանակ վերջ Տէր Զօր քշուելով կողոպտուեցան, խոշտանգուեցան ու փնացան:

Այն ինչ որ ունէինք, առաւել Հալէպէն բերած ուտելիքները՝ վերջացան: Գիւղին մէջ ուտելիք առնելու կամ գտնելու կարելիութիւն չկայ: Ուստի մատակարարէն խնդրեցինք որ պէչին արտօնութեամբ Պերեճիկ երթանք եւ այնտեղէն ուտելիք եւ ածուխ բերենք նաւով: Սայիտ պէյ այս առաջարկը տրամաբանական գտնելով 5-6 հոգի դրկեց, մատակարարին ընկերակցութեամբ, որ եթէ ճամբան կամ Պերեճիկի մէջ ձեռքակալուելու ըլլան, ինք պատասխանատու չըլլայ: Գիւղի հայ ընտանիքները պէտք եղած ապսպրանքները ըրին այս հինգ հոգիին: Չորս օր վերջ անոնք վերադարձան եւ գիւղի ժողովուրդը որախացուցին եւ ճոխացուցին ուտելիքով: Եղանակը ձմեռ էր:

ԱՐԱԲ ՖԵԼԼԱ ՀՆԵՐՈՒՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ֆելլահին տան բոլոր պատասխանատուությունը իզական սեռին ուներուն վրայ է: Կինը գիղէն ժամերով հեռու տեղեր կ'երթայ, փշոտ խոտեր կը հաւաքէ եւ այդ խոտերով տան հացը կ'եփէ: Տան համար պէտք եղած ջուրը Եփրատէն կինը կամ աղջիկը կը բերէ, նոյնիսկ հաւերուն կեր տալը կիներուն պարտականութիւնն է: Էրիկմարդոց համար այդպիսի գործեր ընել ամօթ է:

Եփրատէն ջուր բերելու գացողները գլուխին վրայ դրած կ'ըլլան գլանաձեւ տախտակէ աման՝ քիւլէք կամ պղինձէ կաթասայ. երբեմն այնքան մեծ՝ որ երկու հոգիով կը տեղաւորեն գլխուն վրայ: Կինը կամ աղջիկը այդ կաթասան կը տանի գլխուն վրայ դրած, առանց ձեռքով բռնելու այդքան ծանրութիւնը:

Ըստ իրենց՝ ձեռքով բռնելը եւ կամ կոնակի վրայ ռեւէ առարկայ տանիլը ամօթ է: Ինչ որ ալ ըլլայ տարածը, գլխուն վրայ դրած կը տանի: Ամառ թէ ձմեռ բոսիկ կը քալեն:

Պաղ եւ անձրեւոտ օրերը դուրս չեն ելլեր, կը քնանան, իսկ օրը եթէ պայծառ ըլլայ քանի մը հոգի քով-քովի գալով արեւը կը սպասեն տաքնալու համար: Իսկ ամառը ուր որ շուք կայ հոն կը պառկին ու կը քնանան: Ցանքի ժամանակ առական սեռին պարտականութիւնն է հերկել եւ ցանել, իսկ հնձելը՝ իզական ու առական միասին կը կատարեն: Իզական սեռը աւելիով իր մասնակցութիւնը կը բերէ հունձքի ժամանակ: Կիները ճամբան երթալու ստեն յանկարծ կը չոքին, առանց փէշերը վերցնելու: Կը հասկցուի թէ միզած կամ բնական արտաքսում ունեցած են, շապկընկեր չունին ո՛չ կիները եւ ո՛չ ալ Էրիկմարդիկը:

Երբ Եփրատէն պիտի անցնի, այծի մորթէ պատրաստուած տիկը կ'ուռեցնէ եւ դիրանցանելի տեղը կ'որոշէ, տիկը գրկած եւ գոյքերը գլխուն վրայ տեղաւորած կ'իջնէ ջուրին մէջ մօտաւորապէս մարմնոյն 3/4ով, ինքզինք կու տայ հոսանքին: Մէկ ձեռքով տիկին կոկորդը կը բռնէ եւ 2 ոտքերով տապլտկելով կը կտրէ-կ'անցնի անվտանգ՝ թէ՛ ինք եւ թէ՛ ալ իր գոյքերը: Իսկ գետէն ելլելէ վերջ իր թրջած հագուստով կը քալէ հողին եւ աւազին մէջէն: Իր շրջագգեստը արդէն մոմլաթի վիճակ մ'առած կ'ըլլայ: Եթէ ֆելլահ կինը այդ ֆաթանին մէջէն հանենք՝ ֆաթանը ոտքի կեցնել կարելի է, որովհետեւ այդ աղտոտութեան եւ փոշիին մէջ կարծրացած հագուստը ոտքի կը կենայ:

Ինչպէս արաբները, նոյնպէս մենք Եփրատի ջուրը կը գործածէինք որպէս ըմպելի ջուր: Երբեմն հեղեղախառն տիղմ կը հոսի գետին

ջուրը եւ երբեմն ալ բաւական յստակ: Եղաւ ժամանակ, օրեր, երբ մարդկային դիակներ Եփրատի ալիքներուն խաղալիք եղած գլորուելով կու գային: Կը սպասէինք այդ դիակներուն անցնիլը՝ լեցնելու մեր ջուրի ամանները: Գլխատուած մարմիններ, սրունք, դուրս թափուած աղիքներ, կոնակ-կոնակի կապուած մարդկային ջարդուած մարմիններ գլորուելով հոսանքն իվար կ'երթային: Ծատ անգամ ալիքները եզերքը կը նետէին ջարդուած այդ մարդկային մարմինները՝ փորուած աչքեր, կտրուած ծիծեր...:

Գիղացի ֆելլահներն անգամ կ'ըսէին թէ «ասոնք ձեր եղբայրներուն»՝ հայ մարդոց մարմիններն են, ու ցաւ կը զգային...:

Ե Փ Ր Ա Տ Ի Ն

**Տեսէք, արագընթաց սա Եփրատին,
Զի՛ դառնար նաչիր երբէք իր ետին,
Ո՛չ Աստուած ունի եւ ո՛չ ալ բազին,
Գահիճն է, քոյր եղբայրներուս անգին:**

**Կոնակ կոնակի կապուած այր ու կին,
Արիւնոտ ձեռքերովը դաժան թուրքին,
-Դու՛ն, դու՛ն մեղսակի՛ց այս սեճ ոճիրին,
Զկշտացա՛ր կուլ տալէն հաչդուկին:**

**Եօթնագլուխ անկուշտ դեւի նման,
Եւ դու՛ք չերթէզ, չեչէն թուրանական,
Խոշոր թուք մըն ալ քու ճակտիդ, վատ գերման,
Բաժնեկից ես թուրքին վայրագութեան:**

**Կ՛առնես դու՛ն կեանք, Բիրակնէն քու օրրան
Յորձանապտոյտ քու ճամբադ երկայն:
Ալեացդ՝ դիակներ հաճոյքդ դարձան,
Ափերուդ երկայնքն իվեր փռուեցան:**

**Վիշապաձեւ գնացքդ դարերու,
Ստորոտէն մեր սեպ, սեպ սարերու,
Լզելով կ՛անցնիս փէշը լեռներու.
Ի՞նչ է ատելութիւնդ հաչերու:**

13 Յունիս 1952, Հալէպ
ՅԱԿՈՒ Ա. ՍԵՐՈՒԲԵԱՆ

Մեստիէի մէջ ուտելիքի շատ դժուարութիւն կը քաշէինք. միս բացարձակապէս չկար: Ոչխար չկար որ միս ըլլար: Իմանալով որ Մեստիէ հայեր հաստատուած են, շրջակայ գիղերէն ֆելլահները հաւ եւ հնդկահաւ սկսան բերել, մենք ալ կը գնէինք: Ամէն մէկ հայ, բնական թան քովը հաւնոցներ շինեց, 20-30 հատ հաւ եւ հնդկահաւ սկսաւ պահել՝ ուտելու համար:

Օր մը քեռիս, հաւերը հաւնոցէն դուրս հանելով կեր կը գետեր: Մինչ այդ, զինք դիտող 3-4 ֆելլահներէն մէկը ըսաւ. «Խաւաճա, խոճա Պետրոս, այդ քու ըրած գործդ կնկայ գործ է, ինչու՞ հաւերուն դու՛ն կեր կու տաս, մեր քովը ամօթ է էրիկմարդոց ասանկ գործեր ընելը»:

... Ծատ չանցած թիֆուսի համաճարակը շրջապատեց գիղը եւ ամէն տան մէջ հիւանդներուն թիւը սկսաւ շատնալ: Մենք Գոնիայէն ելլելէ առաջ, ամերիկացի Տոքթ. Տատի դեղարանէն 7-8 դեղեր առած էինք հետերնիս՝ քինին, ասիտ լաթտիկ, հնդկախիդ, թեն-թիրիոտ, լուծողական եւայլն: Այս վտարանդի, անմարդաբնակ տեղերուն մէջ, դժուար կացութեան մատնուած էինք՝ ո՛չ շուկայ, ո՛չ բժիշկ, ո՛չ դեղարան եւ ո՛չ ալ տունդ հաւնդիպող-այցելող: Օրէ օր շատնալու վրայ էր հիւանդներուն թիւը: Արաք ֆելլահներուն մէջ ալ կային այս հիւանդութեամբ վարակուածներ:

Այս հիւանդութիւնը գլխու ցաւ կը պատճառէ՝ ծանրութիւն մը, որով չես կրնար գլուխդ վերցնել, չափազանց վտանգաւոր եւ մահացու է: Իւրաքանչիւր հիւանդին վիճակը Աստուծոյ ձգտած է: Արաքներէն ու հայերէն սկսան մեռնողներ ըլլալ: Առաջին անգամ արաք ֆելլահներէն մահ պատահեցաւ. երիտասարդ մըն էր մեռնողը: Նախախնամական գործ մըն էր կարծես եղածը, ամէն մէկ տունէն մէկ կամ երկու հոգի առողջ մնացած էր այդ հիւանդները խնամելու համար: Մեր ընտանիքէն, հայրս, մայրս, մօրաքոյրս եւ եղբայրս ինքզինքնին կորսնցուցած վիճակի մէջ էին՝ ջերմութեան բարձր աստիճանի հասած ըլլալուն պատճառաւ:

Ես՝ 11-12 տարեկան պատանի, ինչպէ՛ս պիտի կրնայի խնամել զիրենք, անոնց ուտելիքը, մաքրութիւնը: Առտուրնէ մինչեւ իրիկուն շուրջերնին կը դառնայի, օրական երկու անգամ քինին կու տայի, սիկարի թուղթին մէջ փաթթելով կը կլլեցնէի, բայց չէի գիտեր թէ քինինը թիֆուսի հիւանդութեան օգտակա՞ր էր թէ՞ վնասակար: Ծրջակայ գիղերէն ֆելլահները սկսան կաթ, մածուն բերել: Իբրեւ ուտելիք հիւանդներուն կաթ, մածուն կու տայի. ուրիշ ոչինչ էր այս հիւանդներուն կերածը:

Զ Ա Ր Ա Գ ՈՒՇ Ա Կ Ժ Ա Ն Տ Ա Ր Մ Ա Ն Ե Ր Ը

Հազիւ թէ երեք ամիսները ամբողջացուցած էինք այդ գիւղին մէջ, օր մըն ալ երեք ձիաորներու դէպի գիւղ, մեր կողմ գալը տեսանք: Տարեց մարդիկ սկսան չարագուշակութիւններ ընել ձիաորներուն համար: Քանի կը մօտենային՝ ատելի յայտնի կ'ըլլար անոնց ժանտարմաներ ըլլալը: Անոնք ուղղակի գիւղապետին տունը ելան: Երեք ամսուան ընթացքին ո՛չ ոք մեզմով հետաքրքրուած էր, ո՛չ ժանտարմա, ո՛չ ալ կառավարական պաշտօնեայ այցելած էր գիւղը:

Գիւղապետերէն ոեւէ մէկը չկար. միայն մատակարարը հոն էր: Ժանտարմաներուն գալէն երեք-քառորդ ժամ վերջը, մատակարարը գիւղացի ֆելլախ մը դրկած էր, որպէսզի կէս ժամու ընթացքին իրաքանչիւր ընտանիքէ մէկական հոգի պէկին տունը ներկայանայ:

Ժանտարմաներուն ներկայութիւնը եւ պէկին տունը իրաքանչիւր ընտանիքէ մէկական հոգի ներկայանալու լուրը, բոլորս ալ մտա-հոգութեան մատնեց: Ամէն մարդ՝ մեծ ու պզտիկ, սկսան հետետութիւն եւ ենթադրութիւններ ընել: Ըստ չանցաւ: Մօտ ժամ մը վերջը տրտմութեամբ ընկճուած ու խոժոռադէմ սկսան դուրս գալ պէկին ապարանքէն, մտածումներով համակեալ...:

Ժանտարմաներուն պատգամը հետեւեալն էր՝ «ստաւելագոյնը երեք օրուան ընթացքին, պէտք էր պատրաստուիլ ճամբայ ելլելու դէպի Մեսքենէ»: Տեղույն վրայ, մերինները անմիջապէս կ'որոշեն 5-6 հոգիով մնալ ժանտարմաներուն հետ, խօսակցութիւնը շարունակել եւ ամէն գնով աշխատիլ, կաշառելով համոզել որպէսզի չտեսնելու գան այս գիւղին մէջ հաստատուած բնակչութիւնը:

Ժանտարմաներէն մէկը գրպանէն թուղթ մը հանելով կ'ըսէ՝ «որքան որ ալ դու՛ք բոլորդ ժամանակի մը համար արտօնուած էիք որպէս երկրագործներ այս գիւղին մէջ մնալու, բայց հիմա Մումսումի քայմաքամ Հիսէյն Ֆեհմի պէչին հրամանաւ պիտի ելլէք ու պիտի երթաք Մեսքենէ»:

Այս հրահանգին վրայ, մերինները կը սառին, կը քարանձառ ու կ'աշխատին համոզել ժանտարմաները: Բայց անոնք կը մնան անզիջող: Երկար խօսակցութենէ վերջ ութ ոսկեդրամ վճարելով 10 օրուան համար երկարաձգում կ'առնեն:

Համբուած օրերը շուտ կ'անցնին: Այդ 10 օրերը մտահոգութեամբ եւ սրտի տրոփումներով անցուցինք: Վերջապէս, եկաւ ու հասաւ օրը: Որոշեալ օրին ժանտարմաները եկան: Դարձեալ կանչուեցան անոնք որ ներկայացուցած էին հայ ընտանիքները, դարձեալ երկար խօսակցութիւններէ վերջ մերինները օղի կը հրամցնեն, անոնք ալ

Քեռիիս տունէն միայն կեսուրը ոտքի վրայ էր. ան կը խնամէր իրենց տան հիւանդները: Քով-քովի պառկող հիւանդները բացար-ձակապէս լուր չունէին իրարմէ, անտեղեակ էին աշխարհէն: Քեռիիս կեսուրը ինծի եկաւ ու լուր տուաւ թէ քեռիս մեռած է: Ի՞նչ կրնայի ընել 11-12 տարեկան հասակովս: Անմիջապէս հայրիկիս զարմիկին եւ դրացի երկու հայ ընտանիքներու լուր տուի: Աստիճան մը գտանք պէկին տունէն, քեռիիս մարմինը դրինք անոր վրայ, մօտ 100 մէթր հեռաորութեան տեղ մը փորելով թաղեցինք եւ «Հայր մեր» մը ըսելով հեռացանք: Ամէն տունէ օրական 1-2-3 մահ կ'ըլլար: Այս հիւանդութենէն վարակուողը պէտք էր 20-25 օր դիմանար, որպէսզի վտանգը անցուցած ըլլար:

Մեր ընտանիքէն հայրս շատ ծանր էր, մանաւանդ շաքաթ մը բոլորովին ինքզինք կորսնցուցած վիճակ մը ունէր, միայն շունչ մը կար վրան: Մայրիկիս մէկ լաւ վայրկեանին ըսի.

- Մայրիկ, հայրս շատ ծանր է, բան մը չ'ուտեր եւ անշարժ վիճակ մ'ունի, ի՞նչ ընեմ:

Մայրս ըսածներս մտիկ ընելէ վերջ ըսաւ.

- Գնա՛ Զարմիկը կանչէ, թող վայրկեան մը գալ ու նայի:

Գացի լուր տուի. եկաւ Զարմիկը, գլխուն վերելը կեցաւ, լուռ դիտեց հայրիկիս յուսահատ վիճակը ու ըսաւ. «ոչինչ ունինք ընելիք եղիցի կամքն Աստուծոյ» ու աչքերը արցունքով լեցուն լուռ հեռացաւ...: ..Ես առանց յուսահատելու կը շարունակէի հասնիլ իրենց ուտելիքին, մաքրութեանց՝ այնքան որքան կրնայի: 40 օրեր պառկեցաւ եւ վերջապէս 40 օր վերջը դէպի կեանք վերադարձաւ հայրս: Մինչայդ մայրս, քոյրս եւ եղբայրս 20-26 օրերէ վերջ սկսած էին լաւանալ, կազդորուիլ: Ես ալ վարակուեցայ թիֆուսէ: Մէկ շաքաթ ինքզինքս կորսնցուցած եմ եւ 17-18րդ օրը դէպի լաւ դառնալով սկսայ ելլել անկողինէն:

Այս հիւանդութեան գիւղին մէջ պատահիլը մեզի համար բախտաւորութիւն մը եղաւ, որովհետեւ եթէ աքսորավայրի մը մէջ վարակուելով հիւանդացած ըլլայինք՝ առաքումի պաշտօնեաները հիւանդը եւ նոյնիսկ հոգեվարքի մէջ եղողը չէին խնայեր. ինչ որ ալ ըլլաս պէտք է երթաս: Այո՛, ունեցանք մահեր, կորսնցուցինք սիրելիներ, բայց մեր այդ հիւանդ վիճակին մէջ «եւէ՛ք» ըսող չեղաւ: Եթէ ճամբաները եղած աստե՛ն հիւանդացած ըլլայինք եղած 26 ընտանիքին 3/4րդը եւ թերեւս բոլորս ալ մեռած կ'ըլլայինք:

չեն մերժեր: Ժանտարմաներեն մէկը թուրք էր իսկ միւսը արաբ: Արաբը թրքերէն խօսիլ ալ լաւ չէր գիտեր, իսկ թուրքին գլուխը քիչ մը բռնել-տաքնալէ վերջ, կ'ըսէ. «ձեր մէջը չկա՞յ մէկը որ շարքի երգէ»: Հայկազուն անունով ստեղծ ընտանիքի մը տղան կար՝ 15-16 տարեկան: Ներկաներէն մէկը կ'երթայ, կը բերէ Հայկազունը: Հայկազունն ալ միայն Քոզան Օղլուի շարքին գիտէ եղեր, ու տաքցած գլուխին այդ երգը կ'երգէ:

Քոզան Օղլուի երգը վերջանալէ վերջ, մերիկները անմիջապէս խօսքը փոխելով նոր սակարկութեան կը նստին եւ կը խնդրեն 5-6 հոգիով ներկայանալ Մումպունի քայմաքամ Ֆեհմի պէշին, գոհացնելու գայն եւ դարձեալ արտօնութիւն առնել մնալու:

Վերջապէս կը համոզեն ժանտարմաները եւ կը գոհացնեն նիթապէս 10 ոսկեդրամով, միայն պայման դնելով որ ժանտարմաները շաբաթ մը պիտի չերեւին: Տեղույն վրայ ներկաներէն 3 հոգի կ'ընտրուի՝ անմիջապէս երթալով Մումպունի քայմաքամին հետ տեսակցութիւն ունենալու համար:

Առաւօտ կանուխէն ժանտարմաները գիւղէն հեռացան, իսկ մերիկներէն 3 հոգի Մումպուն ուղղուեցան քայմաքամին հետ անձնապէս տեսակցութիւն մը ունենալու համար: Դժբախտաբար ապարդիւն կ'ըլլայ այս ճամբորդութիւնը: Մերիկները երբ կը ներկայանան քայմաքամ Հիստէն Ֆեհմի պէշին, ան կատաղած շունի պէս ոտքի կ'ելլէ, աղաղակելով կը սկսի պոռալ, ո՛չ խօսքերնին, ո՛չ ալ խնդրանքնին մտիկ կ'ընէ ու կը վոճտէ ըսելով՝ «ձօ՛, շուներ, դուք տակաւին չեւա՞ք այդ գիւղէն, տակաւին ո՞ղջ էք: Ձեմ կրնար ընդունիլ, ո՛չ մէկ միջամտութիւն եւ ո՛չ ալ խնդրանք, հրահանգը վերէն է, անմիջապէս պիտի ելլէք, շուտ հեռացէք այստեղէն խնձոր կեանքը օղլու կեանքը», եւ դոճապանին կը հրահանգէ որ դուրս հանէ կեանքները...:

Յաջորդ օրը եկան գիւղին պատգամաւորները յուսալքուած, ընկճուած եւ շուարած: Երկու օրուան մէջ ծերացած կը թուէին: Մենք գիւղին մէջ արտաքին աշխարհէն լուր չունէինք: Մինչայդ երկու հայ կիներ, թշուառ վիճակի մը մէջ, փախած Ռաս-Իւ-Այնի ջարդէն, պատմեցին վիճակը աքտրեալ հայ ժողովուրդին Ռաս-Իւ-Այնի եւ Տէր Զօրի մէջ: Մերիկները ամէն գնով կ'աշխատէին ուշանալ, օր շահիլ, ետ մնալ:

Դարձեալ եկան ժանտարմաները եւ դարձեալ հիւրասիրուեցան օղիով, որուն արդէն վերջին շիշն էր մնացած: Խնդրանք-աղաչանք, հիւանդներ ունենալնիս եւ ոմանք տակաւին տկար եւ ուժասպառ ըլլալնին եւայլն՝ անկարելի եղաւ համոզել զիրենք: Դարձեալ

ոսկիի ձայնը յիշեցուցին մերիկները, այս անգամ 12 օր վերջը պիտի գային եւ վերջնականապէս, ո՛չ մէկ աղաչանք, եւ ո՛չ մէկ պաղատանք ընդունելի պիտի ըլլային: Այս 12 օրուան թոյլտուութեան համար 12 օսմանեան ոսկին գիւղին մէջ գտնուող հայ ընտանիքներէն համեմատականօրէն հաւաքուեցաւ: Ժանտարման ոսկին ձայնը իմանալուն պէս կը կակողնար, ո՛չ ոսկիէն կրնար գատուիլ եւ ո՛չ ալ իրեն տրուած հրահանգին խստութենէն: «12 օր վերջը երբ գալու ըլլանք յաջորդ օրն իսկ ճամբայ պիտի ելլէք, որովհետեւ անելի թոյլտուութիւն կարելի չէ» ըսելով՝ երկրորդ թուրք մը ծոցէն հանեց ու ցոյց տուաւ հրամանագիրը՝ ստորագրութեամբ Մումպունի քայմաքամին:

Գիւղապետ Սայիտ պէշէն կամ եղբայրներէն ո՛չ մէկ պաշտպանողական եւ կամ բարեխօսական մը մեզի համար:

Ահաւասիկ ալաթուրքա կողպուտի ձեւ մը: Ահագին ծախսեր ընելով՝ այդ գիւղին մէջ հաստատուելու արտօնագիրը առած ու հոն գիւղապետին հետ համաձայնելով, իւրաքանչիւր ընտանիք արաբ ֆելլախի մը հետ ընկերակցելով Միտերիս եղբայրներուն գումարներ վճարած էինք, որպէս ցորենի եւ գարիի սերմնացոյցի համարժէք: Մեր ցանքերը 15-20 սմ. բարձրութեամբ հասակ առած էին, բայց այս վաշխառու պէկին ձգելով հեռանալու, աչքերնիս գոցելու ստիպողութեան տակ էինք...:

Ծիշո՞ 12րդ օրը եկան ժանտարմաները եւ ըսին՝ «անմիջապէս վաղն իսկ ճամբայ պիտի ելլէք, ո՛չ մէկ միջամտութիւն եւ ո՛չ ալ խնդրանք ու աղաչանք. անընդունելի է, չենք ճանչնար ո՛չ մէկ պատճառաբանութիւն: Մենք ըրինք մարդկայնօրէն այնքանը, որ մեր կարելիութեան մէջ կար, ուստի վաղ առաւօտ, ճամբայ պիտի ելլէք դէպի Մեսքենէ»:

Մեսքենէ երթալու համար մեր եկած ճամբով, Եփրատին աջ կողմը պիտի անցնէինք: Բայց չունէինք փոխադրական ո՛չ մէկ միջոց: Գիւղին մէջ գտնուող բազմութիւնը հետիոտն քալելու իվիճակի չէր տակաւին, հիւանդներ եւ հիւանդութենէ նոր ոտքի ելածներ կային, ուժասպառ վիճակի մէջ, անխուսափելիօրէն ուղղակի փճացում պիտի ըլլար բոլորիս համար: Առտուրնէ մինչեւ իրիկուն ճամբայ քալող մէկը քանի՞ քիւօ գոյք կրնար շալկելով տանիլ իր հետը: Եթէ չկարենայինք գտնել փոխադրական միջոցներ, այն ատեն ունեցած գոյքերնիս եւ ուտեստնիս հոն ձգելով պարտաւոր էինք հեռանալ:

Դարձեալ կաշառքի ճամբուն դիմելով՝ ժանտարմաներէն խնդրեցինք որ մեզի համար շրջակայ գիւղերէն փոխադրական

միջոցներ գտնեն: Ընդունեցին ժանտարմաները եւ երկու օրէն փոխադրական միջոցներ հայթայթելով գալիքնին ըսին: Մենք եւս սկսանք պատրաստուիլ եւ ամփոփուիլ: Երկու օր վերջը ժանտարմաները 24 ուղտ եւ 28 էշով վերադարձան: Անմիջապէս հայ ընտանիքները իրենց ունեցած գոյքերուն համեմատ, վարձեցին էշերն եւ ուղտերը էշապան եւ ուղտապաններէն:

Դարձեալ մատակարարը բերել տուաւ շախթուրները եւ անոնք սկսան Եփրատին ձախ կողմէն աջ կողմ փոխադրել գոյքերն ու ժողովուրդը: Մէկ օր տեսց գետին մէկ կողմէն միւս կողմ փոխադրուիլը. յաջորդ օրը ճամբայ ելանք Մեսքենէ:

Հայրս թիֆուսի հիւանդութենէն ևնոր ելած էր եւ ոտքի կենալու անկարող, չափազանց տկար էր: Մայրս զիս տեղաւորած էր ուղտի մը կռնակը, հայրս՝ էշու մը քամակին, թէեւ էշերը թամբ չունէին, մերկ էին եւ կարելի չէր նստիլ էշուն քամակին, մանաւանդ՝ հիւանդ վիճակով: Պզտիկ քոյրս եւ եղբայրս ալ ուրիշ էշու մը վրայ տեղաւորուած էին իսկ խեղճ մայրս միշտ հօրս, քրոջս եւ եղբօրս էշերը ղեկավարելով կը քալէր: Այդ նազանիմ կիներ, ինչ զոհողութեամբ կեանքի ընկերը եղող հօրս՝ եւ մայրական պարտականութեանց քաջ գիտակից, կը վազէր մէկէն միւսին՝ օգնելու, ուղղութիւն տալու եւ պաշտպան կը հանդիսանար երիտասարդ հարսերուն ծուռ նայող ֆելլահներուն, էշապաններուն կը յանդիմանէր ու վահան կը կանգնէր անոնց առջեւ:

Անմարդաբնակ տեղերէ, անապատներէ կտրելով կ'անցէինք այդ երկու ժանտարմաներու առաջնորդութեամբ: Երբեմն քալելով եւ երբեմն ուղտին կամ էշուն քամակը նստելով փոխնիփոխ, միշտ ուշադիր էինք էշապաններուն եւ ուղտապաններուն՝ որովհետեւ գող եւ յափշտակիչներ էին: Երկու օրուան ճամբայ կտրեցինք դէպի Մեսքենէ ու տակաւին երկու օր ալ ժամանակ ունէինք հոն հասնելու:

Ուղտապանները մեզի ըսին՝ «մենք ցերեկ ատեն, լոյս աչքով չենք մտներ Մեսքենէ, որովհետեւ կառավարութիւնը ձեռք դնելով մեր կենդանիներուն, զանոնք երկու ամիս ձրիաբար իր տրամադրութեան տակ կը պահէ ու մեզ ալ ձրիաբար կ'աշխատեցնէ»:

Քանի կը մօտենայինք Մեսքենէի, մերթ ուղտապանները եւ մերթ ժանտարմաները այստեսակ խնդիրներ եւ պատճառաբանութիւններ ստեղծելով դժուարութիւններ սկսան տալ: Ամայի անապատին մէջ մեզի սարսափ կու տային գողի եւ աւազակներու մասին խօսելով, կը ստիպէին կեցնել կարաւանը ու մենք ալ հանգանակութիւն ընելով գոհացնելու կ'աշխատէինք, որպէսզի ժանտարմաները մեզմէ չհեռանան: Վերջապէս չորրորդ օրը երբ պիտի հասնէինք Մեսքենէ,

առաւօտեան ուշ ատեն ճամբայ ելանք, եւ ուղտապանները դանդաղ սկսան շարժիլ:

Մենք չենք գիտեր իրենց նպատակը, բայց միշտ կասկածի մէջ ենք, իրենց շարժումներէն հետեւցնելով թէ յետին նպատակ մը ունին:

Օդը փոխուեցաւ, երկինքը խոժոռեցուց իր դէմքը, մինչ կարաւանը դանդաղ քայլերով կը յառաջանայ. մութը սկսաւ իր ծանրութեամբ կոխել ու մենք կը յառաջանանք Մեսքենէ՝ մինչդեռ այդ ժամերուն կարաւանը կայք պէտք էր ըրած ըլլար: Երկինքի վրայ կուտակուած ամպերուն գոռում գոչումին տակ ուղտապաններու առաջնորդութեամբ կը քալենք:

Սաստիկ փոթորիկ մը սկսաւ. այնքան զօրաւոր կը փչէր հովը, որ իր բերած աւազը մորթերնիս եւ աչքերնիս կը վիրաւորէր: Յանկարծ հեռուէն ճղճիմ ու տկար լոյսեր սկսան տեսնուիլ: Մարդկային դիակի հոտը կու գար մեր ունգէրը պատուելու: Այս միջոցին ժանտարմային մէկը ասպատակելով իր ձին՝ քառամբակ հեռացաւ-փախաւ: Ծատ չանցաւ՝ երկրորդն ալ անոր օրինակին հետեւեցաւ:

Մենք մնացինք ուղտապաններով եւ էշապաններով այդ մթութեան մէջ: Ընթացքը այն կը ցուցնէր թէ, այդպէս որոշած են ու համաձայնած ժանտարմաներն եւ ուղտապանները: Հազիւ քանի մը վայրկեան անցած՝ ուղտապանները եղած տեղերէն անդին չկարենալ յառաջանալին ըսին:

Ուղտապաններուն մէկ մասը, ուղտերը չոգեցնելով վրայի բեռները սկսան քակել, ոմանք ալ ուղտերը իրենց բեռովը փախցնել սկսան մութին մէջ: Քեռայրս՝ «ով եղբայրներ, աչքերնիդ բացէք կը յափշտակուի՞նք կոր, ուղտերը իրենց վրայի բեռնաւորուած բեռովը փախցնելու վրայ են, ձեր ապրանքներուն տէր եղէ՛ք, աչքերնիդ բացէ՛ք» պոռաց: Վլվլուկ մըն է որ փրցուցին. աղիողորմ ձայներ, պզտիկները՝ «մայրի՛կ, հայրի՛կ» կը կանչեն, կիներ իր ամուսինին ձայն կու տայ, ամուսինը՝ իր կնկան, պզտիկներուն ձայնը, լացուկոծը, սուլոցներ...: Ձայները արձագանգ տուին ու մէյ մըն ալ տեսանք հեռուէն երեւոյ մոմի վտիտ լոյսերուն կողմէն ձայներ լսուեցան եւ դէպի մեր կողմը յառաջանալը զգացինք: Բարեբախտաբար շուտ հասան Մեսքենէի կայքի պահակները. անոնք իմացած ըլլալով մեր կողմէն բարձրացող աղիողորմ վլվլուկն ու գոռում-գոչումը դէպի մեր կողմը ուղղուած են հասկնալու թէ ովքեր ենք եւ ի՞նչ է:

Երբ իմացանք իրարու հետ հայերէն խօսիլնին եւ հայու անուններով զիրար կանչելնին՝ ուրախացանք: Այդ մթութեան մէջ զիրար տեսնել կարելի չէր: Երբ մօտենալով միացան մեզի, հասկցուցինք եղելութիւնը: Այս երիտասարդները այդ մթութեան մէջ հետապնդելով

ուղտապանները, կրցան անոնցմէ մէկը ձերբակալել եւ երեք ուղտեր իրենց բեռով եւ ուղտերուն վրայ տեղաւորուած երկու պզտիկներով ետ բերել, մինչ եօթ ուղտ իրենց բեռովը անհետացան:

Ձերբակալուած այդ երեք ուղտերը գիշեր ատեն մեզ օգնութեան հասնող պահակները առին իրենց հետ տարին: Մեզի ալ պատուիրեցին՝ «այս գիշեր հոս կը մնաք վաղը առաւօտեան մենք կու գանք ձեզ գաղթականաց կայքը կը տանինք», ու հետացան:

Մենք հոն մնացինք մեր առարկաներով ու ընտանիքի բոլոր անդամներով: Այդ նեղ դրութեան մէջ բնութիւնը իր անախորժ կատակը սկսաւ ընել: Մինչեւ առաւօտ բնութեան սաստիկ ու սարսափազդեցիկ փոթորիկին հետ մնացինք: Հովին սաստկութենէն՝ աւազի տեղատարափ, քիչ ետքը՝ սաստիկ անձրեւ մը: Ծատ չանցած, այդ խաւար մթութեան մէջ մինչեւ մեր ծուծը անցնող անձրեւին տակը մնացինք: Չենք գիտեր թէ ուր ենք: Աչքերը երկինք վերցնող անմեղ մանուկներու եւ ծերուկներու երկինքէն կարեկցութեան խնդրանքը անպատասխան մնաց: Մէլ մըն ալ հեղեղ մը սկսաւ: Հեղեղը այդ մթութեան մէջ սկսաւ շոյելով անցնիլ մեզ, սառոյցի նման պաղ ջուրը կծելով, ստեցնելով մինչեւ մեր ծունկերը բարձրացաւ:

Այդ գիշերը շատ երկար եղաւ, ամէնքս ալ ջուրերու մէջ մնացած էինք մեր գոյքերով միասին: Մեր տակէն ջուրը կ'երթար. չէինք գիտեր թէ ի՛նչ տեսակ ջուր է եւ ի՛նչ դիրքի վրայ կը գտնուինք, ոռուգերը պատռելու աստիճան սաստիկ աղտոտութեան եւ դիակի հոտ կու գար. շնչափեղձ ըլլալու աստիճան անտանելի էր:

Յաջորդ առտու երեք հոգի եկան. գիշերը եկող պահակներուն պետն էր մէկը՝ Երուանդ անունով իզմիրցի երիտասարդ մը: Հրահանգ տուին որ միւս վրանաբնակ դարձած գաղթականներուն մէջ տեղ գտնելով վրան լարելով հոն առայժմ տեղաւորուինք: Մերինները բարեկամանալով Երուանդ անունով հայ պեքճիպաշի կոչուող երիտասարդին հետ, մեր կարաւանին անունով խնդրեցին մաքուր տեղ մը:

Մ Ե Ս Ք Ե Ն Է Ն Ե Ի Մ Ե Ս Ք Ե Ն Է Ի Կ Ա Յ Ք Ը

Հայ պահակներու կողմէ առաջնորդուեցանք ցոյց տրուած տեղը եւ գաղթականաց բուն կայքէն քիչ մը հեռու, լարելու սկսանք մեր վրանները: Մեստտիէ գիղէն եկած մեր կարաւանը ամբողջութեամբ մեզի հետ տեղաւորուեցաւ եւ նախորդ գիշեր առեւանգուած երեք

ուղտերն ալ ապրանքներով միասին յանձնուեցան երկու ընտանիքներուն (կեսարացի Ալվազեաններուն եւ սսեցի Նազարէթեանէնց), ըսելով թէ մինչեւ որ այդ ուղտապանները իրենց տարած ապրանքները ետ չբերեն չէք տար այս ուղտերը: Չոգեցուցին ուղտերը եւ կապեցին ծունկերէն որպէսզի չկրնան փախցնել:

Երեք օր այդպէս մնալէ վերջ, ուղտապաններուն մեծը տեսնուեցաւ եւ առանց առեւանգուած ապրանքներուն մասին յիշելու, առանց ամչնալու խնդրեց որ ուղտերը վերադարձնեն իրենց տիրոջը: Բայց հայերը ընդդիմացան: Տեղույն առաքման պաշտօնեան եւ հայ պահակները միջամտեցին: Երկու օր ուղտապաններուն մեծը երթալ-գալով տեսաւ որ կարելի պիտի չըլլայ գողօնի համարժեքը չվճարուած՝ ազատել ուղտերը, ստիպուեցաւ սակարկութեան մտնել եւ տարուած ապրանքներուն փոխարէն բան մը վճարելու խոստումը տուաւ: Համաձայնեցան որ եօթ ոսկեդրամ վճարելով պիտի կրնար տանիլ ուղտերը: Յաջորդ առտու եկաւ ընկերակցութեամբ մէկու մը, վճարեց եօթ օսմանեան ոսկին ու առնելով տարաւ ուղտերը: Թէեւ տարուած գողօնը աւելի արժէք ուներ, բայց հայուն ինկա՛ծ մէկ ժամանակը ըլլալուն խնդիրը այսքանով գոցեցին:

Այդ հայ պահակները, վերջէն աւելի մօտէն ճանչցանք: Ասոնք գաղթականաց առաքման թուրք պաշտօնեային պնակալէզներն են եղեր: Այդօրուան, այդ ուղտերուն գրաւումը յառաջիկային ի նպաստ իրենց ըլլալու նպատակ հետապնդելով կատարուած է եւ ո՛չ թէ արենասիրական զգացումներով:

Մեքենէի աւագոտ տարածքին վրայ, մեր հոն հաւաքուած ատենը 40,000 հայ գաղթականներ կայք ընել տուած էին: Մէկ կողմէն գաղթականութիւն կու գար եւ միւս կողմէն ալ ուղղակի ամէն օր մէկ կամ երկու անգամներով ճամբու կը դրուէր դէպի Տիփսի, Ապու Հարար, Համամ... Տէր Զօր:

Հոն հանդիպեցանք մեզի հայրենակից քանի մը ընտանիքներու. գոնիացի Կարապետ Փափազեանին, Տիգրան Ծահինեանին, Փանոս Պոյաճեանին (Արամ Անտոնեանը որդեգրած, անոր ապաստան տուող ընտանիքը): Ասոնք միացան մեզի եւ մեր մօտը իրենց վրանները լարեցին:

Ամէն առաւօտ կանուխէն դէպի առաջ քշուելիք ընտանիքներու վրանները կը քակէին-կը փլցնէին, բոնիօրէն ձիաքաշ կառքերու մէջ կը տեղաւորէին գոյքերն ու իրենց ընտանեկան անդամները եւ 30-40 ընտանիք կարաւան մը կազմելով կը դրկէին: Այսպիսիները իվիճակի եղող եւ միանգամայն նիւթապէս վճարելու կարողութիւն ունեցողներն էին որ այս ձեւով կը դրկուէին: Իսկ անոնք որ հիւանդ

են, շարժելու անկարող եւ հիւթապէս չունեւորներ՝ անմարդկային վերաբերումի կ'արժանանային՝ մտրակով, բիրով, կիցով, բռունցքով կը ծեծուէին եւ ամէնէն գէշը՝ ընտանիքի ամէն մէկ անդամ տարբեր կառքերու մէջ նետուած, նոյնպէս՝ ունեցած վերջին քուրջը, ուրիշ կառքի մէջ դրուած կը ղրկուէին: Հայ պահակներուն այս վատ գործը ամէն մարդու տրուած չէ, այսպիսիները եղբայրատեսց, ազգին որոմներն են, մատնիչներ, երակներուն մէջ արիւնը չորցած մարդիկ, մարդկային եւ ազգային զգացումէ զուրկ վիժածներ են:

Այս հայ պահակները իզիւն իրենց մորթին փրկութեան, ամէն տեսակ նուաստութեան կը զիջէին: Կային հայանուն երիտասարդներ, որոնք մատնիչութեամբ՝ հիւթապէս քիչ մը ի վիճակի եղող մէկու կամ ընտանիքներու դժբախտութեան ու մահուան պատճառ եղան: Նոյնիսկ պատուաւոր ընտանիքներու, գեղեցիկ կնոջ մը եւ կամ հասուն աղջիկներու առեւանգումներու, հիւթապէս կողոպտուելուն միջոցներ եղան ու առիթներ տուին:

Թուրք, արաբ, չեքքէզ՝ առաքումի պաշտօնեային լաւ տեսնուելու, ասոր-անոր անպատուութեամբը եւ կամ դժբախտութեամբը իրենց մորթը ազատելու միջոցներու կը դիմէին:

Մեր արքորանքի ժամանակ հանդիպած եմ նման վիժածներու. կը յիշեմ տասնեակ մը անուններ: Անոնցմէ ամէնէն վատերուն անունները պիտի տամ միայն՝ Մեսքենէի մէջ՝ իզմիթցի Երուանդ, Էրէլիցի չոփուր Սեդրակ, Ապու Հարարի մէջ՝ իզմիթցի Յակոբոս, աստափազարցի Յովհաննէս: Այս Յովհաննէսը կ'ըսէր՝ «պէն սիզին էօլմէնիզի իստիեորում: Պէն Համամըն ալլահընըմ» (ես ձեր մահը տեսնել կ'ուզեմ, ես Համամին Աստուածն եմ), Ռաքքայի մէջ՝ արքարայցի Յակոբ Կեցոյեան եւ իր քեռայրը՝ Արթին Աստուրեան եւայլն:

Հալէպէն Մեստիէ երթալու ատեն, թէեւ տեսած էինք Քաթմայի, Պասիի հայ գաղթականաց վիճակը, բայց Մեսքենէի մէջ տեսածնիս արեւի գերազանց էր, անմարդկայնութեան գագաթնակէտն էր: Կանգուն վրաններէն արեւի քանդուած, փլած վրաններու տակ բնակող եւ ապրող մարդիկ եւ ընտանիքներ կային: Փլած վրանները ոտքի կանգնեցնելու անկարողութեան դատապարտուած մարդիկ կային: Ոմանք հիւանդութեան հետեւանքով, ոմանք անօթութեան, ամէն մէկը տեսակ մը ցաւ ու չարչարանք ուներ:

Այնքան խղճալի տեսարան մը կը պարզուէր աչքիդ առջեւ Մեսքենէի մէջ, որ կարելի չէ լեզուով բացատրել, բառեր գտնել ու գունատրել, պատկերը եղածին պէս ներկայացնել:

Ամէն մէկ վրանէն 2-3 մեռել ելլելը տեսած եմ. տեսած եմ

մամիկ մը վրանին մուտքին առջեւ կեցած կ'աղաչէ-կը խնդրէ աղի արցունքներ թափելով, երեք օրերէ իվեր մեռած իր սիրելիներուն մարմինները վերցնելնին կը խնդրէ...:

Մեռելաթաղները չէին կրնար հասնիլ օրական մեռնողներուն մարմինները փոխադրելու: Մե՛ծ-մե՛ծ փոսեր կը փորէին 100-200ը մէկտեղ կ'ամփոփէին, հողն ալ վրան կը նետէին ու կը կազմուէր բլուր մը: Դիակներու նեխումին հետեւանքով այդ փոսերուն վրան նետուած հողերն ու շուրջը սեւ իւղ թափուածի պէս գոյն մը կ'առնէին: Ծատ անգամներ ալ այդ թաղուած մեռելներէն մասեր դուրս քաշուած եւ կեր եղած կ'ըլլային շնագալներու. թեւ մը, սրունք մը, աղիքներ, գանկեր անթիւ եւ անհամար: Եփրատէն (որ մեր նստած տեղէն կէս ժամ հեռաւորութիւն ունէր) ջուր բերելու համար, դիակներու մէջէն կը քալէինք, ունագ պատող մարդկային դիակներու հոտերուն մէջէն կ'անցնէինք: Այլեւս վերջիվերջոյ ունագերը վարժուեցան ու քիթերնիս հոտ չէր առներ:

Շրջակայ բոլոր գիւղերու շուներն ու գամբոները Մեսքենէ եկած էին մարդկային մարմին ու միս ուտելու համար: Այդ գամբոները այնպէս մը եղած էին որ՝ աչքերուդ կը նային, պատրաստ՝ վրադ յարձակելու:

Ամէն օր առաւօտեան կը սկսի դժոխային տեսարանը. օրական 3-4 անգամով արքայալներ կը ղրկուին՝ ըստ Տէր Զօրի գաղթականաց պաշտօնեային հրահանգին: Եթէ Տէր Զօրի մէջ նօսրացած է նոխազը, իրարու ետեւէ նոր նոխազ ղրկուելիք արքայալներ կը պահանջուին գաղթականացէն:

Անապատին մէջ չկար մէկ հատիկ ծառ մը որուն հովանիին տակ շունչ կարենային առնել: Կարաւանը իր ճամբու ընթացքին Եփրատի մօտերէն կ'անցնի. նման պարագաներուն կալանատրները կ'ոգեւորուին, ջուրին կ'ուզեն վազել՝ յագեցնելու համար իրենց պապակը. ժանտարմաները դիրք բռնած՝ չեն ձգեր որ կաթիլ մը ջուր խմեն ու օրերով ունեցած ծարաւին առնեն:

Օրէ օր արելիով սկսան հասնիլ կարմիր, այլազան տեսակի սարսափազդու եւ սահմոկեցուցիչ լուրեր: Տէր Զօրէն փախչող հայ երիտասարդներ կը պատմէին Տէր Զօրի ճամբուն վրայ եղած թշուառութիւնը, խժոժութիւններն ու սպաննութիւնները:

Ընելիք ոչինչ ունէր խեղճ ժողովուրդը: Միայն մէկ ճամբայ ունէր փրկութեան՝ եթէ կարենար ընել, կամ ունենալ՝ հիւթական լայն միջոցներ, գոհացնելու կայքի պաշտօնեան, որպէսզի թոյլատու ըլլայ քիչ մը: ...Նիւթապէս ի վիճակի եղող տասնեակ մը հայ ընտանիքներ, իրարու հետ խորհրդակցելէ վերջ, որոշեցինք օրուան առաքումի

պաշտօնեան կաշառելով համաձայնիլ առաքումին ամենէն վերջը մնալու:

Վեց ընտանիք մենք՝ գոնիացիներս՝ Կ. Փափագեան, Տ. Ծահինեան, Իգմիլլեան, Սերոբեան, Սեմերճեան եւ Աֆարեան, մարաշցի Կոստանեաններ, քարամանցի Պալըքճեան եղբարք, Բարսեղեան եւայլն 100 օսմանեան ոսկին թաշկինակի մը մէջ դրուելով, 4 հոգիէ բաղկացեալ խումբով ներկայացան Մեսքենէի գաղթականաց առաքումի պատասխանատու պաշտօնեայ չերքէզ Հիւսէյն պէչին: Ան առաջարկին ընդունելով, հրաման տուած է որ առաքումի վրաններուն մէջէն ելլելով իր ցոյց տուած տեղը փոխադրուինք: ...Հազի մէկուկէս ամիս լրացած, Հիւսէյն պէչին հայ մանկաւիկները եկան տեղեակ պահելու մեզ թէ սեքիաթին վերջաւորութիւնը մօտալուտ է, պատրաստուեցէք՝ պիտի երթաք: Մեզ մեծ մտահոգութիւն մը համակեց, որովհետեւ այնքան ատեն որ Մեսքենէ մնացինք ակա-նատես եղանք արքայութեան հետ ունեցած իրենց վերաբերումին:

Մեսքենէի մէջ, հայ արքայութեան ընտանիքները կայքէ կայք փոխադրող կառքերը արշիւրիցի Աստուրեաններուն կառքերն ու կառապաններն էին: Քանի մը հատ ալ աֆիոն գարահիսարցի կառապաններ կային: Ես այնպէս կը կարծեմ թէ ողջ աշխարհի մէջ պիտի չըլլայ գլուխ մը, գրիչ մը, որ կարենայ այդօրուան տեսածներն ու խժոժութիւնները իր արեւակից եղող հիւանդ ու անօթի հայրերուն, մայրերուն ու մէջտեղ պտտող 3-4-5-6-7-8-9-10 տարեկան որբացած յոյսերուն եւ լոյսերուն վիճակը նկարագրել:

Ցաւով հոս կը յայտնեմ, թէ թուրքը եթէ խելք ունենար, առաքումի պաշտօնեաները հայեր կ'ընէր. այն ատեն մէկ հատ իսկ հայ չէր մնար...:

**ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԳՈՒԹ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ՀԱՅ ՑԱՒԱՏԱՆՁ, ՅՈՒՍԱ ՀԱՏ
ԴԺԲԱԽՏՈՒԹԵԱՆՑ**

Այսպիսի ցաւատանջ օրերուն, յուսահատութեան մատնուած մէկ ժամանակին, կարծես բնութիւնն ալ կը բերէր իր մասնակցութիւնը՝ հալածելու տառապանքի, թշուառութեան եւ դժբախտութեանց մէջ տուայտող հայ ժողովուրդը:

Օր մը, սաստիկ անձրեւի մը հետեւանքով, ձորին մէջէն հեղեղ մը ծայր տուաւ դէպի գաղթականաց կայք ըրած վրանաբնակ աւանը: Փոթորիկին սաստկութեան հետեւանքով վրաններէն շատերը

փլեցան ու աղտոտ ջուրերու մէջ մնացին: Ջուրը կը բարձրանար եւ երկինքը իր անգթութիւնը կը գործէր որոտալով, փայլատակելով, կարծես թէ փուլ կու գար ան, ստեղծելով արտանմիլի եւ աղիողորմ տեսարան մը...:

Վա՛՛՛, վա՛՛՛ իմ ազնի ցեղիս հանճարեղ զաւակները. կին, այր, աղջիկ ու մանչուկներ հեղեղէն խեղդողներ եղան: Բաւ է ո՛վ Տէր իմ, բաւ է, թուրքին ստեղծած տառապանքները մեզի բաւ են: Դու՛ն գթա, ո՛վ Տէր իմ...:

Մարդկութեան մակարոյժ եղող հրեաներուն մանանա տեղացուցիք անապատին մէջ, իսկ մեզի փշրանքն անգամ զլացար: Հրեաները «ընտրեալ ժողովուրդ» անուանեցիր, իսկ մենք թու անարգեալներ՝ ող ենք: Աւա՛՛ղ այս դատողութեան, արդարութեան ու Աստուծոյ մեծութեան...:

Այդօրուան չարչարանաց թուականէն ճիշդ 70 տարիներ անցած են. եթէ 70 տարիներ ես անցնելու ըլլան չեմ մոռնար: Ու չեմ կրնար մոռնալ, բնիկ հաճընցի քաջասիրտ եւ վեհանձն ու ազնուական մեծ ընտանիքը, մեծով-պզտիկով իրենց ըրած արեւակցական ծառայութիւնը: Պարտք կը համարեմ, գրել բնիկ հաճընցի Կերթմենեան ազնուասիրտ ու արեւասիրտ, ծառայասէր ընտանիքին եղբայրա-սիրութեան մասին:

Կերթմենեան ընտանիքը բազմանդամ էր. իրենց երկրէն բերած էին մէկէ աւելի ձի, ջորի եւ էջ՝ իրենց գոյքերն ու ընտանեկան անդամները կայքէ կայք փոխադրելու համար: Այս ընտանիքը իրենց վրանը շատ մօտ լարած էր մեր վրանին:

Երբ հեղեղը սկսաւ բարձրանալ, անոնք անմիջապէս իրենց գոյքերն ու ընտանեկան անձնակազմը ապահով տեղ մը փոխադրել վերջ, մեծով-պզտիկով, իրենց կենդանիներով, մաքառեցան բնութեան աւերին, հեղեղին դէմ, կուրծք տուին եւ հարիւրաւոր անշարժութեան մատնուած դժբախտներ իրենց գոյքերովը միասին ապահով բարձունք-ներ փոխադրեցին:

Ամէն առաւօտ փոթորիկ մը կը ստեղծուէր կայքին մէջ՝ առաքումի պաշտօնեաներու կողմէ: Դժոխային տեսարան մը կը պարզուէր. դէպի առաջ քշուելիք կամ դրկուելիք ընտանիքներուն ծեծով, մորակով, ճամբայ դրուիլը կը դիտէինք: Աքսորեալներուն երթալէն վերջ կայքը կը խաղաղէր ու ամէն մարդ վաղուան ունեցած յոյսովը շունչ մը կ'առնէր ու այդօրուան ուտելիքի եւ մաքրութեան ետեւէն կ'իյնար:

Հոս, երբ կ'ըսեմ մաքրութիւն, սխալ չհասկցուիմ. թափառական ժողովուրդը մաքրութիւն ընելիք ի՞նչ ունի որ մաքրէ, ունեցածը իր վրայի հագուստն ու շապիկն է, տարիներու ընթացքին ո՛չ տեղ ունի

եւ ո՛չ ալ կատարեալ գոյք, ո՛չ օճառ եւ ո՛չ ալ աման: 1-2 բարձ, քանի մը վերմակ, 1-2 կաթսայ, 1-2 պնակ, ուրիշ՝ ոչինչ: Շատերը այսքանն անգամ չունին: Միակ մաքրութիւնը ոջիւներու դէմ էր: Ամէն ոք ունեցած ոջիւները մաքրելու հետամուտ էր: Ոջիւներու մաքրութիւնը գաղտնիք մը չէր, հրապարակային դարձած էր: Թուրքին չափ աղիտալի էր այս մակաբոյծ կենդանին:

Այդ հազարաւոր հայ աքսորեալ մարդոց մէջ մէկը չկար որ ոջիւէ գերծ ըլլար: Որովհետեւ հոն ուր կայք ընել կու տան, արդէն քեզմէ առաջ կայք ըրած ընտանիքներու տեղն է, հոն հողին վրայ անխուսափելիօրէն ոջիւներ գոյութիւն ունին:

Որքան ալ մաքրութեան հետամուտ ըլլաս, եւ եթէ կարելիութիւն ունիս ամէն օր շապիկ ալ փոխես, անկարելի է որ ոջիլի այցելութենէն կարենաս ազատիլ այս պայմաններու տակ:

Ի՞ՆՉՊԻՍԻ ՏԵՂ ՄԸՆ Է ՄԵՍՔԵՆԷՆ

Մեսքենէ ըստած տեղը թէեւ անապատացած է, բայցեւայնպէս անապատ ըլլալու եւ անապատ մնալու տեղ մը չէ: Մեսքենէն երկու է. հին Մեսքենէն գետնին տակը մնացած քաղաք մը եղած է: Կամարաձեւ տեղեր կը տեսնուին տեղաւորտեղ, կարմիր կղմինտի շինուած աշտարակ մը որուն բարձրութիւնը մզկիթի մը մինարէի չափ կու գայ: Այդ աշտարակին գագաթը ելլելու աստիճանները մինարէի աստիճաններուն ձեւովը շինուած են եւ կրցած են դարերու ընթացքին կործք դնելով դիմանալ: Ես ինքս ելած եմ այդ աշտարակին գագաթը, որուն ներքնամասին մէջ հայերէն գրութիւններ եւ ստորագրութիւններ տեսայ: Հոն ես ալ գրած եմ իմ անունս, մականունս եւ ծննդավայրս: Եփրատին շատ մօտիկ է, հագի 5 վայրկեանի հեռաւորութիւն մը ունի: Ֆրանսացիները պեղումներ կատարեցին, շատ մը պատմական հնութիւններ հանեցին: Սուրիական կառավարութիւնն ալ պեղումներ կատարեց հոն:

Նոր Մեսքենէն, հինին չհասած, մօտաւորապէս 30 վայրկեան այս կողմը իջեւան մը ունի, վրան 2 սենեակով: Թուրքերուն օրով այս խանը թղթատարական կառքերու ձիերուն հանգստանալու, իսկ վերի սենեակներն ալ մէկը ժանտարմաներու իջեւանելու, իսկ միւսն ալ հեռաձայնի պաշտօնեայի սենեակի տեղ կը գործածէին: Ասիկա Եփրատէն քալելով 30 վայրկեան հեռաւորութիւն մ'ունի: Այս իջեւանը Տիփսի տանող ճամբուն վրան է:

Իջեւանին ետեւի կողմը բարձունք մը կայ, հոն կային 12-15

հողաշէն արաբ տուներ: Այս է նոր Մեսքենէն:

Սուրիական արաբ կառավարութեան օրով, Մեսքենէի մէջ ջուրի մեծ գտարան մը շինեցին եւ Եփրատի ջուրը խողովակներով Հալէպ փոխադրեցին ու ջրաբաշխումներ ընելով՝ Հալէպը հորի կրային հակառողջապահական ջուրէն ազատեցին:

Ի՞ՆՉ Կ՛ՈՒՏԷՐ ԱՆԱՊԱՏԻ ՄԷՋ ԱՅՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԸ, ԱՅՍ ԲԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հալէպի արաբները իրենց անձնական կառքերով եւ կամ ընկերակցութեամբ կառապաններու՝ մրգեղէն կը բերէին: Ամէն օր տասնեակ մը ձիաքաշ կառքերով հաց, հրուշակ, ռուս, արմա, չամիչ, թուզ, գարիի եւ կորեկի ալիւր, եւայլն բերելով կը ծախէին:

Ծերմակ կորեկ ու գարի ալ բերողներ կ'ըլլային: Թիթեղի մը վրայ դնելով խանձելէ ետք կ'ուտէինք՝ մեր ստամոքսին պահանջը գոհացնելու համար: Արաբ վաճառականներ կը բերէին նաեւ կով, հորթ եւ եզ: Հայ մսավաճառներ գնելով կը մորթէին ու միսը կը ծախէին: Իսկ կենդանիէն հոսող արիւնը, սովահարներ ճնճղուկի նման մսագործին գլուխը հաւաքուած ձեռքերնին թիթեղէ տուփ եւ կամ աման մը առած կը հաւաքէին, արեան մէկ կաթիլն իսկ չէին ձգէր որ պարսպի երթար: Անոր որ քսակը կը ներեր՝ կրնար գնել միս, հաց եւ չորեղէն: Ան որ չունէր, կը նշանակէր թէ մահուան դուռը հասած էր:

Թիֆուսի, աչքի ցաւի, թանջքի համաճարակ: Քոստտութիւն՝ աղտոտութեան հետեւանքով, բորոտութեան համաճարակ: Շատ-շատերը վարակուած էին: Համաճարակը կը բռնէ ձեռքի մատուրներուն միջեւ, ականջներուն ետեւը եւ շուրջը, քիթին շուրջը, անոթներուն տակը, ոտքի մատուրներուն, սեռային գործարաններու մօտերը: Անտանելի քերուրտուք պատճառող, թարախտող այս գարշելի հիւանդութիւնները ւաւերներ կը գործէին այդօրուան սեւ ճակատագրուած սերունդին վրայ: Աչքի ցաւի համաճարակը հազարաւոր երիտասարդներ եւ մանուկներ տեսողութենէ զրկելով ընդմիշտ խաւարեցուց, զրկեց զանոնք լոյս աշխարհէն:

ԱՄԷՆ ԿՈՂՄԷ ԵՒ ԱՄԷՆ ԶԵՒԻ

Արեւմտեան Անատոլիոյ եւ Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին, այս ճամբով եկողներուն նիւթական հարստութիւնը – այն ինչ որ կրցած էր առնել ու բերել իր հետ – ամբողջութեամբ Սուրիոյ մէջ թափուեցաւ: Քաթմայէն եւ Հալէպէն սկսեալ, արաբ վաճառականներ դժբախտ ժողովուրդին նեղ դրութենէն օգտուելով աժան-աժան գնում կ'ընէին: Հայ աքսորեալ մարդը՝ երկրին անծանօթ, լեզուին անտեղեակ, ժանտարմայէն խուսափող, ձերբակալուելու վախցող, գաղտագողի իր ունեցածը գեղջեալ գիներով կը ծախէր: Դրամի պէտքը կար: Հայու ունեցած ոսկեղէնները Հալէպէն եկող այլազգի վաճառականներ քառորդ գինի արժողութեամբ խեղճերուն ձեռքէն կ'առնէին:

Անապատին մէջ ո'չ շուկայ կայ եւ ո'չ ալ այստեսակ բաները գնողներ: Այս վաճառականները իրարու հետ համաձայնած էին. մէկը ինչ որ վճարէր միւսն ալ նոյնը կու տար: Խեղճ ու շուարած հայը ստիպուած կու տար ինչ որ ալ տային: Վայրկեան մը առաջ ձեռքը անցածը շատ համարելով, այնքան գորգորանքով գնուած առարկան աչքը գոցելով կու տար, որովհետեւ դրամի պէտք ունէր հայը...:

Ես տեսած եմ պեշիպիլիք հինգ ոսկինոցին երեք մեճիսիէի ծախուիլը, այսինքն՝ 1/5րդ արժողութեամբ: Ծամբու ամբողջ երկայնքին յելուզակներէ պահելով եւ երբեմն ալ ոսկեդրամները կլլելով եւ երկու օր վերջ բնական արտաքսումով լուալով դարձեալ կլլող խեղճ ու շուարած հայը, այսպէս կրկնակիօրէն կողոպտուեցաւ: Տեսած եմ սսեցի պարմանուհիի մը, հազիւ 18-19 տարեկան, 18 ուշատի ոսկեդրամ կլլելը, երկու կամ երեք օր վերջը դարձեալ բնական արտաքսումով ելածները լուալով դարձեալ կլլելը՝ չեթէներէն պահելու համար:

Հայ ժողովուրդին տառապանքի ճամբան շա՛տ երկայն եւ տա՛-ժանելի եղաւ. օր մը չէ՛ր, շաբաթ մը չէ՛ր, ամիս մը չէ՛ր, եւ ո'չ ալ տարի մը՝ այլ չորս երկար տարիներ եւ անկէ վերջն ալ, աւելի ճիշդը՝ մինչեւ այսօր: Այդ չորս տարիներու գողգոթան մանաւանդ եղանակներով՝ գարուն, ամառ, աշուն եւ ձմեռովը, անսուաղ ու մերկութեամբ դիմակալելը անկարելի էր: Ամրան կիզիչ արեւին տաքութենէն մխացող աւազին գողորշին շնչահեղձ ընելու աստիճանի կը հասցնէր... մանաւանդ աւազամրրիկը շնչահեղձ կ'ըներ եւ աչքեր կը կորցնէր:

Ամէնէն մեծ պատճառը այս էր աչքի ցաւերու: Այսօր կը տեսնես՝

Ամէնէն մեծ պատճառը այս էր աչքի ցաւերու: Այսօր կը տեսնես՝ դիմացդ բլուր մը կազմուած է մրրիկէն, քանի մը օր վերջ կը տեսնես՝ այդ բլուրը տեխափոխուած է տարբեր տեղ մը՝ մրրիկէն: Հակառակ պաշտպանուած ըլլալուս, կերած հացը ծամելու ատեն մեր ակռաներուն տակ անպակաս էր աւազը:

Անապատի ֆելլահ, պետեի արաբները դրամին ինչ ըլլալը չէին գիտեր, գիտցողներն ալ իրաքանչիւր տեսակի արժէքին անտեղեակ էին: Օր մը 4 դուրուշով գառնուկ մը գնած եմ: Նիքելէ դուրուշներ կային, որոնց իրաքանչիւրը իբր 5ական դուրուշ, սակարկութիւն ըրի եւ 20 դուրուշ հաշիւով տուի եւ գառնուկը առի: Այս գնումը Անեզէ գեղախումբէն կատարեցի:

Անեզէները վաշկատուն ցեղեր են: Իրենց ուղու ու ոչխարի հօտերը արածելու համար Պաղտատի, Մուսուլի կողմերէն իրենց կենդանիներովը կու գան եւ յետոյ աշնան մօտ ետ կ'երթան: Անապատարձակ են, վրաններու տակ կ'ապրին: Անոնք շատ անգամ կոխներ կը մղեն արօտավայրերու համար:

Այս վաշկատուն ցեղերէն Հաշիմի, Վիշիմի, Անեզէ, Պաքքարա՝ մեծ ու հարուստ ցեղեր են: Այս ցեղախումբերու մէջ հալերու հանդէպ խղճմտանքով վերաբերողներ ալ կային: «Միսքին Էրմէն»՝ խեղճ հայեր ըսելով օգտակար կ'ըլլային: Կային նաեւ անգութները որ գող, աւազակ, կողոպտելու հակամէտ էին: Այս անապատարձակ արաբներուն քովը բաւական հայ աղջիկ եւ տղաք կրցան ասպատան գտնել: Պաքքարա կոչուող ցեղախումբը Բագրատունիներու մնացորդները կը կարծուին:

Այս ֆելլահները երբ ամաչի տեղ մը հալերու հանդիպէին, կը կողոպտէին, մինչեւ իսկ շապիկդ ու շապրնկերդ կ'առնէին. անգութ եւ անօթի մարդիկ էին: Սկիզբը, մէկ հատիկ սիկարի համար բաճկոնիդ փէշը կը համբուրէին... այն աստիճան ինքզինքնին կը նուաստացնէին: Բայց երբոր ջարդերը սկսան, իրենց ալ ախորժակը բացուեցաւ:

Մեքենէի լեռան փէշերն ու կողերը անասուններու որջերու նման փորուած են՝ որբերուն կողմէ՝ անոնց վտիտ մատուրներովը: Այս փոսերուն մէջ ծուարած կը պառկին անոնք, իրարու հետ, քով-քովի, կարծես բնազդաբար եղբայրացած, հաշտ, իրարու օգնելու եւ պաշտպանելու պատրաստ:

Ամէն օր այս որբերը աղբիսէ աղբիս, վրանէ վրան կը շրջին ափ բանալով: Երեկոյեան դէմ կը սկսէր անոնց ծըրծուոցը: Որբը մինչեւ առաւօտ կը ծուայ ու առաւօտեան բոլորովին անապատ անշարժութեան մատնուած գամուած կը մնայ իր պառկած տեղը... Ո՛չ մեծերը եւ ո՛չ ալ երեք տարեկանէն 15-16 տարեկան մանուկներն

ու պատանհանները տեղեակ են իրենց վիճակուած այս խաչէն: Իսկ եթէ իրենցմէ մէկը չարակամութեամբ ձեռքին ունեցածը խլել փորձէր, այդ պզտիկ մանուկները կը միանային ընդդէմ իրենցմէ մեծին եւ ծեծելու կ'ելլէին: Այն ընտանիքները որոնք տակաւին հաց եւ ուտելիքի այդքան նեղութիւն չունէին, ափ բացող այդ ձագուկները պարսպ չէին դրկեր: Բայց ո՞րմէկը կշտացնէ: Կարելի չէր, որովհետեւ քանի մը շաբաթ եւ կամ քանի մը ամիս յետոյ ինքն ալ այդ ճամբուն գոհն էր:

Այս ճամբուն արտրեալները ընդհանրապէս Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ եւ Կիլիկիոյ հաչերն էին: Նիկոմիդիացիներ, աստիպագարցիներ, պրուսացիներ, պիլեճիքցիներ... Օվաճըք, Ալանապէկ, Կէլվէ, Մալկարա, Էսկիշեհիր, Աֆիոն Գարահիսար, Աքշեհիր, Գոնիա, Նիկտէ, Պոր, Կեսարիա, Անքարա... գէյթունցի, մարաշցի, ասոնք ինչպէ՞ս դիմա-նային սա անկեալ վիճակին:

Վրանին մէջ նստած տեղդ յանկարծ, մարած, բարակ ձայն մը կ'իմանաս՝ «սպանախճին կ'երթայա»։ պարման հայուհի մըն է, ափ մը խոտ կրցած է հաւաքել եւ կ'ուզէ ծախել ու դրամ ընելով պատառ մը հաց կամ գարի գնել՝ իր ստամոքսին պահանջը գոհացնելու: Քիչ վերջ ուրիշ ձայն մը՝ շնչահեղձի մը կոկորդէն ելող ձայնի պէս մարած՝ «Էլէկճին կու գայա»։ Կը մօտենայ՝ կը տեսնես, հայ օճախը վառ պահող մայր մը ալիւրի մաղ մը (Էլէկ) առած, ալիւր մաղել ուզողին ալիւրը պիտի մաղէ կամ խմոր պիտի շաղէ, փոխարէնը անկէ ելող թեփը՝ իր վարձքը պիտի առնէ:

Կ'իմանաս ձայն մը վրաններուն մէջէն. կը մօտենայ կմախքացած երիտասարդ մը, ձեռքը կերակուրի կաթասայ մը «թէ՛յ, թէ՛յ, չա՛յ, չա՛յ, տարչընոտ, քարանֆիլոտ, սեւ պղպեղոտ թէ՛յ, թէ՛յ»։ Կար նաեւ կաթ ծախող մը, որ կը պոռար գոռ ձայնով՝ «կա՛թ, կա՛թ, սեւ ոչխարի կաթն կաթն է», կը գովաբանէր իր ծախած կաթը...: Կը ծախեն ալազան տեսակի ուտեստեղէն, հագուստեղէն, աւելորդ շապիկ, բանկոն, տաբատ, տիկիներու օժիտէն բերած շրջագետ, վերմակ, ծածկոց եւ նոյնիսկ իրենց վրայի հագուստը: Խեղճ ար-տորականը ուտելիք կ'ուզէ:

Մեր նիթականը իր ջուրը քաշելու վրայ էր: Հայրս հալէպցի կառապանէ մը տոպրակ մը օճառ գնած էր վրաններու միջեւ պտտցնելով ծախելու համար: Այդ տոպրակ մը օճառին վրանին մէջ մնալը մեզի համար վտանգաւոր էր. ժամ առաջ պէտք էր ծախել ու անոր մտահոգութենէն ազատիլ: Օր մը հայրս՝ «Յակոբ, տղաս, սա օճառներէն 5-6 հատ ձեռքդ առնելով պտտցուր վրան-ներուն միջեւ, օճառ-օճառ ըսելով ծախէ» ըսաւ:

Աչքիս առջեւ պարզուող, օրէ օր դժբախտութեան մատնուող ընտանիքներուն, երիտասարդ, պատանի ու մանուկներուն թշուառ ու դժբախտ վիճակին խոտ մտիկ ըրի հայրիկիս: Մեր մօտալուս դժբախտանալու, դժբախտներուն բախտակիցը ըլլալու հեռանկարը աչքիս առջեւ պարզուեցաւ, վայրկեանական աչքերս արցունքով լեցուեցան, կոկորդս խցանուեցաւ. սկսայ շունչս դժուարաւ առնել: Բայց անմիջապէս ինքզինքիս գալով, 10 կաղապար օճառ առնելով, մեծ քայլերով հեռացայ վրանէն, առանց նախապէս ծրագրելու երթալիք կողմս: Բաւական մը հեռանալէ վերջ սկսայ պոռալ՝ «օճառ, օճառ»: Առաջին վայրկեանէն իսկ քաջալերական եղաւ: Ծատ դժուարիս կ'երթար մեր գաղթական, վրանաբնակ ըլլալը, այս տարիքիս Մեսքենէի պէս տեղ մը օճառ ծախելով ասպարէզ իջնելու...:

**Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ա Ց Ի Զ Ի Ն Ո Ի Ո Ր Ն Ե Ր Ո Ի Ն
Ա Ն Գ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը**

Օր մը իմացայ որ մեր գաղթականաց վրաններէն տասը վայրկեան հեռաւորութեան, Մեսքենէի մութին, գերմանացի զինուորական ջոկատ մը կաշք ըրած է: Անոնք Պերեճիկէն Շարապ-լուսի ճամբով եկած էին եւ Պաղտատ պիտի մեկնէին:

Գացի իրենց քով: Գերմանացիներու կաշքի տեղը խոշոր-խոշոր կանանց գոյնի մէջ-մէջի բաժանումներով, հանգստաւէտ տունի մը պէս վրաններ էին: Հոն տեսայ մօտաւորապէս 100-120ի չափ որբացած հայ մանուկներ, որոնք վրաններէն բաւական մը հեռու նստած՝ կը սպասէն որ սարսիհի, թոնի կամ անուշի պահածոյի պարսպ տուփ մը նետեն զինուորները:

Տեսայ պարսպ տուփին վրայ նետուող սովահար հայ մանուկներուն պարսպ տուփերը իրարու ձեռքէ խլելու ճիգը՝ պարսպ տուփին մէկ անկիւնը միսի կտոր մը կամ իւղի կաթիլ մը գտնելու եւ լզելու համար...:

Գիտէ՞ք թէ ինչ կ'ընէին մեր քրիստոնէայ, քրիստոնէայ ու քաղաքակրթեալ գերմանացիները: Ծիծաղելու համար՝ պարսպ տուփ մը կը նետէին, իսկ կմախքացած տղաքը կը վազէին պարսպ տուփը խլելու համար: Բայց խեղճերը կը դիմաւորուէին անաստուած, անխիղճ ու անգութ գերմանացի զինուորականներու երկաթով եզերուած կօշիկներու ներքաններով: Այդ ուրուականացած խեղճերուն մէջ մտնելով, գերմանացիք գնդակ զարնելու պէս կը զարնէին, մէկ կողմ կը շարտէին որբերը: Այդ հարուածներուն տակ շատերը

չէին կրնար իրենց տեղէն ելլել այլեւս:

Անոնք ընտիր ձիեր ունէին զորս միասին կը տանէին: Երբ երեկոյեան ախոռ-վրաններու մէջ կ'առնէին այդ ձիերը, առաւօտէն միշտ իրիկուն ձիերու բնական արտաքսումը եղող աղտոտութեան վրայ կը վազէին այս ձագուկները եւ ավերով ձիերուն կղկղանքը մէկ կողմ տանելով մէջի գարիները հաւաքելով կ'ուտէին:

Գծբախտ այս մանուկները ճնճողուկի պէս կը թռչտէին այսկողմէն այնկողմ, այնկողմէն այսկողմ՝ զիրար հրմշտկելով եւ երբեմն ալ իրարու հետ կոռելով ձիու կղկղանքներուն մէջի գարիին համար...: Ո՛ր ընթերցող, երեսակայէ թէ թորք ու գերման համագործակցութիւնը մեզ ու՛ր էր հասցուցած:

Մեծով պզտիկով, մենք եւրոպացիները տարբեր ճանջցած էինք:

Օր մը դարձեալ նաւակներով Եփրատի հոսանքով եկած, ցամաք ելած եւ կայք ըրած էին գերմանացի զինուորականները: Գոնհայէն ելլելու ատեն քանի մը հատ հին դրամներ կային գրպանս: Միտքս դրած էի որ եթէ դարձեալ գերմանացիներ գալու ըլլային, անոնց ծախսեմ զանոնք: Գացի Եփրատին եզերքը կայք ըրած տեղերնին: Բաւական հայեր հաւաքուած էին եւ ոմանք անոնց հետ առետուր կ'ընէին. ես ալ միքանի քայլ յառաջանալով, առիթը օգտագործելու նպատակաւ հին դրամներս գրպանէս հանեցի ծախելու համար:

Խոշոր, հսկայ, կարմիր մորթով ու ածիլուած գլուխով, կապուտ հլունի նման աչքերով գերմանացի զինուորականի մը մօտեցայ, բայց միշտ զգուշ՝ քրիստոնէայ ըլլալս յայտնի ընելու համար: Մանկական եւ քրիստոնէական միամտութեամբ, ճակտիս խաչ մը հանեցի եւ Շենանեան քոլէճի մէջ սորված անգլերէնովս ըսի «ես հայ եմ...»: Խօսքս չաւարտած, կռահեցի իր դիմագիծէն թէ նպատակը գէշ է, անմիջապէս հեռացայ: Իր կարմրութեան վրայ, բարկութեան կարմրութիւն մըն ալ աւելցնելով, գերմաներէն բաներ մը մրթմրթաց ետնէս ու ես հեռացայ վազրանման այդ գազանէն:

Քիչ մը անդին ակնոցաւոր, անբնականօրէն չափազանց երկայնահասակ ուրիշ գերմանացի մը, հայ մարդու մը ձեռքէն հսկիթ կը գնէր, մօտեցայ եւ ըսի՝ «մարդր, մենք հայեր ենք, մենք քրիստոնէականեր ենք», ու նոյն միամտութեամբ, ցոյց տուի դրամները: Անիկա ձեռքէս առաւ զանոնք եւ փոխարէնը 5 դրուշ տուաւ: Ես գոհացայ, որովհետեւ չէի գիտեր այդ դրամներուն ի՛նչ արժէք ունենալը:

Գերմանացիներուն քաջալերանքով թորքերուն՝ հայերուն հանդէպ կործանարար ջարդերուն հետեւանքով, անօթութենէ տանջուող ու սուսաչտող մարդ էակին, անմեղ մանուկներուն գթալով պատառ մը հաց չտալէ զատ, գերման զինուորին տրուած ֆրանճելա հացին

միջուկով գերման զինուորը իր յետոյքը կը սրբէր:

Գերման զինուորականութեան կայքի տեղը յատուկ գործարանի բաժանմունք մըն ալ կար: Գործարանի այս բաժանմունքէն վեր կ'ելլէին. ներսը նստարան մը կար, իսկ տակը՝ չինքոյէ թոյլ մը դրուած: Կը նստէին բնական պէտքի՝ արտաքսումի համար եւ լրագիրը կարդալէ վերջ, գործերնին աւարտելէ վերջ, իրենց հետը բերած հացին միջուկով սրբելով իրենց յետոյքը, միջուկը գետին կը նետէին ու պատառ մը հաց չէին տար սովեալ հայերուն...:

Եւ դու՛ն, ո՛ր անզուգական ազգ իմ հայոց, չըլլայ որ մարդասիրական ակնկալութիւն մ'ունենաս ռեւէ ազգէ կամ ժողովուրդէ: Գերագանցօրէն քո՛ւ մէջդ է. անոնցմէ գալիք օգնութիւնը, քո՛ւ եղբայրասիրութեանդ, քո՛ւ միասնականութեանդ, քո՛ւ հաւատքիդ, քո՛ւ աւանդութիւններուդ, մարդկային ազատականութեանդ, արիութեան՛դ մէջն է...:

**ՈՒՐ ԵՍ ԽԻՂԾ,
ՈՒՐ ԵՍ ՄԱՐԳԿՈՒԹԻԻՆ...**

Այսօր, ճիշդ 70 երկար տարիներ են անցած այդ դժնդակ օրերէն, ու ես կը տատապիմ հանճարեղ ազգիս ուրուականացած զաւակներուն այդօրուան անօթութիւնը, հիւանդութիւնը, այլանդակուած վիճակը յիշելով...:

Ի տես այս բոլոր իրականութեանց քրիստոնէայ Եւրոպան ու Ամերիկան լուռ կը կենայ:

ՆԱՄԱԿ ՄԸ ԵԿԱԻ ՏԷՐ ԶՕՐԷՆ

Նախքան ջարդերուն սկսիլը, Տէր Զօրի մէջ կեանքը լաւ եղած է: Ամէն մարդ ազատ եւ նոյնիսկ անձնական գործեր ընելու ազատութիւն ունեցած: Տէր Զօրէն ալ անդին, Միասին, Քերթուք, Մուսուլ, Պաղտատ գացող հայեր եղած են, ըստ իրենց նախընտրութեան:

Օր մը նամակ մը եկաւ Տէր Զօրէն:

Այս նամակագիրը Գոնհայէն մեր թաղեցի Գէորգ Գրճրմանեանն էր:

Մեաքենէի մէջ մեզ տեսած էր: Իրենց առանց կայք տալու ուղղակի դէպի Տէր Զօր առաքում ըրին:

Նամակը կ'ըսէր.-

*«Յարգելի բարեկամ եւ դրացիներս,
Սեդրակ Աֆարեան եւ Արմենակ Սերոբեան, Մեսքենէ.*

*Այս նամակը կը գրեմ յանուն մեր երկարատեւ դրացնութեան,
անկեղծ հայրենասիրութեան եւ արեւակցութեան, որպէս պար-
տականութիւն:*

*Ինծի շա՛տ զարմանալի կը թուի թէ՛ ինչո՛ւ՝ ամիսներէ իվեր
այդտեղ անապատին մէջ կը մնաք, սպառելով նոյնիսկ ձեր
նիթականը: Ինչո՞ւ՝ վրանի տակ ապրելով ձեր ընտանիքին
անդամները այդ անտանելի վիճակին կ'ենթարկէք:*

*Ես հոս տուն վարձած եմ եւ նոյնիսկ անձնական գործ մըն
ալ սկսած եմ: Այս նամակս առնելնուդ պէս որոշում առէ՛ք որ
ժամ առաջ հոս գալով տեղաւորուիք ու անապատին կեանքէն
փրկուիք: Այս նամակովս եղբայրական պարտականութիւն մը
ըրածի յաւակնութեամբ կը մնամ եւ բարեւներով...»:*

Այս նամակը գաղթականաց առաքումներու մասնակցող, զոյգ
ձիաքաշ կառք ունեցող, կայքէ կայք գաղթական փոխադրող
գոնիացի Թուքուր անուն կառապանի միջոցաւ մեզի հասաւ:

Երբ այս նամակը կարդացին մերինները, քեռայրենցս ընտանիքին
մէջ վէճ մը ծագեցաւ: Քեռայրս չափազանց հակառակ էր քայլ մը
իսկ առաջ՝ Տէր Զօրի ճամբով երթալու, իսկ իր երիտասարդ տղաքը՝
Մանօ, Ֆերտինանտ եւ Լողոֆէթ, կը ստիպէին ու կը վիճէին թէ՛
«հայրիկ, երթանք, ալ բաւ է այս անապատին մէջ այսպէս անորոշ
վիճակին գոհը ըլլալ: Հայրիկ, նամակագիրը մեր թշնամին չէ՛, մեր
լաւութեան համար գրած է, երթանք, հայրիկ, երթանք»: Բայց
հայրերին կ'ընդդիմանար եւ կ'ըսէր՝ «միշտ աչքերնիդ ետ թող ըլլայ,
Տէր Զօրի մէջ ժողովուրդին խճողուիլը շատ հաճելի բան չեմ տեսներ»: Իսկապէս ալ, Զեքի պէչը հոն դրկուելէ վերջ, թուրքերը իրենց
անմարդկային ծրագիրը գործադրեցին...:

Փ Ա Խ Ս Տ Ա Կ Ա Ն Ի Ո Դ Ի Ս Ա Կ Ա Ն Ը

Մեր ունեցած գոյքերէն միայն 3 վերմակ էր մնացած. մէկը որպէս
անկողին տակերնիս կը փռէիք, իսկ երկուքն ալ վրանիս գոցելու
կը գործածէիք: Ասոնց տակը զոյգ մը իրարու կցուած Պոզ Քըրի
գործ գորգ ունէիք: Զայն մինչեւ Մեսքենէ կրցած էիք բերել:
Ինչպէս եղած է չեմ գիտեր, գորգին ծայրը դուրս ելած է եղեր:
Օր մը Մեսքենէի չերքէզ միտիւրը՝ Հիսէյն պէկը, մեր վրանին
առջեւէն անցնելու ատեն տեսաւ զայն: Քանի մը քայլ անցնելէ
վերջ, մէջ մըն ալ տեսանք ետ գալով կեցաւ վրանին առջեւ: Զեռքի
մտրակը վերցնելով ցոյց տուաւ եւ ըսաւ՝

- Դուրս հանէ նայիմ այդ գորգը:

Հայրս քաշելով հանեց զոյգ գորգը:

- Ասիկա ինծի ծախեցէք:

Ի՞նչ կրնայիք ընել. նախ հայրս ընդդիմացաւ՝ «էֆենտի, այս
գորգը մեզի որպէս անկողին կը ծառայէ», բայց քիչ վերջը հետեւանքը
մտածելով եւ պէքճիպաշիի՝ «մի՛ ընդդիմանար» խօսքին վրայ,
հայրս ստիպուեցաւ լռել:

Հիսէյն պէկը առաքումի պաշտօնեայ, Էօմէտ եւ Սարըքըը Հասան
պէչերը՝ Հիսէյն պէկին ենթակայ, եւ Երուանդ՝ 30-35 տարեկան
պէքճիպաշին, գորգեր ծալեցին եւ երիտասարդ մը կանչելով ուսը
դրին եւ հեռացան: Բայց նախքան հեռանալը, Հիսէյն պէկը եւ
Սարըքըը Հասանը դառնալով հայրիկիս ըսին.

- Հեմշերի հելալ էթ, սէօյլէ հելալ օլսուն, սէօյլէ:

Հայրս ալ ըսաւ՝ «պէչ էֆենտի, հելալ թող ըլլայ»:

Մենք Մեսքենէի մէջ կաշառքի շնորհիւ առաքումներու վերջա-
ւորութեան մնալու ծրագիրով, մօտ երկուքուկէս ամիս մնացիք,
այս կերպով ամէն օրուայ ստեղծուած դժոխային տեսարաններուն
ականատեսը եղանք: Մարաշցի Կոստանեան ընտանիքն ալ մեզի
հետ կաքի մէջ դրացի էին: Օր մը, պէքճիպաշի Երուանդը եւ Սարըքըը
Հասանը Կոստանեաններուն վրանը եկած են, ուրկէ կանչել տուին
մեր եւ միւս կայք ընող ընտանիքներուն պատասխանատուները եւ
ըսին.

- Ինչպէս կը տեսնէք, այլեւս Հալէպէն դէպի հոս գաղթականաց
առաքումը նօսրացաւ: Հիսէյն պէկին հրամանով, ձեր Մեսքենէէն
դէպի Տէր Զօր երթալիք ժամանակը եկած է: Ուրեմն երկու օրէն
պէտք է ճամբայ ելլէք:

Օրուան անցուդարձերը ծանօթ էին մեր աչքերուն: Դժուարին
կացութեան մը առջեւ կը գտնուէիք. առջեւնիս սուր, կրակ եւ

մա՛հ էր: Պէտք եղած խնդրանքն ու աղաչանքը անօգուտ դարձան: Սարըքը չասանը աղաչանք ու պաղատանքին ընդդիմանալով ոտքի ելաւ ու՝ «ո՛չ մէկ միջոց եւ ո՛չ մէկ ձեռի կարելիութիւն կայ, ուրեմն պիտի ելլէք» ըսելով վրանէն դուրս ելաւ: Ներկաներէն քանի մը հոգի իրարու աչք ընելով, առջեւը անցան ու նիւթը փոխելով քաղաքավարական քանի մը խօսքերէ ետք փաղաքշական խօսքեր ըսելով, մէկ կողմ քաշեցին զինք, նոր խոստումներ ըրին՝ նիւթապէս գոհացնելու զինքը:

Երբ իմացաւ նիւթապէս վարձատրուելու խոստումը՝ դիմագիծին գոյնը եւ խօսակցութեան եղանակը փոխեց:

Դարձեալ վրանէն ներս մտան ու նոր սակարկութեան սկսան: Բայց այս անգամ, թղլտութեան տեսողութիւնը պիտի ըլլար միայն 15 օր:

Իւրաքանչիւր ընտանիք իր բաժինը տալով հաւաքուեցաւ 35 օսմանեան ոսկի, գոր ծրար մը ընելով ձեռքը սահեցուցին: Սարըքը չասանին քովի իժածին հայուն դիմագիծին վրայ՝ գոհունակութեան գիծեր երեւցան: Անոնք՝ պայմանաժամին վերջնական ըլլալը եւ թախանձանքին չկարենալ դիմանալուն համար այս բացառիկ թղլտութիւնը ըրած ըլլալին ըսելով հեռացան:

Համբուած օրերը շուտ կը լմնան, բայց այս 15 օրուան համար եղած թղլտութիւնը մեզի համար մեծ շունչ մը առնել տուաւ: Տէր Զօրէն եկող լուրերը սահմուկեցուցիչ ու սարսափելի էին: Երբեմն սպանդէն փախչելով Մեսքենէ եկողներ կ'ըլլային՝ երիտասարդ կամ պատանի տղոցմէ: Անոնք կը պատմէին եղած կողոպուտները, առեւանգումները, սպանդն ու ամէն տեսակի անմարդկային, աներեւակայելի ոճիրները որ կը գործուէին հոն:

Օր մը գիշերուան քունէն ընդոստ ելանք: Մէկը, ցած ձայնով՝ «մայրիկ, հայրիկ, մի վախճաք եւ հայ եմ»...: Ի՞նչ տեսնենք՝ ցընցոտիներու մէջ հայ երիտասարդ մը, հազիւ լսելի ձայնով կ'ըսէր.

–Մայրիկ, գիշերուան մութէն օգտուելով գիշերները քալելով Տէր Զօրէն փախած եմ, խնդրեմ կ'աղաչեմ երկու օրէ իվեր անօթի եմ, ձեռքերնիդ ոտքերնիդ համբուրեմ, մայրիկ...:

Աղաչական ու լալագին, կարելի՞ է անտարբեր մնալ. քիչէն–շատէն, ուտելիքէդ, կոկորդէդ կտրելով, բաներ մը կու տաս, տեղեկութիւններ առնելով շուտ մը հեռանալը կը սպասես: Կը հարցնենք ուրտեղացի ըլլալը, անուը մակամուը, մարդ ունենալ–չունենալը: Փսիսալով կը խօսինք:

Պատմեց, գիշերուան մութէն օգտուելով, զարտուղի ճամբաներ կտրելով եկած ըլլալը եւ Տէր Զօրի անապատներուն մէջ, չերթէզ–

ներուն, չեչէններուն, արաբներուն, քիւրտերուն եւ թուրքերուն հայ ջարդելները: Մեր սիրտերը արիւնով ու աչքերը արցունքով կը լեցուին՝ իմանալով եղելութիւններն ու պատմութիւնները:

Կացինով, սաթուրով, թոփուզով, երկաթով սպաննելին ու հին ժամանակներէ մնացած գետնափոր որպէս ստորերկրեայ ճամբաներ գործածուող լայն բերաններով հորերը նետելին պատմեց ան:

Քանի մը օր վերջ, դարձեալ՝ «հայրիկ, մայրիկ» ձայն տուող մը կայ: Ընդոստ ելանք: Երիտասարդ մը՝ հազիւ մօրութիւն սկսած էր ելլել: Աղջկայ ձայնի նման բարակ ձայն մը, կը խնդրէ որ վրանէն ներս մտնէ:

–Խնայեցէք երիտասարդութեանս, օգնեցէք ինձի, սա երրորդ անգամն է որ Շետտատիէէն, Տէր Զօրէն փախչելով կու գամ, կը ձերբակալեն, թեւերս կապելով տասնեակ մը մարդոց հետ կը տանին Տէր Զօր, բայց առիթը գտնելուս պէս կ'օգտագործեմ ու իմ հետքս կը կորսնցնեմ:

Այս անգամ երկու ընկերներով առիթը գտանք ու արքայապետներու խումբէն փախանք: Ծամբան, գալու ատեն երեք հոգիի հանդիպեցանք: Անոնք ալ հայ են, միացանք:

Միջեւ հոս՝ Մեսքենէի մուտքը միասին եկանք եւ որոշեցինք որ ցրուած մուտք գործենք Մեսքենէ՝ իւրաքանչիւրս իր նախընտրութեամբ վրաններուն մէջ ապաստան գտնելու որոշումը առինք: Իմ քայլերս զիս հոս առաջնորդեցին, խնդրեմ մի մերժէք, կեանք մը պիտի փրկէք...:

Եւ եթէ կրնաս, թէ որ գութը կ'արտօսէ՝ մերժէ: Միայն ձայն մի հաներ: Կը նստեցնենք, փսիսալով կը խօսինք, քանի մը պատառ բաներ մը կու տանք, կ'ուտէ: Վրանին դուռը գոցեցինք: Մեր վերմակ–անկողիներուն մէկ անկիւնը նստաւ:

Մենք կ'ուզենք որ վայրկեան առաջ հեռանայ, բայց ձայն ելլելու վախէն ստիպուած էինք լռել: Երբ առաւօտեան դէմ արշալույսը իր շամանդաղը սկսաւ տարածել եւ երբ ամէն ինչ սկսաւ նշմարուիլ ու տեսանելի ըլլալ, մայրս երիտասարդին գլխուն ձախ կողմը թացութիւն մը նշմարեց որ մազերուն մէջէն դէպի ծնօտն ի վար կ'իջներ:

–Այս ի՞նչ է, արի՛ն է,– ըսելու ջմնաց՝ լացաւ:

–Այո՛, մօտաւորապէս 250–300 հոգի ամէն օր կը ձերբակալեն ու նախիրի պէս շրջապատուած չեչէն, չերթէզ, թուրք, քիւրտ, արաբներով կը տանին Միւսրի, Շետտատիէի կամ Մաարաթի անապատը եւ հոն կը ջարդեն:

Օր մը եւ ալ այդ ձերբակալուածներուն մէջն էի: Երկու եղբայր–ներս զիս ու հայրս միասին, բաւական մը վազեցնելէ, քալեցնելէ

վերջ կեցուցին եւ ըսին՝ ո՛վ որ դրամ, ոսկի շղթայ, ժամացոյց եւ այլ գոհարեղէններ ունի, հանելով հոս թող դնէ, ու ցոյց տուին գետինը փռուած ծածկոցը, որուն գլուխը կեցողը մօրաքաւոր չեղէն մըն էր:

Խնդիրին եղերական ըլլալը յայտնի էր: Ծածկոցին վրան դրամ, մատանի, ժամացոյց եւ այլն բլրացաւ: Այս անգամ կարգը եկաւ հագուստեղէնին:

Ամէն անոնց, որ հագուստները լաւ են, գործածելի վիճակ մը ունին, ըսին՝ «հանեցէք ձեր հագուստները»: Երբ այս գործողութիւնն ալ վերջ գտաւ, նախ չորս հոգի առաջ տարին՝ հազիւ 15 մեթր մեզմէ հեռու գտնուող բլուրին ետեւը: Քիչ վերջ եկան ու դարձեալ 4 հոգի տարին ու դարձեալ եւ դարձեալ մինչեւ որ վերջացանք աքտրեալներս: Հայ զանգուածը շրջապատուած էր չեղէններով եւ աստնցմէ զատ երկրորդ օղակ մըն ալ կար քիւրտ, թուրք եւ ֆելլահներով կազմուած: Ու՛ր կրնայինք փախչիլ, ինչով կրնայինք դիմադրել. յոգնած, անօթի, վախի սարսափը, քովերնիս զմելի մը անգամ գոյութիւն չունի ինքնապաշտպանութեան համար: Ամէն անգամ որ տանելու կու գային՝ հայ մարդկային զանգուածին մէջէն քիչ մը ետ կ'երթայի: Հայրս եղբայրներս տարին: Վերջապէս որոշեցի որ երբ գալու ըլլան, երթամ մեռնիմ ու ազատիմ: Երբ եկան դարձեալ տանելու, այս անգամ ետ չքաշուեցայ եւ ընկերացայ: Երբ բլուրը անցանք, մեզմէ մէկը՝ հուժկու երիտասարդ մը, պոռալով խօսելու չմնաց՝ կացինով, թոփուզով, եաթաղանով յարձակեցան վրան, մինչ այդ ես տեսայ գետնափոր լայն բացուածք մը եւ ինքզինքս հոն նետեցի: Վարը դիակներուն վրան ինկայ: Չարշարուող, տապալակող, հոնդիներ արձակող, գարշելի հոտ, արեան ճապաղիք, մերկացած ուռած դիակներ... ան որ կը սպաննեն ու կը նետեն վար, բլրացած դիակներուն վրայէն կը սահի ու դէպի մէկ կամ միւս կողմ կը հանգչի:

Երբ ինքզինքս նետեցի վար, ներսէն ձայն մը եկաւ՝ «եկուր եղբայր, այս կողմ եկուր» ըսելով: Դէպի ձայնին կողմը յառաջացայ: Մութին մէջ տեսայ երկու հոգի: Անոնք ալ ինձի պէս քաջութիւնը եւ կամ առիթը գտած են ու վար նետուած են: Անոնք օր մը առաջ եղած սպանդէն փրկուածներ էին: Մէջերնիս ամէնէն ազտիկը ես էի:

Շատ չանցաւ, ժամ մը ետք մէկը եւս ինկաւ վար: Վերէն թափանցող լոյսը այլեւս տկարանալու վրայ էր: Կ'երեւի մթնշաղը մօտ էր, ձայն մը եկաւ վերէն, կը պոռային՝ «ողջեր թէ որ կան

ձեր մէջ, այս չուանը թող բռնեն որ զիրենք վեր հանենք: Թագաւորէն աֆ (ներս) եկաւ»: Ուրիշ փրկուած մը՝ որքան որ ալ ձեռք ըրինք, կանչեցինք որ մեր մօտ գալ, չեկաւ եւ այդ դահիճներուն խօսքին հաւատալով չուանը բռնեց եւ վեր հանեցին, բայց ափսոս որ երկու վաշտկեան չանցած գլուխ ու մարմինը անջատուած, մէկիկ-մէկիկ վար նետեցին: Այս ամէնէն վերջը վերը որքան շապիկ ու վարտիք հաւաքուած էր, որ իրենց համար արժէք չէր ներկայացներ, կրակ վառելով վար կը նետէին մեռած կամ կիսամեռ մարդկային մարմիններուն վրայ: Անկարելի է երեւակայել:

Մինչեւ առաւօտ հոնդիները չվերջացան: Յաջորդ օրը դարձեալ նոյն ժամերուն, նոյն ձեւով սկսաւ եւ նոյն ձեւով ալ վերջացաւ երեկոյեան:

Անօթութիւնը մեզ կը տանջէր: Ի՛նչ ձեւով պիտի կրնայինք այդ խոր վիրապէն ելլել ու ելլելէ վերջն ալ մեզի ողջ պիտի ձգէին. այս ալ հարց մըն էր, կը խորհէինք:

Ես քանի մը անգամ գլուխս պատին զարկի, անձնասպան ըլլալու փորձ ըրի, գլուխս անկէ ճեղքուեցաւ:

Մայրս թեթեւօրէն աղ ցանեց կտորի մը վրայ եւ վերքին շուրջը գտնուող մազերը կտրելէ վերջ վերքին վրան կապեց: Անապատին մէջ ի՛նչ կրնայինք ընել. ոչինչ...:

Ես հետաքրքրութեամբ լսելէ վերջ երիտասարդին ողիսականը, ըսի.
- Հապա ինչպէ՞ս ելաք այդ հորէն:

- Իմ վար նետուած երկրորդ օրը կէսգիշերին որոշեցինք վեր ելլելու եւ ատկէ հեռանալով ինքզինքնիս ազատելու միջոցներու դիմել:

Հորին մուտքին բերանը լայն էր, մօտաւորապէս 1-1,5 մեթր տրամագիծով, իսկ ներսը ընդարձակ ճամբու պէս տեղ մը՝ մութ ու խորունկ: Մտնելները քով-քովի բերինք երկայնքին եւ լայնքին 5-6 շարք ընելէ վերջ, դառնալով ինձի ըսին՝ «եկուր քեզի վեր վերցնենք, նայէ՛ թէ ինչ կայ: Դուրս չելած, գլուխը կը պտտցնես եւ եթէ մէկը չկայ կը շարունակենք քեզ բարձրացնել, իսկ եթէ մէկը ըլլայ քեզ կը ձգենք որ դարձեալ մտնելներուն վրան իջնաս: Այս իրարու կապուած տաքատները գորս պիտի իջեցնես փորիդ վրան պառկելով, դու՛ն վերէն կը քաշես եւ մենք ալ մէկերնիս վարէն վեր վերցնելով՝ երկրորդնիս ալ վեր ելած կ'ըլլայ: Ապա երրորդնիս ալ վեր կը հանենք»:

Ծրագրուածին պէս ալ ըրինք: Նախ երկու ընկերներս շարուած դիակներուն վրան կոխելով ինձի օգնեցին: Երբ գլուխս հանեցի

տեսայ որ մարդ-մարդասանք չկայ: Անմիջապես գիրքեր տեղեակ պահեցի, իրենց օգնութեամբ ձեռքս եզերքին դպաւու մագլցելով, դուրս ելայ:

Աչք մը պտտցուցի. գետինը փոռած դիակներ կային եւ նետուած շապիկ շապրնկեր՝ տեղ-տեղ:

Այն՝ ինչ որ տեսած էի հաղորդեցի եւ իրարու կապուած տաբատները վար իջեցուցի: Երկրորդ ընկերնիս երրորդին ուսին բարձրանալով եւ տաբատին ծայրերէն բռնելով ես ալ վերէն քաշելով կրցաւ դիւրութեամբ վեր ելլել: Հիմա երրորդ ընկերոջ վեր ելլելը մտահոգիչ էր: Ինքը երկայնահասակ չէր: Վերը նետուած տաբատներէն 2 հատ եւս կցեցինք մեր տաբատներուն, բայց դարձեալ անբաւարար էր: Դարձեալ 2 շարք եւս դիակ քաշկոտելով բերաւ ոտքին տակը, ու վերը եղողներս փորերնուս վրայ պատկելով, վերջապէս ձեռքը ձեռքերնուս հասաւ ու քաշքշելով ան ալ վերջապէս վեր կրցանք հանել:

Ի՞նչ ընելով եւ ո՞ր կողմ երթալով մենք մեր հետքերը կրնայինք կորսնցնել: Ո՛չ եկած ճամբանիս գիտէինք եւ ո՛չ ալ երթալիք ճամբանիս, որ մեր փրկութեան ուղիութիւն մը ըլլար:

Ճամբայ մը, ուղիութիւն մը որ՝ ջարդարարներու չհանդիպէինք անապատին մէջ. ո՛չ աջերնիս գիտէինք եւ ո՛չ ալ ձախերնիս. չափազանց անօթի ու ծարաւ էինք:

Որոշեցինք ուղիութիւն մը՝ ըստ բախտի եւ սկսանք քայլել: Ենթադրաբար մօտ 3:30-4 ժամի չափ ճամբայ քայլեցինք գիշերուան մթութեան մէջ եւ յանկարծ զգացինք որ Տէր Զօրի ուղիութեամբ է որ կ'երթանք: Անմիջապէս մեր ուղիութիւնը փոխեցինք: Բաւական մը քայլել վերջ հեռուէն սկսանք շուներու ոռնոցը իմանալ եւ քանի մօտեցանք կատարելապէս նշմարեցան արաբական սեւ վրանները:

Սա յայտնի եղաւ որ արաբական աշիրէթի կը մօտենայինք: Ի՞նչ կրնայինք ընել. ամէն ինչ աչք առնելով վրաններուն կողմը յառաջանալ սկսանք, միշտ վախով ու մտահոգութեամբ:

Քանի մը քայլ եւս, եւ ահա դէպի մեզի եկող զանգուած մը երբ տեսանք՝ վախնալով ուզեցինք ետ դառնալ: Բայց վախցած ըլլալնիս ալ յայտնի չընելու համար, եղած տեղերնիս կեցանք: Քիչ մը եւս եւ ահա յայտնի եղան աղջամուղջի մէջ դէպի մեզի յառաջացողները: Այդ զանգուածը կը բաղկանար 4 մանչէ, 3 աղջիկէ եւ 4 հատ էշէ: Անոնք հասան մեր քովը: Հագի 8-12 տարեկան ֆելլահի զաւակներ էին: Միայն մէկ տղայ մը, 14-15 տարեկան կար մօտաւորապէս, զգալի էր դիմագիծէն որ հաշու

զաւակ էր: Մեր ընկերներէն մէկը հայերէնով՝ «դու՛ն ու՛րտեղացի ես» ըսելով խօսք նետեց:

Պատանին ունքերը կիտած էր: Իր ճերմակ մորթը կը մատներ իր հաշու զաւակ ըլլալը: Տղան անակնկալի զայով՝ «ես պորսացի եմ, հայրս մաշրս մեռցուցին, զիս աշս արաբները առին, հիմա ասունք քովը կը կենամ ու իրենց քովը կենալով գործերնին կը տեսնեմ» ըսաւ: Ան մատնանշելով այդ պատկերներուն մէջ աղջիկ մը, ըսաւ՝ «աշս ալ հաշու զաւակ է բայց չի՛ գիտեր ու՛րտեղացի ըլլալը: Ինձմէ առաջ առած էին աշս աղջիկը, անունը Նուէր է եղեր, հիմա անունը Այիշէ է»: Պատկեր ասչցաւ ու հեռուն գնաց կեցաւ: Փոքրիկն Նուէրը՝ Այիշէն, կլորիկ դէմքով, թուշը ամբողջութեամբ կիտուած, անճանաչելի դարձած էր իբրեւ հաշու զաւակ:

Իշուն քամակին նետուած պարապ տիկեր կային: Մէկ հատին մէջ յայտնի էր որ քիչ մը ջուր կար. այդ 4 էշերով ջուր բերելու համար ճամբայ ելած ըլլալնին որոշ էր:

- Աղբարիկ, մենք ծարաւ ենք եւ անօթի. կրնա՞ս մեզի այդ տիկին մէջ եղող ջուրէն տալ որ ծարաւնիս յագեցնենք:

Ֆելլահի լակոտները «էրմէն-էրմէն» ըսելով շրջապատած էին մեզ: Հայ պատանին իշուն քամակէն իջեցուց տիկը ու մենք կուշտուկու խմեցինք եւ հարցուցինք իրեն թէ՛ եթէ երթալու ըլլանք վրաններուն, արդեօք մեզ ալ որպէս ծառայ կ'ընդունի՞ն:

- Ծիտակը չեմ գիտեր, միայն թէ հոս ինձմէ զատ հինգ հայ երիտասարդներ կային, երկու օր առաջ ժանտարմաներ եկան՝ անոնց յանձնեցին: Իսկ զիս իմ խանըմս պահեց միչեւ ժանտարմաներուն երթալը: Հոս վրաններուն մէջ 3 հայ աղջիկներ կան, մէկ հատը հիւանդ է, վաղը պիտի տանին սպաննեն: Այնպէս կը խօսէին իրարու հետ»:

- Մենք անօթի ենք, եթէ քիչ մը հաց մտրալու ըլլանք կու տա՞ն:

- Ինձի եթէ մտիկ կ'ընէք, մի՛ երթաք, մի՛ տեսնուիք: Այդ բլուրին տեսի կողմը անցէք ու պահուրտած մնացէք: Երեկոյեան ձեզի հաց կը բերես: Պատանին երեսը դարձուց ու անոնք գացին:

Մեզ տանջող ստամոքսնիս եւ ուժաթափ վիճակնիս մեզ պարտադրեցին որ այդ հայ պատանիին ըսածին պէս ընենք: Յերեկուայ այդ ատրաշէկ անապատի տօթին, կէս մը աւազին մէջ թաղուած, իրիկուն ըրինք:

Երբ մթնցաւ, մեր աչքերը հեռուէն երեցող վրաններու ուղիութեամբ սեւեռած՝ կը սպասէինք: Յանկարծ մութին մէջ շարժող էակի մը դէպի մեզի յառաջանալը նշմարեցինք:

Մեր ուրախությունը չափ ու սահման չունի: Պատանհին երկարեց հացը եւ առանց բառ մ'իսկ խօսելու, ետ դարձաւ եւ մթութեան մէջ աներեւութացաւ: Բերածը վեց հատ գարիի լաւաշ էր ու մենք անչափօրէն վայրկեանական լափեցինք եւ գիշերուան մթութենէն օգտուելով Մեսքենէ վերադառնալու որոշումը առինք եւ ճամբայ ելանք: Գիշերները ճամբորդելով, իսկ ցերեկները պահուրտելով հոս հասանք:

Իրիկունը դարձնալ զիրար գտնելով լեռներու վրայէն, զարտուղի ճամբաներով Հալէպ փախչիլ է նպատակնիս:

Այսպէս պատմեց իր ողիսականը մալկարացի երիտասարդը: Իր ընկերներէն մէկուն գէթունցի, միւսին ալ ատափազարցի ըլլալը ըսաւ:

Մենք այդօրը վրանին մուտքը գոց պահեցինք: Երեկոյեան, ան մայրիկիս պատրաստած սաճի վրայ եփուած պազլամա 6 հաց թելին տակ առնելով, խառնուեցաւ մութին եւ հեռացաւ...:

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ՝ Մ Ե Ս Ք Ե Ն Է Ի Ա Ն Ա Պ Ա Տ Ի Ա Ի Ա Զ Ո Ի Տ Ք Ի Ն Վ Ր Ա Յ

Մի՛ զարմանաք եթէ ըսեմ թէ չեմ գիտեր օրը, ամիսը եւ նոյնիսկ տարին: Բայց կը կարծեմ թէ 1916ին պէտք է եղած ըլլայ: Կորսնցուցած էինք օրն ալ, ամիսն ալ, տարին ալ եւ նոյնիսկ ինքզինքնիս:

Օր մը տարիքոտ հայ մարդ մը շրջեցաւ վրանաբնակ դարձած հայ ժողովուրդին վրաններուն շուրջ: Ան երբեմն-երբեմն կանգ կ'առնէր ու կը պոռար ըսելով՝ «վաղը առաւօտեան վրաններուն մօտը բացօդեայ պատարագ պիտի մատուցանէ Տէր Հայրը եւ բոլոր ժողովուրդին պիտի ըսուի պատգամը Յիսուս Քրիստոսի որ հայ աղջնակի մը երեւցած է: Քրիստոս ամէն օր երեւնալով այդ աղջկան Իր պատգամը Տէր Հօր միջոցաւ պիտի հաղորդէ ներկաներուն: Մեր այս բոլոր քաջածները մեր մեղքերուն հետեւանքը ըլլալը ըսած է. պէտք է աղօթենք, մեղայի գալու ենք, որպէսզի Աստուած ներէ մեր մեղքերն ու մեր վրայէն այս փորձանքները հեռացնէ»:

Մունետիկը մինչեւ մութ ատեն շրջեցաւ վրանաշէն Մեսքենէի ամբողջ տարածքին...: Մունետիկին մօտը եղողներ կ'իմանան մարդուն ըսած խօսքերը, ոմանք ալ հեռուէն չեն լսեր ու կը հարցնեն իրարու: Ոմանք իրենց լսածը ճիշդ կը խօսին եւ ոմանք ալ չարամտութեամբ կը խեղաթիւրեն ու կ'ըսեն. «թագաւորէն աֆ

եկած է, ամէն մարդ իր երկիրը պիտի դառնայ»: Միամտօրէն սպասուած բան մը օրուան ճիւղ կ'ըլլայ այսպէս թէ այնպէս՝ դժբախտ ժողովուրդին մէջ...: Յաջորդ առաւօտ գացինք, պատարագին ներկայ եղանք հայրս, մայրս եւ մենք: Մեզի պէս հազարաւոր մարդիկ կային: Գետինը սաւան մըն էին փուած, սաւանին վրան տեղ-տեղ 5-6 հատ մոմ էին տնկած, եւ խնկամանին մէջէն ծուխը քուլայ-քուլայ վեր կ'ելլէր: Տէր Հայրը կ'աղօթէր եւ երբեմն աջ ու ձախ բուրվառ կը ճօճէր եւ օրհնութիւն կը բաշխէր:

Յանկարծ փափաք մը սկսաւ: Պատգամաբեր աղջիկը քահանային մօտեցաւ: Աղջիկը կորսնցուց ինքզինք մօտաւորապէս քստորդ ժամի չափ. յետոյ սթափեցաւ ու պատմեց պատգամը Տէր Հօր, Տէր Հայրն ալ իր կարգին հաղորդեց ժողովուրդին:

Պ Ա Տ Գ Ա Մ Ը

Հայ ժողովուրդին քաջածները ամբողջութեամբ իր ունեցած մեղքերուն հետեւանքով է: Այս գույումը Աստուած հայ ժողովուրդին գլխուն տեղացուցած է: Ուստի մենք պէտք է ճանչնանք եւ ընդունինք մեր մեղքերը ու պէտք է թողութիւն խնդրենք, որպէսզի ներուին այդ մեղքերը:

Ներկաները սկսան դրամ եւ այլ բաներ նետել աւանդական ափսէին մէջ: Ինչ որ նետէին ափսէին մէջ, պատգամատես աղջկան էր: Հաւատացեալներէն արտաբոխ նուիրատուներ պակաս չէին: Հինգ փարա, 10 փարա, 40 փարա...:

Քահանային անունը Տէր Ներսէս Ա. Ե. Սողանեմեզեան էր: Վերջէն մենք իրեն հետ վրանի դրացիներ ալ եղանք: Տէր Հայրը զոյգ ձիաքաշ կառք ունէր: Երեցկինը մեռած էր: Զինադադարէն վերջ Պէյրութի Ս. Նշան եկեղեցիին մէջ քահանայական պաշտօն ստաւ: Իրեն պատկանած ձիաքաշ կառքին շնորհիւ Մեսքենէէն անդին չգնաց: Բնիկ գոնիացի էր, Էրէլիէն:

Գ Ա Ր Զ Ե Ա Լ Յ Ո Ի Ս Ա Խ Ա Բ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Օր մը հայ խեղճուկ մարդուն մէկը՝ արհեստով ձկնորս, Եփրատին եզերքը իր քաղաքէն բերած կարթով եւ իր հնարամտութեամբ կը յաջողի խոշոր, մարդու հասակով ձուկ մը որսալ: Ժողովուրդ, բազմութիւն, իրարու ետեւէ տեղացող հարցումներ: «Ի՞նչ կայ, ի՞նչ

կայ» հարցնող-հարցնողի: Վերջապես ըսին որ «աֆ եկած է փատիշահէն, ամէն մարդ իր երկիրը պիտի վերադառնայ եղեր»...: Երբ մօտեցանք եւ ժողովուրդը ճեղքելով կեդրոնին հասանք՝ դարձեալ յուսախաբութիւն: Մարդ մը երկու ձեռքերը ձուկին խրիկներուն մէջ խոթեր է, իսկ ձուկը տակաւին կը չարչարուի, կը փորձէ ինքզինք ազատել. բազմութեան մէջէն մարդուն օգնողներ եղան: Ձուկը պէտք եղած տեղը տանելով կտրտեցին ու ծախելով քանի մը դուրուշ դրամ ըրին:

ՆՈՐ ԼՈՒՐԵՐ ՏԷՐ ԶՕՐԷՆ

Տէր Զօրէն եկող լուրերը օրէ օր անլի սարսափեցուցիչ եւ չարագուշակ էին: Քեռայրիս ընդդիմութիւնը արդարացի էր՝ դէպի առաջ չէրթալու: Իր տղաքը, հայրս եւ հօրս զարմիկները վերջնականապէս որոշում առին աշխատիլ ամէն գնով առաքումներուն վերջաւորութեան մնալու միջոցներ ստեղծել եւ միշտ ետ մնալու համար աշխատանք տանիլ:

Տէր Զօրի ջարդէն փախչողներուն թիւը օրէ օր կ'աւելնար: Գիշերուան ուշ մէկ ժամանակին, դարձեալ վրանին մուտքին կողմէն ցած ձայնով՝ «մայրիկ, մայրիկ» ըսող մը կ'ըլլայ: Մօրաքոյրս՝ Հայկանուշը, արթննալով տղոց եւ ամուսինին լուր կու տայ. ընդոստ արթնցանք ամէնքս ալ եւ տեսանք որ Գրիգոր Անգութն է: Ան նախապէս մեզ ճանչցած էր եւ առանձին մարդ մըն էր: Գրիգոր Անգութը եւ մերինները քով-քովի գալով յաճախ օրուան կացութեան շուրջ կը խօսէին: Գրիգոր Անգութը *սերսերիներ*ու ցանկին մէջն էր: Բազմիցս ձերբակալուած ու Տէր Զօր դրկուած էր: Այս անգամ դարձեալ միջոցը գտնելով Տէր Զօրէն փախած էր: Այս անգամուան փախուստը եօթներորդն էր. գիշերային ճամբորդութիւններ ընելով եւ զարտուղի լեռնային ճամբաներ կտրելով Հալէպ կը վերադառնար Գրիգորը: Քանի անգամ մինչեւ Հալէպի մուտքը՝ Քարլըք առաքման ամէնէն վտանգատր կեդրոնը հասած էր, բայց դարձեալ եւ դարձեալ ձերբակալուելով դրկուած էր Տէր Զօր: Ան մերիններէն քիչ մը ուտելիք խնդրեց ու ամէն գնով Տէր Զօրի կողմ չէրթալու խորհուրդը տուաւ: Զարդերը սաստկացած էին:

ԽՈՒՍԱՓՈՒՄ ԵՒ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ճեզիրէի Մեսուտիէ գիւղին մէջ ուր ապաստանած էինք, քեռիս՝ Պետրոս Սեմեճեանը թիֆուսի հիւանդութեան հետեւեանքով մեռած էր: Իր տիկինը՝ երեք զաւակներով՝ մայրը եւ քոյրը միասին, մէկ վրանի մէջ կը բնակէին: Իսկ մենք միանալով մօրաքոյրենցս, մէկ վրանի մէջ սկսանք բնակիլ: Աչքի չզարնուելու համար ամփոփուեցանք. մեր վրանը մեծ էր, կրնար երկու ընտանիքին բաւարարել: Մօրաքոյրենքս վեց հոգի էին իրենց զաւակներով, իսկ մենք՝ հինգ՝ հայրս, մայրս, քոյրս, ես եւ եղբայրս: Գալով Իզմիրեան եղբայրներուն՝ երեք եղբայր եւ մէկ քոյր ու երկու հարսեր, ստանք ալ սկսան մէկ վրանի մէջ բնակիլ: Ուր որ երթայինք միասին էինք եւ անբաժան:

Հայրիկիս զարմիկները նիւթապէս լաւ էին, նոյնպէս քեռիիս ընտանիքը՝ ինքնաբաւ էր տակաւին, իսկ մօրաքոյրենքս, այսինքն՝ Սեդրակ Աֆարեանէնք նիւթապէս շատ լաւ էին: Սակայն մենք՝ ոչ: Մեքենէի մէջ մեր դրամը վերջացաւ ու հայրիկս եւ մայրիկս մտահոգութեան մատնեց: Մայրիկիս քովը միայն մէկ օսմանեան ոսկի էր մնացած:

Բայց քեռայրս եւ մօրաքոյրս խօսքերինն ուղղելով հայրիկիս ու մայրիկիս, ըսին.

- Երբեք մի՛ մտահոգուիք. այնքան ատեն որ միասին ենք ո՛չ մէկ տարբերութիւն պիտի ըլլայ մեր եւ ձեր քսակին միջեւ...:

Այս մահուան ճամբուն մէջ, պէտք է խորհիլ թէ որքան ազնիւ եւ գոհողութեան հոգի ունենալու է մարդ, որ այս խօսքերը ըսէ:

Գոնհայէն մինչեւ Հալէպ եւ Մեքենէ՝ ո՛չ մէկ տեղ ձրիօրէն կայքէ կայք փոխադրուեցանք, ամէն կայքէ փոխադրութեան համար 6-7-8 ոսկիէն պակաս վճարում ըրած չէինք:

Մեքենէէն մինչեւ Տէր Զօր գաղթական փոխադրող ձիաքաշ կառքերը հայ ընտանիքներու կը պատկանէին: Մեքենէի մէջ մօտաւորապէս 40-50 հայ ընտանիքներ անձնական ձիաքաշ կառքեր ունեցած ըլլալուն, արտօնուած էին հոն մնալու եւ գաղթականաց փոխադրութեան կը սպասարկէին: Այս կառապանները գաղթականաց կարաւանները փոխադրելով ճամբան տեսած ոճրային արարքներուն լուրերը մեզի կը բերէին:

Օրէ օր լուրերը սարսափազոտ եւ մտահոգիչ կը դառնային: Կողոպուտ, սպանդ, կիներու եւ աղջիկներու առեւանգում, անմարդկային ամէն տեսակ ոճիր ի գործ կը դրուէր:

Մենք կը հետեցնէինք ջարդին սաստկութիւնը երբ կը տեսնէինք

կեանքին մէջ վարտիք չհագնող ֆելլաֆին հագած կնկայ պուզները, հագուստները, ոոսպերը: Օձիքը ասեղնագործուած կամ տանթելուած ու փոթփոթ շրջագգեստներ հագնողներուն թիւը կը շատնար:

Երբեք պիտի չմոռնամ այն յուզիչ վայրկեանը, երբ ես եւ մայրս Մեսքենէի մեր կալքէն քալելով 10-15 վայրկեան հեռաւորութիւն ունեցող Եփրատէն ջուր բերելու կ'երթայինք:

Արաբ ֆելլաֆ մը իր էշովը, կէս փուլ եկած լարուած սաւանը՝ վրանի տեղ, հայուֆի մը՝ պառկած՝ ցնցոտիացած վերմակի մը վրայ ու քովն ալ 7-8 տարեկան աղուորիկ աղջիկ մը:

Ֆելլաֆը արաբերէն կը խօսէր, խեղճ կինը բերանը բանալու իսկ ուժ չունի, արաբերէն ալ չէր հասկնար: Ֆելլաֆը ձեռքին մէջ երկու հատ 5 դուրուշնոցները ցոյց կու տայ՝ կ'ուզէ հասկցնել թէ պզտիկ աղջիկը իրեն ծախէ: Իր մէկ կոշտ ձեռքով պզտիկ աղջկան ձեռքէն բռնած էր եւ 10 դուրուշն ալ կնկան կ'երկցնէր: Խեղճ մանկիկը ահուորողի մէջ կու լար ու անշարժութեան մատնուած մօրը կմախքացած սրունքին կը փաթթուէր: Այս աղիողորմ վիճակին իտես մայրս եւ ես ֆելլաֆին թորքերէնով - որ չէր հասկնար - «եալլաֆ պրաք, կիթ...» ըսինք, որպէսզի պզտիկը ձգէ: Սակայն ֆելլաֆը իր ապային տակէն վրան գամով զարդարուած թոփուզ մը ցոյց տուա՝ սպառնական դիրք մը առնելով: Երբ տեսանք սպառնական վիճակը, անմիջապէս հեռացանք սրտատրոփ՝ իտես այդ խեղճուկ մանկան ձայնին ու անշարժութեան մատնուած հայ ընտանիքի մը մօր վիճակին...:

Ի՞նչ ԿՐՆԱՐ, ԿԱՄ Ի՞նչ ԿՐՆԱՅԻՆՔ ԸՆԵԼ

Ի՞նչ կրնար ընել կաշկանդուած, իր հողէն, իր երկրէն արմատախիլ եղած, անզէն ժողովուրդը: Միսի կոչտ մը ընդդէմ եաթաղանին, հուրին, սուրին՝ պետութեան մը՝ որ ծրագրած էր հայ ազգը փնջնել մեծով-պզտիկով:

Օրէ օր կրակը կը տարածուէր: Ամբողջ Սուրիոյ տարածքին, չմնաց մատնաչափ մ'իսկ հող ուր հայու արիւնը յորդած չըլլար: Ամէն կողմ սպանդանոցի էր վերածուած, կացինահար, դաշունահար վիրաւորեալ փախչողներուն թիւը շատցած էր, Տէր Զօրէն, Ճեզիրէն, Ռաս-Իլ-Այնէն, Շետտատիէն, Սինճարի կողմերէն, Խապուր գետին շրջաններէն, Սիւարի եւ վերջապէս չիմացուած, քարտէսի մէջ անուն չունեցող տեղերէ եւ գիւղերէ... Աոր-Աոր անուններ... անծայրաժիր սպանդանոց եղաւ Սուրիոյ անապատը...:

Ջ Է Յ Թ Ո Ւ Ն Յ Ի Փ Ա Ն Ո Ս Ի Ն Ո Դ Ի Ս Ա Կ Ա Ն Ը

Մեր վրանին անմիջապէս մօտիկը եղող դրացին իր պզտիկը դրկած էր՝ «քիչ մը մեզի թող գան» ըսելով: Անմիջապէս հայրս, մայրս եւ ես գացինք, մտանք վրանէն ներս: Ճերմակի վրայ կապոյտ աչքերով, միջահասակ, աղջկայ մը հագուստ հագած 19-20 տարեկանի մօտ երիտասարդ մը նստած էր:

Այս երիտասարդը հաց մուրացած է՝ «քոյրիկ ջարդէն փախած եմ, կը խնդրեմ կտոր մը հաց տուր» ըսելով: Դրացին երիտասարդին ջարդէն փախած ըլլալը իմանալուն պէս ներս առած է ու մեզ կանչած:

Մեր հարցումներուն վրայ, սկսաւ պատմել իր ողիսականը: Թրքերէն դժուարութեամբ կը խօսէր. հարցուցինք ուրտեղացի ըլլալը եւ անուրը: Զէյթունցի ըլլալը ըսաւ եւ անունն ալ Փանոս է եղեր: Սկսաւ խօսիլ.

Երբ Տէր Զօր գացինք շա՛տ լաւ էինք, Առնիսկ մեզի ուտելիք հաց ալ տուին եւ մենք՝ ինչպէս բոլոր հայերը, սկսանք ամէնմէկս գործ ընելու հետամուտ ըլլալ, Առնիսկ խանութ բացողներ ալ եղան: Բայց վերջէն տեղացիներուն բերանը փոխուեցաւ՝ երբ ոճրագործ Զեքի պէյը եկաւ: Պզտիկներէն կ'իմանայինք՝ «ձեզի պիտի սպաննենք, ձեզի պիտի ջարդենք» ըսելով, բայց կարեւորութիւն չէինք տար: Ամէն մարդ իր գործին էր: Այդ խօսքերուն եթէ կարեւորութիւն ալ տալու ըլլայինք ձեռքերնէս ի՞նչ կրնար գալ...: Այսպիսի տարածայնութեանց վրայ հազիւ 8-10 օրեր անցած, սկսան ձերբակալութիւններ ընելով, թեւ-թեւի կապելով տանիլ անվերադարձօրէն:

Վրաններու կալքին մէջ սկսան շրջիլ արաբներ, ժանտարմաներ, չերքէզ, չեչէն, քիւրտ գող-աւազակ մարդասպաններ: Ու՛ր կրնայ փախչիլ եւ կամ պահուողի վրանաբնակ եղած ժողովուրդը: Կը տեսնես յանկարծ ձեռք մը վրանին դրան փէշը կը բանայ՝ «ծախու հագուստ կամ ունէ բան ունի՞ր» ըսելով հարցում կ'ընէ, մինչդեռ փնտրածը որոշ է. հարս, աղջիկ, կին եւ եթէ քիչ մը բարեկեցիկ տեսնելու ըլլայ գիշերով կողոպտուի կու գայ, աղջիկը, կինը կը տանի՝ ու՛ր չես գիտեր. իր անասնական կիրքը յագեցնելէ վերջ կը սպաննէ, ուրիշի կը նայի:

Երկու շաբաթ չանցած կալքի մէջ էրիկմարդ չմնաց: Էրիկմարդոց հաւաքումը օրէ օր սաստկացաւ: Մայրս ամէն օր, մեր վրանին հանդիպող ժանտարման կաշառելով կը դրկէր: Վերջին անգամ այլեւս էրիկմարդ գրեթէ չմնաց. ժանտարման ձեռքէս

բոնելով դուրս քաշեց ու միացուց հաւաքուած, սպաննելու համար տարուելիք մարդոց խումբին: Եղանք 400-425ի չափ մարդիկ: «Քալեցէք» ըսին: Սկանք քալել. չեչէն ձիարոր մը առջեւէն կ'առաջնորդէր: Մենք շրջապատուած էինք ժանտարմաներով եւ երկրորդ օղակ մըն ալ՝ ֆելլահներով:

Տեսարանը յուզիչ եւ աղիողորմ էր: Երբեմն տեղեր մտրակելով կը վազեցնէին:

Անապատի կիզիչ արեւը, արեւէն տաքցած գետինը, աւազին տաքութիւնը, մահուան վախը...: Վերջապէս հասանք տեղ մը: Կեցուցին եւ ըսին՝ «ամէն անոնք, որ դրամ կամ արժէքաւոր առարկաներ, ժամացոյց, ոսկեղէն, մատանի, եւ այլն ունին այս գետինը փոռած բաճկոնին վրայ թող դնեն»:

Առջեւնիս բլուր մը կար: Այդ բլուրին ետեւն է որ կը կատարուէր ոճիորը՝ կացինով, եաթաղանով, սուրով, բիրով, թոփուզով: 10-12 հոգի կը տանէին հոն, կը կատարէին մաքրագործումը, կը վերադառնային եւ կրկին ու կրկին կը տանէին: Ամէն անգամ որ տանելու կու գային քայլ մը կը յառաջանայի եւ երկու քայլ ետ-ետ կը քաշուէի, բազմութեան մէջ կը մխրճուէի ու մտքիս մէջէն ինքզինքս կը չարչարէի թէ ինչպէ՛ս կրնամ ազատիլ:

Եղաւ վայրկեան մը երբ ընդառաջ նետուելով գլխուստոյտ մը ունեցայ՝ երբ տեսայ երկու հոգիի կացինահարումը եւ փոսի մը մէջ նետելնին: Ես ինքզինքս կորսնցուցած յանկարծ հորին մէջ դիակներուն վրայ գտայ: Գլուխս վիրաւորուած էր: Չեմ յիշեր թէ ինչպէ՛ս եղած եւ կամ ի՛նչ ձեռով ստացած էի հարուածը: Մինչեւ որ ես ինքզինքս հաւաքեմ, իրարու ետեւէ վար կը նետէին գլուխներ՝ անջատուած մարմիններէ: Կիսուած, ջարդուած մարդկային մարմիններու տեղատարափը կու գար վրաս...:

Հազիւ ինքզինքս մէկ կողմ կրցայ քաշել, մթութեան մէջէն ձայն մը լսեցի՝ «եղբայր, եղբայր, հոս, հոս եկուր, իմ քովս, հոս»: Ներքը խորունկ էր եւ մութ, դէպի ձայնին կողմը ուղղուեցայ: 3 հոգի նստած էին քով-քովի: Ես ալ նստայ անոնց քովը: Վերէն երբեմն զէնքի ձայներ ալ կու գային:

Ժամեր շարունակ մարդկային մարմիններու յօշոտումը շարունակուեցաւ, յետոյ սկսան ցանցառ կերպով նետուիլ մարդկային մարմիններ: Հեղ մըն ալ տեսանք չուանի մը դէպի վար իջեցուիլը եւ ձայն մը վերէն վար կը պոռար «փատիշահտան աֆ կելտի իչինիգաւ սաղ քիմսէ վարիսէ պու իփտէն թութսուն եոքարըեա չըքարալըմ» (թագաւորէն ներում եկաւ, մէջերնիդ ողջ մէկը թէ որ կայ այս չուանէն թող բռնէ որ գինք վեր հանենք): Քիչ մը

կեցաւ ու դարձեալ կրկնեց նոյն նախադասութիւնը: Վարէն ո՛չ մէկ ձայն, ի բացառեալ կիսամեռ մարդոց հոնդիւնները: Չուանը վեր քաշեցին, այս անգամ վերէն կրակ սկսան թափել՝ այրած շապիկներ, խոտ եւ այլ ցնցոտիներ, բոլորովին անգործածելի աղտոտութիւններ:

Քիչ վերջը ձայները լուցին: Հորին բերանը, ուրկէ լոյս կը թափանցէր, մթնցաւ, զգացիք որ իրիկուն եղած է: Այդ գիշեր հոն մնացիք, յաջորդ առաւօտեան դարձեալ ձայներ իմացանք եւ սկսան դարձեալ ջարդելու:

Այդօրը նստած տեղս համրեցի՝ ճիշդ 30 մերկացուած-սպաննուած մարդկային մարմիններ նետեցին: Մենք հոն 2 ցերեկ եւ մէկ գիշեր մնալէ վերջ ստիպուած էինք վեր ելլելու մասին խորհիլ:

Առտուրնէ մինչեւ իրիկուն մնալէ վերջ դէպի հորին բերանի կողմը ուղղուեցանք, տեսանք լուսինը իր միապաղաղ լոյսը սփռած էր, ժամանակ կորսնցնելու ատենը չէր:

Անմիջապէս դիակները ոտքերնու տակը պատուանդան մը ըրինք: Վեր ելլելու համար ջանք մը ընել ստիպողականութիւն էր, քանի տակաւին անօթութենէ բոլորովին ուժասպառ չէինք եղած: Մեր ընկերներէն մէկը բաւական դժուարութեամբ վեր հանեցինք, մեր ուտերուն, մեր դաստակներուն վրան կոխել տալով: Ան 3-4 վայրկեան վերջը եկաւ եւ լուր տուաւ որ գետինը անհամար մարդկային մահացած մարմիններ կան եւ ուրիշ ոչինչ: Անմիջապէս հին նետուած տաքատ, բաճկոն, շապիկ ինչ որ ձեռքը անցած է, ծայր-ծայրի կապելով վար իջեցուց եւ մենք ալ միքանի շարք եւս դիակներէն երկայնքին եւ լայնքին շարելով մեր ընկերոջ վերէն վար իջեցուցած տաքատներուն ծայրերէն բոնելով մէկիկ-մէկիկ ամէնքս ալ վեր ելանք շատ մեծ դժուարութեամբ:

Մեզի համար այդտեղէն ելլելը մեծ հոգ մըն էր, իսկ հիմա ելլելէն վերջը ինչ ընել եւ ուր երթալնիս աւելի մտահոգիչ եղաւ: Որ կողմ որ երթաս թուրքիս է, ամէն մարդ հաշու թշնամի, այս անգամ սկսանք երանի տալ մեռնողներուն:

Բաւական մը տատամսելէ վերջ որոշեցինք եկած ճամբով Տէր Զօր երթալ, մեր ընտանիքներուն միանալ, եւ ճամբայ ելանք:

Առաւօտեան մթնշաղիս մեր գաղթականաց կայանը, ուր կաք ընել տուած էին մեզի, հեռուէն սկսաւ նշմարուիլ: Մեր չորս ընկերներէն մէկը զէյթունցիի բարբառով աղօթք մը մրմնաց, անմիջապէս երեսին նայեցայ որ՝ ինձի հաշտեանկից զէյթունցի

Մի՛նասն է: Ան ալ ինձի նայեցաւ ճանչցաւ՝ «վայ Փանոս, դու՞ն ես» ըսելով իրարու փաթթուեցանք ու սկսանք իրարու համբուրել: Մի՛նչադ արդէն մօտեցած էինք: Յրուելով, իւրաքանչիւրս իր ընտանիքին վրանը ուղղուեցաւ. այսպէսով իրարմէ զատուեցանք:

Երբ մեր վրանին փէշը վերցուցի եւ ներս կը մտնէի մաշրս արթնցաւ, չափազանց զգուշութեամբ, առանց ձայնի ինձի փաթթուելով ներս առաւ զիս: Պատահածը պատմելէս վերջ, մաշրս եւ քոյրս ժանտարմաներուն հետապնդումին աւելի սաստկացած եւ վաղուան համար այստեղէն էլլելով անծանօթ ճամբաներով երթալու պատուէր տուած ըլլալը ըսին:

Քանի կայքի մէջ էրիկմարդ չէր մնացած, այս անգամ կիները տանելով մաքրագործում պիտի կատարէին:

Անմիջապէս որոշում առինք որ քրոջս փէշը եւ պլուզը հագնելով կիներու հետ խառնուելով հետքս կորսնցնենք:

Այդ գիշեր հազիւ մէկ ժամի չափ կրցայ մրափել. աղաղակ, պոռալ, կանչել, վլվլուկը սկսաւ: Քանակոծում կիներու եւ մանկամարդոց յափշտակում, քանդել վրանները, ձիաւոր չեչէններ, ֆելլահներ... դժոխային մէկ վիճակ:

Կարգը մեր վրաններուն շարքին եկաւ: Ո՛չ մէկ միջոց, ո՛չ մենք եւ ո՛չ ալ ուրիշները, ո՛չ մէկ լաստ փրկութեան. ինչպէս ուրիշներ մենք ալ մեր վրանը ձգեցինք ու խառնուեցանք ամբոխին:

Երեսս ածիլած էի եւ մրոտած շղարշ մըն ալ գլխուս կապած, դէմքս ծածկած էի մինչեւ քիթս: Սկսանք քալել: Մամբան ետ մնացողները կը սպաննէին. երիտասարդ թէ ծեր պիտի քալէին դէպի հոն ուր որոշած էին ոճիրը գործել:

Քանի մը ժամ քալել տալէ վերջ կայք ընել կու տան: Ամէն մէկ կայքին, յոգնաբէկ խեղճերը թէ որ բան մը ունին ուտելու՝ կ'ուտեն, իսկ եթէ չունին՝ անօթի կը պառկին: Հազիւ 2-3 ժամ անցած տեղատարափ կրակոցը կը բացուի բազմութեան վրայ, հարիւրաւոր փամփուշտներ: Աստուած իմ, մեռնողը կ'ազատի, վիրաւորեալը կը տուայտի, մաշրեր, զաւակներ, վլվլուկ, իրարու փաթթուողներ «ա՛խ մաշր իմ, մեռայ» ըսելով գետինը տապալտկողները հաշիւ չունին:

Առաւօտ կանուխ մեռելներն ու վիրաւորները ձգեցինք անապատին մէջ եւ մեզ քալեցուցին: Մաշրս քովերնիս մեռած էր, քոյրս, ես ու ողջ մնացողները սիրելիներու կակիծը սիրտերնուս, քալեցինք: Առջեւնիս գետ մը եկաւ, Խապուր գետն է եղեր, հոն

կուշտուկուռ ջուր մը խմեցինք. գետին միւս կողմը պիտի անցնինք եղեր. քիչ մը անդին անցք մը ցոյց տուին, որպէսզի գետին միւս կողմը անցնինք:

Անցքին երկու չեչէն եւ չորս ֆելլահներ իբր թէ կ'օգնէին, բայց նպատակնին օգնել չէր, այլ գեղեցիկ աղջիկ կամ կին առնել:

Անցքին յանկարծ իրարանցում մը եղաւ, մէկու մը երեսէն շղարշը վար առին, նոյնպէս գլխի ծածկոցը եւ ֆելլահը իր ակէլը հանելով գլուխէն, սկսաւ անխնայ զարնել ու ծեծել:

Ես արդէն անցեր էի գետին միւս կողմը առանց նշմարուելու: Կնիկներուն ետեւը դիրք բռնելով դարձայ եւ ի՞նչ տեսնեմ մեր Մի՛նասն է ծեծածնին: Ան ալ ինձի պէս ծպտուած է. կնկայ շրջագգեստ մը հագած եւ երեսն ալ ծածկած շղարշով մը: Մի՛նասը խոշորակազմ էր, ֆելլահը ճանչցած է իր ձեւէն ու մարմնական կազմէն:

Ժանտարման հրամայեց որ մէկկողմ կենայ եւ Մի՛նասը ստիպուած հոն մնաց մինչեւ գաղթական կանանց գետնէն անցնելու գործողութեան վերջանալը: Թէեւ հետքս կորսնցնելու համար կանանց մէջ խառնուած էի, բայց երբեմն դառնալով կը նայէի թէ ինչ պիտի ընեն Մի՛նասը: Տեսայ որ ան տարբեր ուղղութեամբ, ձիաւոր ժանտարմալի մը հսկողութեան տակ կը տարուէր: Անպայման սպաննուելու կը տարուէր խեղճը: Մենք շարունակեցինք մեր ճամբան: 5 ժանտարմա մնացեր էր մեզ առաջնորդող: Վերջապէս հասանք Ծետտասիէ:

459 հոգիէն հազիւ 80-85 հոգի էինք մնացած: Ո՛չ ուտելիք եւ ո՛չ ալ խմելիք կար: Արդէն երկու օր հոն մնալու ըլլաս՝ ինքնաբերաբար անօթութենէ մեռնելու դատապարտուած կ'ըլլաս: Այստեղը վերջին կայաննիս ըլլալը կուսեցի. յայտնի բան էր, անոր համար որ հազարաւոր դիակներ անթաղ գետինն էին...: Գիտնալով որ, ըստ իրենց սովորութեան, կայք ընել տալէ քանի մը ժամ վերջը փամփուշտներու տեղատարափը պիտի սկսի, փոս տեղ մը գտայ, ուր քանի մը հոգի պառկած էին, ես ալ ծուրած պառկեցայ: Ծիշդ ենթադրութեանս պէս եղաւ. կէս գիշերուան մօտ էր, Աստուած իմ, մթութեան մէջ մնացած 80-85 յալեակներու մաքրագործումը սկսան: Մէկուկէս ժամ վերջը դարբեցաւ զէնքերու պայթումը, ամայութեան մէջ միայն մահամերձի եւ հոգեվարքի հոնդիւններ կային: Ուրիշ ոչինչ:

Համբերեցի ու ականջ դրի՝ ո՛չ մէկ ձայն: Հազարաւոր դիակներու վրայ նորերն ալ աւելցան, իրենց յաիտենական բունը մտան: Երանելի դարձան: Ամէն օր մեռնելու՝ մէ՛կ անգամ

մեռան ու ազատուեցան: Առաւօտ եղաւ՝ շարժող չկար: Փոռած մարդկային մարմիններ. գետինը միայն հինգ հոգի ողջ մնացեր էինք եւ մէկհատիկ ժանտարմա մնացած չէր: Գացած էին: Երբ ես շարժեցայ տեղէս, դիտեցի չորս կողմս քիչ մը հեռու իմ դիրքէս, մեր Մինասն ալ ոտքի ելաւ եւ սկսաւ դէպի ինձի յառաջանալ: Երեք հատ ալ կիներ ողջ էին մնացած:

Ի՞նչ կրնայինք ընել: Ծուարած վիճակ մ'ունէինք: Որոշեցինք հինգ հոգի միասին արաբներուն քովը երթալ:

Պատմել տոի Մինասին թէ՛ ինչպէս կրցած էր դարձեալ միանալ մեզի: Ան պատմեց՝ «ես կը քալէի, իսկ ձիաւոր ժանտարման ինձի կը հետեւէր: Բաւական մը հեռացանք կարաւանէն ու բազմութենէն: Ես կը սպասեմ որ պայթիւնը ըլլայ գէնքին ու ազատիմ: Աչքիս պոչովը կէս մը կը դառնամ ու կը նայիմ, արդեօ՞ք կը պատրաստուի զարնել: Բաւական մը երթալէ վերջ, ետ դարձայ նայեցայ որ մարդ-մարդասանք չկայ: Այս եղելութեան՝ տատամսեցայ ու մնացի: Ու չեմ հաւատար որ ես ո՞ղջ եմ, թէ՞ մեռած: Վերջապէս, չէի կրնար շարունակել ուղղութիւնս: Քիչ մը կեցայ, ետ դարձայ դէպի եկած կողմս ու հեռուէն նշմարեցի գաղթական կանանց բազմութիւնը, երբ ես անոնց հասայ կատարեալ մթնցած էր: Բայց ամէն քնով քոյրիկս տեսնել կ'ուզէի: Գտայ զինք: Քոյրս ամբոխին մէջէն, հեռուէն ինձի կը հետեւէր եւ գգուշութեամբ, ձեռքով, աչքով բաներ մը ըսել կ'ուզէր, բայց հեռու էինք: Միայն ողջ տեսնելով զիրար կը գոհանայինք»:

Այսպէս երեք կին եւ մենք երկուքս թէ՛ կը քալէինք եւ թէ՛ ալ կը խօսէինք. մեր ամէնէն մեծ մտահոգութիւնը կիներն էին: Մօտաւորապէս մէկուկէս ժամ քալելէ վերջ հեռուէն տեսանք արաբական սեւ վրանները: Որպէսզի արաբներէն չմերժուինք, նախընտրեցինք եւ որոշեցինք մեծ եւ խոշոր վրաններուն մօտենալ: Մինասը ամէնէն մեծ վրանին կողմը ուղղուեցաւ, ենթադրելով որ Թէյխին վրանն է: Իսկապէս ալ Թէյխին վրանն էր:

Այս վաչկատուն ցեղը Պաքարա ընտանիքին պատկանող ցեղէն էր: Հոս Մինասը եւ կիները ամէն մէկը տեղ մը ընդունուեցան իսկ զիս ընդունող չեղաւ եւ ես ստիպուեցայ ու որոշեցի ետ՝ Հալէպ երթալ: Արաբներէն հաց մտրալով եկայ ու հասայ հոս՝ Մեսքենէ: Ինձի եթէ կրնաք քիչ մը ուտելիք եւ քանի մը դուրմուշ ալ տալ՝ շատ շնորհակալ կ'ըլլամ:

Ներկաներէն իւրաքանչիւրը ցրուեցաւ իր վրանը եւ շատ չանցած վերադարձաւ, ամէն մէկը ուտելիքի պզտիկ ծրար մը ձեռքը: 2 մեծիտիէ ալ դրամ տուին իրեն. հոն, դրացիին վրանին մէջ օրը իրիկուն ըրաւ

եւ երեկոյեան, ճակատին խաչ մը հանելով ճամբայ ելաւ: Ալ չենք գիտեր, թէ ինչ եղաւ Փանարը: Այդքան ալ դիւրին բան չէր Տէր Զօրէն Հալէպ փախչիլը:

Մ Ե Ս Ք Ե Ն Է Է Ն Տ Ի Փ Ս Ի

Առաքումի պաշտօնեաները կաշատելով Մեսքենէ մնալու համաձայնութեան մեր օրը վերջացած էր: Ստիպուած պիտի շարժէինք մեր տեղէն, կամայ թէ ակամայ. նոր պահանջը շատ մեծ էր՝ նոր համաձայնութեան մը գալու համար, եւ նոր համաձայնութիւնը այդքան ալ վստահելի պիտի չըլլար:

Այդքան ժողովուրդին վիճակուած դժբախտութիւնը այդօրը մեզի ալ վիճակուեցաւ: Քանի մը տասնեակ ընտանիքներով, միասին հեռացանք մեր կայքէն: Թուրք դահիճներու սպասարկու հայ պեք-ճիպաշի մը եւ պեքճիներ քանդեցին մե՛ր ալ վրանը՝ քաշելով ցիցերը գետինէն, ու ստիպեցին որ շարժինք քալելով եւ կամ կառք մը վարձելով անմիջապէս միանալու սեփաթին: Յուսահատ, մերկները այդ մետասաներորդ վայրկեանին աքշեփրցի Աստուրեաններու չորս ձիաքաշ կառքերը վարձեցին, իւրաքանչիւր կառքին փոխադրութեան վարձք երեքական օսմանեան ոսկիի սակարկեցին մինչեւ Տիփսի:

Ծատ չանցած, քանի մը կտորէ բաղկացեալ գոյքերը հաւաքեցինք եւ տեղաւորեցինք ու մեզ ալ տեղաւորելով, հայրս եւ մայրս մեր քովը տեղ առին ու պատրաստ կը սպասէինք կարաւանին շարժիլը:

Նոյն օրը մեզի հետ նոյն ճակատագրի ենթակայ թշուառ ու դժբախտ ընտանիքներ դրամ չունենալուն չէին կրնար կառք վարձել: Անոնք կը քալէին մտրակներու հարուածներու տակ, կը ստիպուէին հետիոտն ճամբայ ելլել, մեծ ու պզտիկ, իրենց մնացած գոյքերը կրցածին չափ շալկելով, իսկ մնացեալը տեղույն վրայ ձգելով կառափնատի ճամբով երթալ...:

Կարաւանը շարժեցաւ ու մենք՝ կառք վարձողներս, մեր ետին ձգելով հետիոտն եղողները, 3 ժանտարմաներու առաջնորդութեամբ, 28 կառքերու վրայ տեղաւորուած ընտանիքներ Տիփսիի ճամբան բռնեցինք: Մեսքենէէն հազի հեռացանք, հին Մեսքենէէն քիչ մը վեր, առջեւնիս ցցուեցաւ գառիվեր մը գոր դժուարութեամբ մազլցեցան խեղճ ձիերը: Այդ երկար գառիվերին երկու անգամ ստիպուեցանք կենալ, որպէսզի ձիերը յոգնութիւն առնեն: Այս տաժանելի մազլցում-մէն յետոյ մօտ կէս ժամ դադար ընելէ վերջ, դարձեալ շարժեցաւ

կարաւանը եւ վերջապէս հասանք Տիփսի, այս աշխարհի գեհեներ...:

1916ի Օգոստոս ամսոյն մէջն էինք:

Գեհեներ յիշեցնող Եփրատի ափունքին մօտ, երկու բլրակներու միջեւ երկարող լեզուի նման, այս ձորին տուած են Տիփսի անունը, բնութեան ստեղծած սարսափը:

Այս կայքին մէջ մէկ հատիկ արաբ չտեսանք: Այս վայրը գրեթէ պարպուած էր: Հոն մնացած էր միայն բացարձակապէս անշարժութեան մատնուած, կմախքացած եւ այլնադակուած, ուրուականացած հինգ-վեց հարիւրի մօտ իրենց հոգեվարքի ժամերը ապրողներու բազմութիւն մը...: Ինչպէս վերերը յիշած են՝ տարագրութեան առաջին օրէն մինչեւ հոս մերինները իրենց սկզբունք ըրած էին ամէն գնով գաղթին ամէնէն վերջը մնալու միջոցն ու առիթը ձեռք անցընել: Բայց հոս, կմախքներու աշխարհին մէջ կենալու ջանք մը ընել կարելի չէր եւ կենալու ջանք իսկ ընել խենթութիւն էր:

Երբ սկսանք լարել մեր վրանը, հարիւրէ աւելի ուրուականացած, կմախքացած մանուկներէ, ծերերէ թէ երիտասարդներէ շրջապատուած գտանք մեզ:

Ափերնին բացած պատառ մը հաց կ'աղերսէին, այլանդակուած, պիշ-պիշ նայելով, խօսելու, ոտքի վրայ կենալու անկարող էին դարձած տնաշէն հայու այս գաւակները:

Հոս տեսանք քանի մը օրերէ իվեր սատկած ջորիի մը սատակին գլուխը հաւաքուած մանուկներ, որոնք իրենց բարակցած ու կմախքացած թաթիկներով կը փրցնէին ջորիին միսէն եւ կ'ուտէին...:

Սրտանմանիկ այս տեսարանին ի տես, քեռայրս, ուրիշ քանի մը հոգիներ միասին, որոշեցին երթալ-տեսնել առաքման պաշտօնեան, որպէսզի խնդրեն որ զիրենք իրենց բերած կառքերովը աւելի առջեւ եղող Ապու Հարար ըսուած վայրը ղրկեն:

Առաքումի պաշտօնեան կը հաւանի:

Հագի երեք ժամ կրցանք կենալ մահաբոյր այս վայրը ու մեզ Տիփսի բերող կառքերը կրկին վարձելով երկուքական ոսկերամով, 28 ընտանիքներու կարաւանը երկու ժանտարմաներու առաջնորդութեամբ հասաւ Ապու Հարար ըսուած անապատը, ուր արդէն մօտ 40,000 աքսորական հայ ընտանիքներ իրենց կարգին, կը սպասէին կառափնատ տարուելու, ոչխարներու նման: Խտուտեցանք նոյնօրինակ ճակատագրեալներս մեր սեւ ճակատագրեալ եղբայրներուն:

Ա Պ ՈՒ Հ Ա Ր Ա Ր

Ապու Հարարն ալ Մեսքենէի նման Եփրատի մօտ օթեւան մը՝ խան մը ունի: Անունը կայ ինքը չկայ: Մենք հոն եղած ատեն ոչ մէկ արաբի բնակութիւն կամ տուն տեսանք այդ խանէն զատ:

Ինչպէս Մեսքենէ, հոս ալ Հալէպէն եւ այլ տեղերէն կը բերէին ալիւր, հաց եւ չորեղէն: Ոչ իսկ մէկ հատիկ ծառ կար որուն շուքին տակ հովանի գտնէր անձ մը:

Մեսքենէի մէջ, մեզ կայք ընել տուած էին լեբան եւ Եփրատին միջեւ գտնուող տափաստան աւագուտքի վրայ:

Ապու Հարարին մէկ կողմը Եփրատը, իսկ աջ կողմը տափաստանը կայ, որուն քովէն Համամի ճամբան կ'ուղղուի Ռաքքա, Թապքա եւ ապա՝ Տէր Զօր:

Երբ հասանք Ապու Հարար, 40-42 հազար հայերու հոն կայք ըլլալը ըսին: Եւ իրապէս ալ, երբ առաւօտ եղաւ, տեսանք անձայրածիր կայքը. մէկ ծայրէն միւսը երթալու համար ժամեր կը տեւէր:

Ծատ անգամներ մարդիկ իրենց վրանը կը կորսնցնէին իրենց շրջանակէն դուրս ելլելու պարագային: Բայց ամէն մարդ պարտաւոր էր օրական միքանի անգամ շրջանակէն դուրս ելլել, հեռանալ վրաններէն՝ բնական պէտքի համար:

Եփրատը հեռու չէր. 7-8 վայրկեան էր մեր կայքի տեղէն: Եփրատը հոս երկուքի բաժնուած էր մէջտեղը կղզի մը կազմելով: Կղզին բաւական մեծ կ'երեւէր, կանաչութիւն կը տեսնուէր, իսկ գիշեր ատեն շնագայլերու ունոցը կը լսուէր: Մեր կայքին դիրքէն ուշիուշով դիտելու ըլլալինք եթէ՝ Եփրատին ձախ կողմը բերդ մը կը տեսնուէր, այդ բերդին ճափար Քալասը անունը կու տային:

Ապու Հարարի գաղթականաց առաքման պաշտօնեան թխագոյն, միջահասակ, մարդասպան գազան մըն էր: Այս ճիւղին ոճրային եւ գազանային արարքները շա՛տ-շա՛տ են. բառին իսկական առումով վիժած մըն էր: Այս սրիկային անունը Մոհամմէտ օնպաշի էր: Ասոր ըրած վայրագութիւնները նկարագրելու համար բառեր չենք կրնար գտնել: Բա՛յց, բա՛յց ասկէ աւելին կայ: Գիտե՞ք թէ ի՛նչ է կամ ո՛վ է ան: Ցառով կու տամ անունը իր օգնականին: Ան իզմիթցի Յակոբոս անուն պէքճիպաշին է, պահակներու մեծաւորը:

Աստուած իմ, քանի՛ քանի հայ երիտասարդներու, քանի՛ քանի հայ ընտանիքներու, քանի՛ քանի պատուաւոր հայ մայրերու, քանի՛ քանի 3-12-14 տարեկան որբացած անտէր ու անտիրական մնացած, հայու ապագայ լոյսը եղող ճագուկներու մահուան ու փճացման պատճառ եղած է ան իր ցուցմունքներով, մատնութիւններով:

Ո՛վ դու՛ն մայր Յակոբոսի, ինչու՞ այս իժը աշխարհ բերիր, անորակելի այս փորձանքը՝ քու արգանդիդ մէջ խեղդամահ ընելով ինչու՞ չարտաքսեցիր արտաքնոցին խորը... որ գտներ իր արժանի տեղը... եւ թէ կը նեղուի քու հոգիդ, թող նեղուի այն աստէն քու 77 պորտ անցեալդ ալ: Քեզ բեղմնաւորող զոյգդ աշխարհ չգար ու մենք չունենայինք այդպիսի Յակոբոսներ...:

Եղա՛ն, եղա՛ն այդ դժբախտութեան եւ թշուառութեան օրերուն... որոմները իրենց գլուխները ցցեցին դժբախտաբար: Առանց ամչնալու, առանց խայնելու մատնութիւններ, թուրքին ըրած ոճիրին մեղսակցող զրպարտիչներ, դասաճանողներ՝ իրենց արեւակիցներուն՝ այդ ճամբով յուսալով փրկութիւնը իրենց մորթին:

Մեր Ապու Հարար հասնելու յաջորդ օրը, առաւօտեան, մեր վրանէն բաւական հեռու վայնասուն մը՝ ականջներ խլացնող վլվլուկ մը, աղիողորմ ձայներ, աղաղակներ՝ մայրերու, պաղատանքներ՝ հայրերու, հեծկտութներ, աղաչանքներ՝ մանուկներու, ոմանք հիւանդ, ոմանք անօթի՝ ոտքի կենալու ժամանակ չունին, ոմանք զստանցանքի մէջ:

...Եկան շարուեցան 26 ձիաքաշ կառքերը հրամանաւ ոսկոր կտրող Մուհամմէտին եւ շանճուռնոյ Յակոբոսին, որ կը ճշար, կը պուար. «Քալաճա՛քսիհիզ, կիտեճէքսիհի՛զ, կեպերեճէքսիհի՛զ» (պիտի ելլէ՛ք, պիտի երթա՛ք, պիտի սատկի՛ք): Բայց ի՞նչ ձայն, Աստուած իմ, մարդու՞ ձայն է, թէ՞ շնագայլի՞ չնմ կրնար որակել: Իմացողին մագերը կը տնկուին եւ մորթը փուշ-փուշ կ'ըլլայ...: Իրեն նման ձայնն ալ անհաճոյ, անախորժ էր, միջահասակէն քիչ մը վար, գէր, ձեռքին բռնած եզան ջիղէ մտրակ մը, դիմացիկին գլխու՛ն կու գայ, թէ երեսի՛ն կը զարնէ. ու կը զարնէ՝ «պիտի ելլէք, պիտի երթաք ու պիտի սատկիք» ըսելով...:

Կը հրամայէր իր արբանեակներուն, որ կառքերու մէջ լեցնեն երթալիք մարդոց գոյքերը: Իսկ արբանեակները, ցոյց տալու համար իրենց ճարտարութիւնը, խեղճերուն ունեցած գոյքերուն քանի մը կտորը այս կառքին, քանի մը կտորը միւս կառքին կը նետէին:

Որոշեալ կառքերը լեցուեցան եւ հրաման տրուեցաւ որ շարժի կարաւանը դէպի Համամ:

Ամէն օր այս էր խեղճ, տարաբախտ ժողովուրդին վիճակը: Երբ նօսրանար եկող գաղթականներուն թիւը, շաբաթը 2-3 անգամ կայքէ կայք փոխադրութիւն կ'ըլլար, իսկ խտանար՝ ամէն օր դէպի առաջ դէպի Տէր Զօր կը դրկուէր ժողովուրդը:

Իսկ հետիոտն քալելով դրկուողներ գրեթէ ամէն օր կ'ըլլային. կը հաւաքէին առանձին մնացած սերսերիները, միշտ դէպի առաջ՝

զէնքի սպանալիքի տակ, մտրակի հարուածներու միշտ ենթակայ:

Այն օրը որ առաքումի օրն է եւ կամ առաքում պիտի ըլլայ, առաքումի ժամանակ 2-3 մարդ անպայման կը սպաննուէր՝ մտրակի, բիրի հարուածներուն տակ՝ ոսկոր կտրող Ռահմէտտին Մուհամմէտի ձեռքովը:

Այդօրը 2 հայ մարդոց սպաննուելուն ականատեսը եղանք: Ինչն'վ եւ ինչպէ՛ս կրնային ինքզինքնին պաշտպանել այս խեղճերը: Անօթութեան եւ հիւանդութեան հետեւանքով շարժելու անկարողութեան մատնուած՝ ասոնք սպաննուեցան մտրակի ու բիրի հարուածներու տակ:

Մերինները տեսնելով մարդակերպ այս գազանին ոճրային արարքը՝ քեռայրս, քարամանցի Կարապետ եւ Ալեքսան Պալըքճեան եղբայրները, Իզմիրլեան եղբայրները, Արմենակ Սերոբեան՝ հայրս, Կարապետ Թեճիրեանը, Բարսեղեանը, մարաշցի Կոստանեանը եւ կեսարացի ընտանիքներ՝ ընդամենը 34 ընտանիք իմի գալով որոշեցին երթալով տեսակցութիւն մը ունենալ ոսկոր կտրող Մուհամմէտ Ռահմէտտինին հետ, կաշառել զինք եւ առաքումի վերջաւորութեան մնալու առաջարկը ընել՝ օրուան փոթորիկին խաղաղած մէկ ժամուն:

Հինգ հոգիէ բաղկացեալ կազմ մը ընտրեցին իրենց մէջ: Գացին խանին մէջ գտնուող իր սենեակը ու ներկայացան իրեն՝ իրենց նպատակը հասկցնելու:

Ունկնդրած է եւ ընդունած է մերիններուն խնդրանքը բայց իր պահանջը եղած է 300 օսմանեան ոսկերքամ՝ 34 ընտանիքի համար: Իր խոստումը յարգելու «վալլահին» ըսած է այս անհաւատ մարդակերպ գազանը:

Մէկ ժամ վերջը վերադարձան մերինները եւ երեկոյեան, թաշ-կինակի մը մէջ ծրարելով երեքհարիւր օսմանեան ոսկերքամը, յանձնեցին ամբողջ էութիւնը մէկ դրոշ շարժող եւ իր կեանքին մէջ երկու ոսկի քով-քովի չտեսած Մուհամմէտ Ռահմէտտին կոչուող արինկզակ, ոսկոր կտրող ճիւղիկն:

Ու մենք մնացինք բաւական երկար աստէն հոն, մօտաւորապէս հինգ երկար ամիսներ: Ամէն օր ականատեսն էինք Ռահմէտտին Մուհամմէտ օնպաշիին մարդասպանութեան եւ պահակապետ իզմիրցի Յակոբոս կոչուող իժածիկն սուր ճիշին ու անարգական խօսքերուն ու եղբայրասպան կայեւութեան:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՈՅԱՃԵԱՆԻՆ ՄԱՀԸ...

Յարութիւն Պոյաճեանը բնիկ գոնիացի աղքատ ընտանիքի մը գաւալկն էր, հազիւ 22-24 տարեկան, Գոնիայի Ճեմանեան քոլէճի սաներէն: Ան 1915էն երկու-երեք տարի առաջ, յաջող կերպով Քոլէճը աւարտած էր եւ նոյն հաստատութեան մէջ ուսուցչութեան պաշտօնի կոչուած:

Մայրը՝ այս երիտասարդը լուացարարութեամբ մեծցուցած էր, իսկ փրոֆեսոր Դոկտ. Արմենակ Հայկազեանը նիւթապէս թոյլատու գտնուած էր իրեն հանդէպ:

Մայրերնին կորսնցուցած էին ճամբան, բայց Յարութիւնը եւ իր պզտիկ եղբայրը՝ Հայկը կրցեր էին հասնիլ մինչեւ Ապու Հարար:

Տեսանք զիրենք կայքին մէջ, երկու գաւազանիկներով լարուած սաւանի մը տակ: Երկու եղբայր արեւի կիզիչ շողերուն տակ չէին կրնար ապաստան գտնել՝ պատասպարուելու անբարար այդ պզտիկ սաւանին տակ: Յարութիւնը պառկած, գրեթէ անշարժութեան մատնուած էր: Ինք նիւթապէս էր եւ հիւանդութիւնն եւ ճամբու յոգնութիւնները աւելիով ընկճած էին զինք:

Զարմիկներս՝ Ճանօ, Ֆերտիճանտ, Լողոֆէթ Աֆարեանները եւ ես քոլէճական ըլլալով, լաւ կը ճանչնայինք զինք: Երբ տեսանք անոնց դժբախտ վիճակը, որպէս ծանօթ գացիք այցելութիւն մը տուինք եւ միտարարական խօսքեր ըրինք, իսկ երբ բոլորովին չունէտք վիճակնին յայտնեցին՝ զարմիկներս չկրցան այդ ընկճեալ եւ յուսահատական վիճակը տեսնելով այնպէս հեռանալ, եւ քանի մը օրուան համար ուտելիք ապահովող նիւթականը բարձին տակը տեղաւորեցին: Ու հեռացանք՝ խեղճերուն աներեւակայելի վիճակը մեր միտքերուն եւ սիրտերուն մէջ տպագրուած:

Երկու օր վերջը կայքի փոխադրութեան ժամանակը հասած էր իրենց վրանի շրջանակը: Դէպի Տէր Զօր քշուելու համար ստեղծուած փոթորիկը աներեւակայելի էր:

Ո՛վ կրնար միջամտել այդ գազաններուն. Ռահմետտիճին ձեռքը բիր մը՝ անընդհատ կը զարնէր աջ ու ձախ: Երբ կարգը եկաւ Յարութիւնին, եղբայրը՝ Հայկը հեռացաւ, իսկ Յարութիւնը կոնակին վրայ պառկած կ'աղերսէր ու կ'աղաչէր՝ շարժելու անկարողութեանը համար: Բայց անգութը չէր իմանար, անդադար ոսկրացած այդ երիտասարդին բազուկներուն կը զարնէր:

Յարութիւնը ինքզինք, իր գլուխը պաշտպանելու համար բարակցած թեւերը ընդդէմ կը դնէր: Բազուկներէն, արմուկէն սկսաւ արիւն հոսիլ ու վերջապէս Յակոբոս ըսուած վիժածը բռնեց սաւանը եւ տակի

քորջացած վերմակը ու նետեց կառքի մը մէջ, յետոյ զինք ալ - կարծես ոսկորի տոպրակ մը - արիւնլուայ վիճակի մէջ չորս հոգիով բռնելով կառքին մէջ դրին: Սա որոշ էր որ պիտի չկրնար այդ խեղճ երիտասարդը ապրի...:

Ութ ամիս վերջը պատահականօրէն հանդիպեցանք եղբոր՝ Հայկին: Ան պատմեց թէ մէկ կայան անդին չհասած, կառքին մէջ մեռած էր Յարութիւն Պոյաճեանը:

ՅՈՒՍԱՀԱՏ ՎԻՃԱԿ ՈՒ ՄԱՀ

Հոս հասնողները գաղթական ժողովուրդին զանգուածային մեծամասնութիւնը չէին այլեւս: Չէին մնացած նաեւ հրապորիչ դիմագիծերը, չէին մնացած ռոճիկով ծախսող եւ յափշտակուելու հրապոյր ազդող դիմագիծեր: Չէր մնացած գեղեցիկ կիներու, համեստ օրիորդներու, այդ թմայուլիկ սեւաչուի մանուկներու հմայքը: Կարծես գերեզմաններէն խոյս տուած մէլմէկ ուրուականներ էին դարձած անոնք:

Երկար ճամբու տառապանքը, թիֆուսի համաճարակը, աչքի ցախի համաճարակը, բորոտութիւնը, թանջքը, անօթութիւնն ու ծարար... Խոտաբոյծներ էին դարձած անոնք: Անօթութենէ մոլեխինդ եւ վնասակար խոտեր ուտելէ թունաւորուած էին. փոր, ոտք, գլուխ ու ձեռք ուռած էին: Թանջքէ՝ յետոյքնին 4-5 մատ դուրս ելած անմեղ մանուկներ քեզի կու գան ասփիբաց, դանդաղելէն, հացի կտոր, ողորմութիւն կը հայցեն: Կմախքացած մարմիններ, այլանդակուած գանկեր, լերկացած աչքերով, հարիրաւորներ անսուաղութենէ անշարժացած, ինկած ու լքուած, շունչ մը միայն կայ որ հոգեվարքը կը քաշկոտէ: Անդին, բազմակոյտ մեռելներ ցիրուցան: Ռուսներ պատող գարշելի հոտը դիակներու, այլեւս բնական դարձած էր մեր ռուսներուն ու կը շրջէինք մէջը դիակներուն:

Հալէպէն, Պապէն, Մումպուճէն այլազգ վաճառականներ կու գային Ապու Հարար՝ աւելի ամալի վայրը, եւ գնուելիքին աւելի արժէգրկուած գին կը վճարէին:

Զ Ա Խ Զ Ա Խ Ո Ի Ա Ծ Գ Ա Ն Կ Ը

1916ին Ապու Հարարի անապատին մէջ 45,000 խճողուած տնաշէն հայ ժողովուրդ հաւաքուած էր որպէս նոխազ, եւ օրէ օր Տէր Զօր կոչուած հայակու սպանդանոցը կ'առաքուէր:

Օր մը, առաւօտ կանուխ, փորիս եւ աղիքներու խանգարումի պատճառաւ, բնական պէտքի համար հարկադրուեցայ վրաններէն դուրս՝ դէպի բացութիւն ելլել: Հազի 25-30 մէթր էի հեռացած վրաններէն, գետին փռուած մարդկային մարմին մը տեսայ...:

Մոսկացի անակնկալ այս տեսարանին առջեւ: Շուարած ետ դարձայ մեր վրանը: Մայրս տեսնելով սարսափած վիճակս, մօտենալով բռնեց ձեռքէս ու ըսաւ՝ «ինչու՞ այսքան շուտ վերադարձար տղաս»:

Պատմեցի պատահածը: Մայրս ալ իր կարգին պատմած էր զարմիկներուս:

Զիս ունկնդրելէ վերջ Աֆարեան եղբայրները ուզեցին որ զիրենք առաջնորդէի ունկնդրելի վայրը. հետուէ-հետու տեսնել կ'ուզէին:

Բայց տեսնելու համար երթալն ալ վտանգաւոր էր: Ինձի թելադրեցին որ ես երթամ դէպի դիակը իսկ իրենք պիտի հետեւէին ինձի: Այդպէս ալ ըրինք: Կոնակին վրայ պատկած էր այս երիտաւարդը, գանկը բացուած ճակտի կողմէն եւ ուղեղը դուրս էր ինկած:

Դիակին վրան նետուած 2 հատ բազուկի հաստութեամբ բիրեր՝ արիւնոտ, կոտրուած, արիւնաթաթախ վիճակի մէջ: Հագուստը սեւ ֆրաք էր, ռետիկնոթ, իսկ շապիկը օւլայուած էր: Յայտնի էր որ յայտնի մէկն էր ան:

Զարմիկներէս մէկը քովը կանչելով զիս՝ «Յակոբ, տես հոն, սեւ կողքով պզտիկ տետրակ մը կայ սրունքին մօտը: Մենք մեր վրանը ետ կ'երթանք, դուն այդ տետրակը ա՛ն եւ առանց կենալու հեռացիր» ըսաւ ու դէպի վրանը դարձան:

Նախ չորսկողմս քննեցի եւ չափազանց զգուշութեամբ գետնէն խլեցի տետրակը եւ սիրտի տրոփումով մը հեռացայ: Տակաւին անոնք վրան չմտած ես հասայ իրենց ետեւէն: Մտանք վրանէն ներս: Տետրակը երկնցնելով յանձնեցի զայն ճանօ գարմիկիս:

Յուշատետր մըն էր, ուր գրուածներէն քիչ բան միտքս մնացած է:

Իր չանդրորդի ըլլալը գրուած էր, մականունը մոռցած եմ, բայց անունը Գիրգորիս էր, դեղագործ եւ գոնիացի Տոքթ. Տատին դեղարանին մէջ եւ նույնպէս Տոքթ. Ժամկոչեանի քով աշխատած էր: Ատկից ձեռքակալուելով մինչեւ Տէր Զօր աքսորուիլը մանրամասն գրած էր այդ պզտիկ տետրակին մէջ:

Վերջին տողերը այսպէս կը վերջանային՝ «...գիշերային լուսնի լոյսով, ետ, դէպի Հալէպ զարտուղի ճամբաներով հետիոտն քալելով ինքզինքս մե՛ծ սպանդէն ազատել որոշած եմ»... ու մինչեւ Ապու Հարար կրցած էր հասնիլ, սակայն արիւնարբու ունրագործ բուի աչքեր ունեցող արիւնկզակ գազանի մը տեսութեան եւ խժժութեան զոհը կ'ըլլայ՝ արիւնաթաթաւ, ճիշդ ճակատէն դէպի ետեւ բացուած գանկովը փռուած՝ հայ ընտանիքի մը լոյսն ու կայծը եղող այս տիտանը...:

Մ Ա Ր Ի Ա Մ Ն Ո Ի Օ Ն Ն Ի Կ Ը

Հազի 3-4 տարեկան կային այդ հազարաւոր որբացած անմեղ ձագուկներէն այս երկուքը: Անոնք այնքան իրարու մտերմացած էին որ՝ կարծես թէ եղբայր եւ քոյր ըլլային եւ կամ ազգական:

Կոնակին մէջմէկ կէս-շապիկ, գոյնը անչայտ, ձեռքերը ոտքերը աղտոտ, երկուքին ալ ձեռքին՝ ծակած պնակներ, ուր որ երթային միասին էին ու անբաժան էին իրարմէ:

Ապու Հարար հասնելէն մէկ շաբաթ վերջ եկան, մեր վրանին առջեւ կանգ առին եւ ողորմութիւն խնդրեցին: Տակաւին կատարեալ խօսիլ չէին կրնար: Միշտ զիրար կը հոգային, զիրար կը պաշտպանէին, ի՛նչ որ կարեւորային գտնել միասին կ'ուտէին եւ միասին ալ կը պատկէին՝ հոն ուր կրնային ծուարիլ:

Առաջին օրէն որ տեսանք այս երկու անմեղները, համակրանք մ'ունեցանք. քանի մը անգամ ուտելիք տուինք, անկէ վերջը՝ այս երկու պզտիկները մեր վրանին առջեւէն չէին հեռանար եւ նույնիսկ մեր վրանին ետեւի կողմը դուրսի փէշին կը ծուարէին ու կը քնանային իրիկունները ու մենք ալ ամէն օր պարտադրաբար կարծես զիրենք չմոռնալով, մեր ուտելիքէն բաժին մըն ալ իրենց կու տայինք:

Այս ձագուկներուն փորերը ուռած էին, անոնք անկուշտ էին դարձած: Իսկապէս ալ, կ'ըսէին թէ երբ չքաւորութիւն ու սով կայ, մարդոց աչքերը ծակ ըլլալէ յետոյ անկուշտ ալ կը դառնան եղեր:

Ասոնք կ'երթային, վրաններու մէջ կը շրջէին եւ երեկոյեան մեր հարեւանները կ'ըլլային:

Օր մըն ալ տեսանք որ Օճնիկը առանձին եկաւ ու կեցաւ. ըսի՝ «Օճնիկ, ո՞ր է Մարիամը»: Չկրցաւ բացատրել եւ կամ ըսել ո՞ր ըլլալը Մարիամին:

Մենք մեզի ըսինք թէ անպայման այդօրուան գաղթականաց առաքումի ժամանակ զայն ալ կառքի մը մէջ նետած ու դրկած եմ

եւ ամէնքս ալ ցաւ զգացիւնք:

Անկէ վերջ Օճնիկը այլեւս կարծես մեր որդեգիրը եղածի պէս էր. չէինք մոռնար իր ուտելիքը տալու, բայց միշտ՝ վրանէն դուրս:

Յաճախ կ'ընէի մայրիկիս՝ «մայրիկ, այս Օճնիկը մեր տղան ըլլայ»: Ողորմածհոգի մայրս կ'ըսէր. «տղա՛ս, տեսնենք մենք եւ դուք ի՛նչ պիտի ըլլանք, մենք մեզ պիտի կրնա՞նք այս փոթորիկէն ազատել: Այն ինչ որ ընել պէտք է Օճնիկին՝ ընելու վրայ ենք: Անկէ աւելին չենք կրնար ընել, տղաս: Բայց երբ ազատուելու ըլլանք այն ատեն Օճնիկը մեր զաւակը կ'ընենք»:

Ժամանակը կ'անցնի. օրեր, շաբաթներ եւ ամիսներ: Մէկ կողմէն Մեքսիկէն արքայազներ կու գան եւ մէկ կողմէն Տէր Զօր կ'ուղարկուին: Առաւօտեան առաքումներէ վերջ «Առաւօտ լուսոյ»ի, «Տէր ողորմեա»ի ցած ձայներ կու գան վրաններէն: Ազգին փրկութեան համար թախանցողներուն թիւը չկայ: Իսկ անդիէն՝ «սպանախճին կու գայա՛ւ, էլէկճին կու գայա՛ւ... կաթս իւղոտ է... եռացող թէյ ունիմ...», եւայլն, եւայլն...:

Յուսահատ այս վիճակին մէջ, մէկը իր հիւանդին դարման կը փնտռէ, բայց ո՛չ բժիշկ կայ եւ ո՛չ ալ դեղ, ամէն ինչ Աստուծոյ մնացած է:

Զ Ս Պ Ա Ս Ո Ւ Ա Ծ Ա Ն Ա Կ Ն Կ Ա Լ Ը

Օր մըն ալ անակնկալօրէն մուկետիկի մը ձայնը իմացանք: Մուկետիկը կը կանչէր թէ ամէն անոնք որ արհեստարուներ են, թող գան վաղը այսինչ տեղը, այսինչ վրանին մէջ արձանագրութիւններ պիտի կատարուին. աստղձագործ, հիւսն, երկաթագործ, որմնադիր, եւայլն, եւայլն:

Մուկետիկի կոչերէն յաճախ խաբուած էինք: Սկիզբը շատ կարեւորութիւն չտուինք, բայց երբ աւելի մօտէն հետաքրքրուեցանք՝ իրական բան մը ըլլալը հասկցանք:

Ապու Հարար գտնուող արհեստարուները արձանագրելէ վերջ, մէկ մասը Մեքսիկէ եւ մէկ մասն ալ Ռաքքա պիտի տեղաւորէին: Քարամանցի Արշակ անունով մէկուն պաշտօն տրուեցաւ որպէսզի մեր ալ արձանագրութիւնները կատարէ: Հայրս եւ հայրիկիս երեք զարմիկները արհեստով աստղձագործ էին, սակայն քանի որ քեռայրիս՝ Սեդրակ Աֆարեանին եւ ճամբան մեռած քեռիիս ընտանիքը չէինք կրնար գատել մեզմէ՝ անմիջապէս չորս ընտանիքները մեր 4 արհեստարուներուն վրայ բաժանում մը ըրինք: Մերինները այս

կարգադրութեան վրայ գացին Արշակը տեսնելու եւ համաձայնեցան որ եթէ մեր ընտանիքները միասին Մեքսիկէ դրկուին որպէս արհեստարու, հինգ ոսկեդրամ պիտի տան Արշակին:

Արձանագրութենէն 3 օր վերջը տեսանք Մեքսիկէն ձիաքաշ կառքեր եկան ու մենք տեղաւորուեցանք կառքերու մէջ: Մեքսիկէ գացողներս կառավարութեան հաշուին պիտի աշխատէինք: Ու այդպէս ալ եղաւ:

Պզտիկ Օճնիկը երբ կառքերուն մէջ մեր տեղաւորուիլը տեսաւ, սկսաւ լալ եւ կ'ուզէր որ մեր հետ երթայ: Մենք ալ կ'ուզէինք որ Օճնիկը հետերնիս տանինք:

Կառքերը երբ սկսան քալել, ձեռքերէն բռնեցի, առի մեր կառքին մէջ: Բայց երբ հասանք առաքումի պաշտօնեային գրասենեակը, կեցուցին կառքերը, «քննութիւն պիտի կատարենք» ըսին՝ մինչդեռ մատնութիւն մը եղած էր: Մեզի հետ միասին դէպի Մեքսիկէ գացող ընտանիքներէն մէկը կեցուցին ուր պրուսացի ննջեցեալ քահանայի մը երեցկիւնը կայ եղեր՝ ամբաստանուած. այդ խեղճը քաշքշելով առին ներս տարին:

Իսկ երբ մեր կառքերը կեցուցին քննութեան համար, անմիջապէս պզտիկ Օճնիկը կառքէն վար իջեցուցինք: Բայց պզտիկը չէր հասկնար, կու լար եւ կառք էլլել կը ջանար, որ բոլորովին իր կարողութեանը մէջ չէր:

Որքա՛ն որ ալ Օճնիկին խօսք կու տայինք որ սա ժանտարմաները երթալէն վերջ դարձեալ կառքին մէջ պիտի առնէինք՝ չէր իմանար, կու լար եւ կառքին շուրջը կը դառնար:

Մօտաւորապէս մէկ ժամի չափ մեզ այդտեղ կեցուցին ու առանց որիշ կառքերու քննութիւն ընելու, հրամայեցին որ շարժին կառքերը դէպի Մեքսիկէ:

Ծումաս անունով պերեճիկցի ժանտարմա մը կար քիչ մը տարիքոտ, որ այս պզտիկ տղուն առանձին, կառքերուն միջեւ լալը տեսաւ: Ես անմիջապէս ըսի՝ «Ծումաս չաւուշ, մեղք է, կառքերուն տակը պիտի մնայ»: Հրաշք մը կարծես եղաւ, Ծումասն Օճնիկին ձեռքերէն բռնելուն պէս մեր կառքին մէջ նետեց՝ «այս ալ թող ձեզի հետ երթայ» ըսելով: Ի՛նչ մեծ ուրախութիւն եղաւ մեր ամէնուն համար այս պզտիկին մեր հետ գալը, մեր կառքը դրուիլը:

Հազի Մեքսիկէ հասանք 23 ընտանիքի կառքերը շարուեցան որպէս արհեստարուներ: Դարձեալ ըսին՝ «քննութենէ պիտի անցնիք, ո՛չ ոք իր կառքէն վար թող իջնէ»:

Անմիջապէս պզտիկ Օճնիկը վար իջեցուցինք կառքէն: Ձեռքին բռնած ծակ պնակը, ան սկսաւ լալ եւ մեր կառքին քովէն չհեռանալ:

Դժբախտաբար այս անգամ ամբաստանուող-մատնուողը մեր ընտանիքներն էին:

Հիւսէյն Աւնի պէշը հրամայեց որ մենք՝ 4 ընտանիք, անմիջապէս մեր եկած կառքերով, Ապու Հարար վերադառնանք:

Ետ երթալը՝ այդ օրերուն, 4 կառքերով, 4 ընտանիք՝ Ապու Հարար... մահուան ընդդէմ երթալ կը նշանակէր: Ուղղակի մահ:

Անմիջապէս կառքերէն վար իջան Սեդրակ Աֆարեանը եւ 2 տղաքը՝ Ծանօն եւ Ֆերտիմանուրը, տեսակցութիւն մ'ունենալու համար Հիւսէյն Աւնիին հետ:

Դէպի ետ Ապու Հարար երթալու եթէ պարտադրուէինք, չսփազանց վտանգաւոր պիտի ըլլար, որովհետեւ վաշկատուն Անեզէ կոչուող ցեղերը իրենց անհամար ուղտերով եւ ոչխարի հօտերով արօտավայրէ արօտավայր կ'երթային եւ եթէ ճամբան մեզի հանդիպելու ըլլային յափշտակուելով կ'ոչնչանայինք:

Մօտաւորապէս 6 ժամ ջանք ու աշխատանք թափելէ վերջ եկան մերինները, բայց չսփազանց յոգնած եւ ընկճուած...:

Առժամապէս պիտի մնայինք, պայմանաւ որ՝ առաքումի կայքը պիտի նստէինք եւ երբ առաքում ըլլար դէպի Տէր Զօր, այն ատեն անոնց հետ պիտի դրկուէինք: Այս պայմաններուն համար 20 օսմանեան ոսկեդրամ համաձայներ էին Հիւսէյն Աւնին եւ իր արբանեակները...:

Առաջին անգամ որ Մեսքենէ եկանք, Նայիմ պէշ անունով առաքումի պաշտօնեայ մը կար: Երբ երկրորդ անգամ ետ եկանք Նայիմ պէշը միջամտութիւն կ'ըներ, եւ Սեֆա պէշն էր որ առաքումի պաշտօնը կը կատարէր:

Առաքումի կայքին տեղը փոխուած ըլլալուն, մեզ մօտաւորապէս 500 մեթր հեռաւորութեամբ, դարձեալ Եփրատին եզերքը, նոր տեղ մը ցոյց տուին:

Երբ ցոյց տրուած տեղը գացինք՝ միայն մէկ ընտանիք գտանք հոն. անոնց ալ մեզի պէս ըսուած էր: Երբ վրան լարեցինք ու առիթը եղաւ տեսնելու այդ վրանին բնակիչները, անակնկալի եկանք մեզի հայրենակից եւ նոյն թաղի բարեկամ, դրացի Պոյաճեան Փանոսը եւ իրենց հետ բնակութիւն հաստատած օտարական մը տեսնելով: Վերջէն հասկցանք թէ այդ օտարականը Արամ Անտոնեանն է եղեր: Արամ Անտոնեանը եղած էր Արամ Պոյաճեան:

Ֆ Ե Ր Տ Ի Ն Ա Ն Տ Զ Ա Ր Մ Ի Կ Ի Ս Մ Ա Հ Ը

Այդօրուան յոգնութենէն ետք, քրտնաթոր վիճակի մէջ, Ֆերտիմանուրը, տեսնելով որ մարդ-մարդասանք չկայ մեր նոր կայանին մէջ, կը հանուի եւ Եփրատ կ'իջնէ՝ այդ պաղ ջուրին մէջ լողանք առնելու: Սակայն հազիւ ջուրէն դուրս ելաւ՝ սկսաւ վերէն ընդ վարէն արտաքսում եւ սաստիկ ջերմութիւն ունենալ:

Դժբախտաբար ո'չ մէկ ճար գտանք իրեն ու 24 ժամ վերջը այս խոստմնալից երիտասարդը հարիր-հազարատրոններու կողքին հողին յանձնեցինք «Հայր մեր» մեր ըսելով:

Թաղումը կատարած, հազիւ վրանէն ներս մտանք, Սեֆա պէշը վրանէն ներս մտաւ: Ան միջահասակէն քիչ մը կարճ էր, մաքուր թրթերէն կը խօսէր: Ան ցաւակցական քանի մը խօսքերէ վերջ ըսաւ՝ «Իսկապէս եղածին ցաւ կը զգամ, բայց ետանպէս ձեր բարօրութեան համար է որ տեսակցութեան առիթ մը ստեղծեցի, քանի եթէ առաքումի հրաման տրուի՝ ձեզի պէս բազմանդամ ընտանիքի մը դժբախտութիւն կրնայ ըլլալ: Ուստի, գալիք չարիքին առաջըր առնելու համար, քանի որ Ապու Հարարէն արհեստարարի անունով հոս եկաք, միջոց մը ստեղծելով ձեզի արհեստարարներու կողմը կ'ուզեմ տանիլ: Բայց ինչպէս գիտէ՞ք անշուշտ, այստեսակ բաներ նիւթականով կ'ըլլան»:

Քեռայրս, ցաւը դեռ չսպիացած, իր երիտասարդ զաւկին կորստեան կսկիծը սրտին եւ արցունքը աչքերուն, ջղայնացած, բայց զուսպ քանի մը խօսքեր ուղղեց իրեն: Սեֆա պէշը ոտքի ելաւ, վրանէն դուրս ելլելու քայլ մը առաւ եւ՝ «կը զգամ ձեր ցաւը, բայց անելի մեծ ցաւերուն առաջըր առնելու համար այս առիթը կորսնցնել՝ անկեղծօրէն կ'ըսեմ՝ խեղճութիւն մը կ'ըլլայ» ըսաւ: Հայրս եւ իր զարմիկները՝ Իզմիրլեան եղբայրները միջամտելով, նստեցուցին Սեֆան, եւ կիներն ու պզտիկներս քիչ մը ժամանակի համար վրանէն դուրս դրկեցին:

Իրաքանչիւր ընտանիքի համար երկա՛ր, երկա՛ր խնդրանքէ ու աղաչանքէ վերջ եօթնական ոսկեդրամ համաձայնութիւն մը գոյացնելէ ետք Սեֆան գնաց: Երկու օր վերջը բոլորս ալ փոխադրուեցանք արհեստարարներու կայքը: Արհեստարարներու կայքին ընդհանուր թիւը եղաւ շուրջ 75-80 ընտանիք ատաղձագործ, երկաթագործ, որմնադիր, ծեփիչ եւայլն:

Թէեւ արհեստարարներու մէջ փոխադրուեցանք, սակայն միտքերնիս հանգիստ չէր. կրնային ժամանակ մը վերջ ուրիշ դժուարութիւններ եւ պատճառներ իյայտ գալ:

Ուստի, ժամ առաջ այս մտահոգությունն էն ազատուելու համար, քեռայրենքս եւ քեռիիս ընտանիքները Հալէպ փախցնելու միջոց սկսանք փնտռել: Այս ալ միայն Նայիմ պէյին միջոցաւ կարելի էր:

Քեռայրենքս գաղտնի տեսակցութիւն մը ունեցան Նայիմ պէյին հետ, որ ներկայացուցած էր Նախլէ անուն հալէպցի քրիստոնէայ կառապան մը, որ Հալէպէն Մեսքենէ գալու ատեն իր կառքովը ուտելիք հաց, եւայլն կը բերէ եւ ետ Հալէպ երթալու ատեն հայ ընտանիքներ կը փախցնէ եղեր զարտուղի ճամբաներով, Նայիմ պէյին միջամտութեամբ:

Չեմ գիտեր ու չեմ յիշեր թէ ի՛նչ գումարով Նայիմ պէյը գոհացաւ եւ կառապանին ի՛նչ վճարուեցաւ: Օր մըն ալ տեսայ որ երեկոյեան մօտ, զոյգ ձիաքաշ կառք մը կեցաւ մեր վրանին առջեւ ու քեռայրենքս ընտանեօք սկսան տեղատրուիլ ու դէպի Հալէպ ճամբայ ելան:

Իսկ շաբաթ մը վերջ քեռիիս ընտանիքը նոյն ձեռով, նոյն կառապանին միջոցաւ Հալէպ կրցաւ մտնել եւ հոն մնալ:

Հալէպ մտնելէ վերջ քեռայրենքս դարձեալ մատնուած են եւ նոյնիսկ Քարլըք կայքը տարուած: Բայց բաւական մը դժուարութիւններ ունենալէ վերջ ճամբան գտած են: Ետ Հալէպ հաստատուիլը իրենց 200 օսմանեան ոսկիի արժած է:

Իսկ մենք եւ հայրիկիս զարմիկները՝ Իզմիրլեան եղբայրները, աւելի համարձակ եւ աւելի ազատ զգացինք ինքզինքնիս եւ տասներեք ամիս Մեսքենէ մնացինք, շինարարութեամբ եւ ատաղձագործութեամբ աշխատելով:

Փ Բ Կ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ն Շ Ո Յ Լ Ն Ե Ր Ե Ի Ն Ո Ր Զ Ե Ռ Ն Ա Ր Կ Ն Ե Ր

Մեսքենէ էին մեզի հայրենակից Կարապետ Փափագեանը եւ իր զարմիկը՝ Տիգրան Շահինեանը, իրենց ընտանիքներով: Անոնք ալ արհեստաւոր էին եւ քանի անցեալին շէնքերու շինութեան կապալառուներ եղեր էին, իրենց վստահուած էր Մեսքենէի մէջ պզտիկ հիւանդանոցի մը եւ զինուորականներու վերաբերեալ քանի մը շէնքերու շինութիւնը:

Այս շինարարութեան համար աղիւս եւ շաղախ հայթայթելու հողի փնտռութիւնները ըրին եւ սկսուեցաւ աղիւս կաղապարել:

Այս գործին մէջ աշխատողներուն 2 քիլօ ցորեն օրավարձք կու տային:

Ամիս մը վերջը Կարապետ Փափագեանը իր տղան՝ Պետրոսը

եւ իմ անունս ալ արձանագրեց որպէս բանուոր:

Թէ՛ն մենք պզտիկ էինք, բայց փոխարդիչ սնտուկներով աղիւս եւ շաղախ կը փոխադրէինք ու կը հասցնէինք որմնադիրներուն:

Մեր դրամը վերջացած էր. Աստուած մի՛ արասցէ նոր առաքումի հրաման մը տրուելու ըլլար՝ վիճակնիս անկարագրելի պիտի ըլլար ընտանեօք:

Հայրիկիս առած 2 քիլօ եւ 2 քիլօ ալ ինձի տրուած ցորենը մեր հացը ապահոված էր ու աւելին ալ ծախելով միս կամ չորեղէն ուտելիքներ կ'առնէինք:

Հակառակ չունետր ըլլալնուս, վրանաբնակ դրացիները կ'ըսէին՝ «ձեզի համար ինչ կայ, դուք հարուստ էք...»: Կէս-անօթի օրեր կ'անցընէինք ու տակաւին մեզ հարուստ կը կարծէին: Ողորմածհոգի հայրս երբեմն մայրիկիս կ'ըսէր՝ «Կնիկ, դիմագիծս պանքրի դիմագի՛ծ է արդեօք որ մեզի հարուստ կ'ըսեն...»:

Այո, քեռայրենքս հարուստ էին եւ բարեբախտաբար ճամբու երկայնքին յելուզակներէ չկողոպտուեցան: Ուրիշ բան մը ես՝ քեռայրս եւ զարմիկները Գոնիա մեծ վաճառատուն ունէին, զարմիկները բողոքական ըլլալնուն վաճառատունը աշխատցուցին եւ քեռայրիս ունեցած շահաբաժինը կը դրկէին քեռայրիս:

Մեր ունեցածը սահմանափակ էր: Պետէլ նոր տուած էինք. բարեկեցիկ ընտանիք մը, այդ ժամանակուայ արհեստաւոր մը, ընտանեկան հինգ անդամներով չէր կրնար աւելի ունենալ:

Կայքէ կայք փոխադրութեան շատ դրամ ծախսուած էր, մեր ունեցածը մինչեւ Ապու Հարար հազիւ կրցած էր հասցնել մեզ:

Սպանդը տակաւին չէր վերջացած բայց քիչ մը մեղմացած էր, տակաւին ժանտարմաները կը բերէին, ձերբակալութիւններ ալ կ'ընէին: Օր մը էշու մը վրան խորճ մը նետուածի դիրքով երկայնահասակ, մօտ 40-45 տարեկան մարդ մը բերին ու իջեցուցին խորճ մը գլորելու պէս: Հազիւ կրցայ իմանալ պոլսեցի ըլլալը. մակաւնուը Պէլագեան էր: Յաջորդ օրը առաւօտեան երբ գացինք գործատեղի արդէն մեռած էր ան:

Մեսքենէի մէջ հայրս եւ զարմիկները շնորհիւ իրենց արհեստին հմտութեան, սկսան կառքեր ալ նորոգել. անիւներու նորոգութիւն, եւայլն ընելով աչքի զարնող արհեստաւորներ ըլլալնին ճանչցուցին:

Մինչեւ այն ատեն վրանի տակ կը բնակէինք. կառք ունենալնուն պատճառաւ կայքի մէջ եղողները եւ արհեստաւորները տեղափոխել ուզեցին. արհեստաւորներուն զատ տեղ մը ցոյց տուին:

Վերջէն, կառք ունեցողները եւ արհեստաւորները մէկտեղ նստելու հարահանգ տուն եւ ամէն մարդ տեղ մը ընտրելով սկսաւ իր վրանը

լարել: Մեր տեղը վրաններուն ամենէն ետեւի գծին վրայ, լերան փէշին էր: Երբ սկսանք վրան լարել, ցիցը մէկ հարուածով մինչեւ գլուխ մխրճուեցաւ, հետաքրքրուեցանք, փորեցինք շուրջը եւ խոշոր քար մը ելաւ, գոր մաքրելով ի յայտ եկաւ գետնափոր բնակարան մը. մեր վրանի շարքին, լերան փէշին այսպէս 10-12 հատ նոյնօրինակ տեղեր ելան: Զի ունեցողները իրենց ձիերուն ախտ ըրին այդ տեղերը:

Մենք աւելի առաջ քաշելով մեր վրանը, կամաց-կամաց վրանին փէշերուն բարձրութեամբը պատ քաշեցինք՝ հեղեղային անձրեւներէն ապահով ըլլալու համար:

Վատելանիւթը գրեթէ ապահովուած էր: Վաչկատուն Անեզէներուն տեղէտեղ փոխադրութեան միջոցին անոնց ուղտերուն կղկղանքէն հաւաքելով կը չորցնէինք ու կը մթերէինք: Ասունք գորաւոր ու դիմացկուն էին, կարծես փայտածոխ ըլլային:

Օ Ն Ն Ի Կ Ի Ն Վ Ե Ր Զ Ն Ա Կ Ա Ն Փ Ր Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Պզտիկ Օննիկը մեզ չմոռցաւ, իսկ մենք՝ զինք: Մեզի հայրենակից Տիգրան Ծաֆինեանը որ գործաւորներուն վերակացուն էր, թէեւ ամուսնացած էր, բայց զաւակ չէր ունեցած: Ամէն անգամ որ մայրս զինք տեսնելու ըլլար, կ'ըսէր. «Կարո՞նք Տիգրան, այս պզտիկը որդեգրէ, մեղք է: Զաւակ չունիս եւ ընտանիքդ ալ թեթեւ է: Դո՛ւն, մայրդ եւ տիկինդ կեանք մը փրկած կ'ըլլաք»: Լուռ կը մնար ան, պատասխան չէր տար:

Իսկ Օննիկը Էտիպէ խանըմ ըստած թուրք կնիկին կազմակերպութեամբ հաւաքուած մօտաւորապէս 6-7 հարիւր որբերուն մէջն էր: Կազմակերպութիւնը, խոշոր վրաններ լարեց եւ հաւաքելով այնտեղ, կէս-կուշտ եւ կէս-անօթի սկսան նայիլ հայ որբերը:

Օր մը ես եւ մայրս Եփրատէն ջուր բերելու կ'երթայինք, երբ Ծաֆինեան Տիգրանը հանդիպեցաւ: Իրենց հետ խնամփական կապ ալ ունէինք: Մայրս դարձեալ Օննիկին խօսքը բացաւ եւ ըսաւ՝ «օր մը պիտի բերեմ այդ պզտիկը, բայց եթէ պիտի մերժուիմ, պարապ տեղը չոճուխը տեղէն չհանենք, մեղք է»: Տիգրանը, մայրիկիս խօսքերուն վրայ, չկարենալով մերժել ըսաւ.

- Լաւ, եթէ օր մը Յակոբը (այսինքն ես) տեսնելու ըլլայ զինք, թող բերէ:

Տիգրանը վերը՝ գիւղէն, հողաշէն տուն մըն ալ ապահոված էր: Որբերուն տեղը բաւական հեռու էր մեր եղած տեղէն: Մօտաւորապէս կէս ժամ կը տեւեր եւ ճամբան ալ ամայի էր:

Օր մը ունեցած-չունեցած կերակրի կաթսանիս վրանին ետեւի փէշը վերցնելով գողցած են: Երբ հայրս իմացաւ ասիկա, գաղթա-կանաց կողմը գնաց՝ «թերեւս գողցողը հոն տանելով կը ծախէ» ըսելով: Ժամեր անցան հայրս չի՛ գար. այդտեղ երթալը վտանգաւոր էր:

Մենք սկսանք մտահոգուիլ: Որոշեցինք որ ես երթամ հայրս փնտռեմ: Դրացի հաճընցի Պետրոսենք էջ մը ունէին, էջը առի եւ հեծնելով ուղղուեցայ գաղթականաց առաքումի վայրը: Բաւական մը փնտռելէ վերջ չկրցայ գտնել հայրս եւ ետ դարձայ:

Վերադարձիս հանդիպեցայ այդ Էտիպէ խանըմին որբերուն հաւաքուած տեղը: Բայց Օննիկը գտնել այդքան բազմութեան մէջ՝ դժուար խնդիր մըն էր: Ես աչք պտտցնելու վրայ էի, մէջ մըն ալ տեսայ ձեռքս բռնող մը կայ՝ Օննիկը ինքն է: «Օննիկ, եկուր քեզի մեր տունը տանիմ սա էշուն վրան նստինք ու մեզի երթանք» ըսելու չմնաց՝ փաթթուեցաւ ու զինք առնելով բերի մեր վրանը:

Մինչայդ հայրս ալ արդէն եկած էր: Ժանտարմաները ձերբակալած էին հայրս եւ հարիւրաւոր ձերբակալեալներու հետ զինք ճամբայ կը հանեն դէպի Տէր Զօր:

Կարաւանին ամենէն ետեւէն հետեւող ժանտարմային մօտենալով, հայրս կ'ըսէ՝ «ես վերի արհեստաւորներէն եմ, ձգէ ինձի՝ քեզի կը գոհացնեմ» ու գրպանէն մէկ մեճիտիէ մը հանելով ժանտարմային ձեռքը կը սահեցնէ:

«Ծո՛ւտ հեռացիր ասկէ» ըսելով՝ ժանտարման կը ձգէ որ հայրս հեռանայ: Մէկ կաթսայի համար այդ գողը մեզ պիտի դժբախտացնէր: Կրնանք ըսել նաեւ, որ այդ կաթսան Օննիկին փրկութեան առիթ եղաւ:

Մայրս անմիջապէս Օննիկը տարաւ Ծաֆինեան Տիգրանէնց տունը: Նախքան տունէն ներս առնելին, վրայի շապիկը կը հանեն, բայց Օննիկը չի՛ ձգեր որ նետեն իր շապիկը, կը փաթթուի ու կու լայ. ներս կ'առնեն, ջուր տաքցնելով կը լուան, կը մաքրեն եւ ուտելիք կու տան, բայց Օննիկը ըմբոստ է եւ անկուշտ ու անհնազանդ: Կերակուրը կ'ուտէ, ուտելէն վերջն ալ կ'ելլէ աղբամանին մէջ թափուածները կը հաւաքէ ու կը պահէ որպէսզի վերջը ուտէ:

Խեղճ մանուկը աղբերուն մէջէն կը սնանէր տարիներ շարունակ ու վախճալով՝ ժամառաջ ուտելիքը ապահովելու համար՝ թափուած ոսկորներն ու աղտոտութիւնները հաւաքելու ու պահելու կ'ելլէր: Մօտաւորապէս մէկ ամիսէ աւելի աշխատեցան այս պզտիկին ունեցած ունակութիւնները մոռցնել տալու:

1918ի զինադադարին, երբ այս խնդիրները վերջացան, Ծաֆին-

եանենք Հալէպ եկան, Հալէպէն Գոնիա գացին, բայց քեմալիզմի օրով ստիպուեցան հեռանալ Գոնիայէն, անցան Ռումանիա եւ Ռումանիայէն վերջ դարձեալ եկած են Պէյրութ: Ամուսնացած եւ պզտիկներ ունի Օննիկը...:

Տ Ա Ր Ա Ք Ա Խ Տ Ո Ր Ք Ե Ր ՈՒ Ն Ս Ե Ի Ծ Ա Կ Ա Տ Ա Գ Ի Ր Ը

Օննիկը ազատելէս մէկուկէս ամիս վերջը ձիաքաշ կառք ունեցողներուն եւ կառապաններուն հրահանգ տրուեցաւ որ պատրաստ ըլլան այսինչ օրը Մեսքենէի մէջ հաւաքուած 647 որբերը Տէր Զօր փոխադրելու: Հասաւ այդ չարաշուք օրը եւ կառապանները լծելով իրենց ձիերը կառքերուն, ժանտարմաներու առաջնորդութեամբ ուղղուեցան որբերուն բնակած վրանները: «Տէր Զօրի քարաշէն շէնքերու մէջ պիտի խնամուին» ըսելով՝ լեցուցին զանոնք կառքերուն մէջ ու ճամբայ հանեցին դէպի Տիփսի, Ապու Հարար, Համամ, Ռաքքա, Թաքքա, Տէր Զօր:

Միեւնոյն ատեն հաւաքեցին վերոյիշեալ վայրերուն մէջ գտնուող որբերն ալ: Այս հրամանը տրուած էր Հաքքը պէյ ըսուած ճիւղիկն կողմէ:

Երբ Ապու Հարար կը հասնին, որբերուն կառքերը կը կեցնեն եւ Ապու Հարարի մէջ գտնուող վերապրողները կը հաւաքեն, որպէսզի տեղաւորեն այդ լեցուն կառքերուն մէջ: Այդ միջոցին Մուհամմէտ Ռահմետտիկը իր ձիով կը հսկէ: Մինչայդ, ձին արտաքսում կ'ունենայ եւ Ապու Հարարէն հաւաքուած այդ որբերէն քանի մը հասը կը վազեն ձիուն արտաքսած աղբէն գարիի հատիկներ հաւաքելով ուտելու: Զին յանկարծ կը խրտշի եւ ետեւի երկու ոտքերուն վրայ կը ցցուի՝ վտանգուած զգալով: Մարդակերպ այս հրէշը, զայրացած կը քշէ Ապու Հարարի մէջ հաւաքուած այդ որբերու բազմութեան վրայ, կը կոխկոտէ զանոնք, միաժամանակ ձեռքի մտրակով զարնելով աջուձախի կմախքացած այդ անմեղ ձագուկներուն...:

Ծատեր կոխկոտուած են. պատուած փորերով, ջախջախուած գանկեր, կտրած սրունքներ, վայրկեանական մեռնողներ եւ հոգեվարքի մէջ եղողներ: Վիրաւորները կը ձգուին հոն ու մնացեալները՝ անոնք որ ոտքի վրայ էին, կառքերուն մէջ տեղաւորելով ճամբայ կը հանուին դէպի Համամ:

Մուհամմէտ Ռահմետտիկին ձիուն սմբակներուն տակ ջախջախուած, անշարժութեան մատնուած, կիսամեռ ձգուած, վտիտացած, ծիրած

ու հալած եւ մաշած խեղճ անմեղները ցերեկները գիշակեր թռչուններու եւ գիշերները շնագայլերու ողջ-ողջ կեր դարձան: Ծրջակայ անապատի ֆելլահները վկայեցին ասիկա:

Մեսքենէէն հաւաքուած էին 647 որբեր որոնց ամէնէն մեծը 10-12 տարեկան էր: Ապու Հարարէն եւ Տիփսիէն հաւաքուած էին մօտ 280, իսկ Համամէն եւ Ռաքքայէն մինչեւ Տէր Զօրի ճամբէն հաւաքուած որբերուն թիւը 340 էր. ընդհանուր գումար՝ 1267: Ասոնց վրայ Տէր Զօրի մէջ հաւաքուած 2500 որբերն ալ մէկտեղելով, դահնապետ, արինկզակ Զեքի պէյը ո՛չ իսկ մէկ հատիկ որբ կառքէն իջեցնելով բոլորը յանձնեց Ապտուլլահ փաշային, որ առաքման պաշտօնեան էր, եւ Տէր Զօրի մօտակայ Մասրաթի անապատը դրկել տուաւ: Չորս խումբերով տարուեցան ասոնք. իսկ վերջին անգամ հայ կառապաններն ալ ձգուեցան հոն: Միայն ձիերը կառքերէն ազատ արձակելով, քարիւղ թափեցին ու վարեցին բոլորը: Այդ հայ կառապաններէն մէկ հատիկն իսկ չվերադարձաւ: Կը յիշեմ անոնցմէ միքանի հասը անուններով. գոնիացի (թոքուր) Յակոբ Պաստրմանեան, քարամանցի Արթուս, քարամանցի Գառնիկ, էրէյիցի Տէր Ներսէսիս տղան՝ Սողանեմեզեան, աքշեհիբցի Աստորեաններուն կառքերուն կառապանները, եւայլն:

Իսկ ձիերը ծախուեցան Տէր Զօրի մէջ ի հաշիւ Զեքի պէյի:

Այս յոյսի, լոյսի, տարաբախտ, սեւ ճակատագրեալ ազգիս հարազատները այսպէս մեռան: Այսքան հուրի եւ սուրի մէջէն փրկուելու միակ բախտաւորութիւնը ունեցաւ պզտիկ Օննիկը՝ անիմա-նալի պատճառով մը եւ անձանօթ ուժի մը առաջնորդութեամբ...:

Հ Ա Մ Ա Տ Ա Ր Ա Ծ Մ Ա Հ

Ինչպէս նախապէս յիշած եմ, Պաղտատի ճամբուն, Եփրատի գիծին երկայնքին աքսորուող հայերուն մեծամասնութիւնը Արեւմտեան Անատոլիոյ եւ Պոլսոյ շրջականերէն էին՝ Նիկոմիդիայէն, Պարտիզակէն, Ատափազարէն, Ասլանպէկէն, Օվաճըքէն, Կէլվէէն, Ռոտտաթոյէն, Պրուսայէն, Սիրիհիսարէն, Էսկիշեհիբէն, Աֆիոն Գարահիսարէն, Գոնիայէն, Կեսարիայէն, Նիկոնէն, Թեքիրտաղէն, Մալկարայէն ինչպէս նաեւ՝ Կիլիկիայէն (Մարաշ, Թարսուս, Մերսին, Ատանա, Սիս):

Ամէն անոնք որ քիչ թէ շատ նիւթական ունէին՝ ամէն գնով կ'աշխատէին ժամանակ շահիլ, յուսալով թէ գուցէ վերջ մը պիտի ունենայ այս, այն համոզմամբ թէ անակնկալ դէպքերով յղի էին

օրերը: Բայց որքան ժամանակ ետք պիտի ըլլար վերջը՝ ո՛չ որ գիտէր: Ռաս-Իւլ-Այնի ջարդերուն լուրերը մենք Մեստտիէ գիւղը կայք ըրած ատեն իմացած էինք արաք ֆելլահներէն:

Ռաս-Իւլ-Այնի, Հասիչէի, Շետտաստիէի ամբողջ ձախ եզերքին երկայնքին, Պերեճիկէն, Ճարապլուսէն նաակներով Եփրատի միւս ափը անցնող նաակները ջրամոյն ընելով հարիրաւոր ընտանիքներու կեանքը խլեր էին: Օրէ օր աւելի գէշ լուրեր կ'առնէինք՝ Տեր Զօրէն, Շետտաստիէէն փախստական պատանիներու եւ երիտասարդներու միջոցով: «Մի՛ երթաք առաջ, գէշ է, ամէն տեղ մահ ու ջարդ կայ» կ'ըսէին: «Գէշ» անականը սարսափ կ'ազդէր, մահ կը նշանակէր: «Մի՛ երթաք առաջ»: Բայց ինչպէ՞ս չերթալ, ինչի՞ յենիլ, ինչի՞ վստահիլ ու ընդդիմանալ...:

Հայ տարագրեալը միշտ պետք էր հնազանդէր ու քալէր, բայց ու՞ր՝ ո՛չ որ գիտէր նախապէս:

Օր մը կէսօրուայ մօտ էր, քարտեալներու կարաւան մը եկաւ Մեսքենէ: Ծիշդ կէսօրուայ մօտ, այրող արեւին շողերուն տակ, մարդկային երամակ մը, մեծ ու պզտիկ, ծերեր՝ քալելու անկարող, յոգնաբեկ, ընկճեալ: Փոշիներու մէջ թաթախուն, առաքումի կայքին վայրը կանգ առնել տուին ասոնց:

Խեղճ ժողովուրդը յուսահատ, անօթի ու ծարաւ, ոմանք Եփրատի ջուրին կը վազեն, ոմանք ունեցած քանի մը դուրուշով ուտելիք մը ճարելու եւ ոմանք ալ հազիւ ինքզինքնին կրցած են բերել՝ հոն անշարժօրէն, կարծես՝ ստուած կամ քարացած վիճակ մը ըլլային:

Այդ մարդկային երամակին մէջէն, սեւ վեղարաւոր մը՝ հսկայ եւ երկայն ճերմակ մօրուքով, արծիւի նաչուածքով կղերական մը, հազիւ 2-2:30 ժամի չափ իր հօտին հետ մնալէ վերջ, տեսանք որ հայ պեքճիպաշիի առաջնորդութեամբ արհեստաւորներուս կայք ըրած տեղը բերին: Մեր վրանէն 2-3 մեթր հեռաւորութեամբ, պարսպ տեղ մը գտան հոն լարեցին վրան մը եւ ներսը նստեցուցին զինք:

Տարածայնութեամբ թէ այս կղերականը Նիկոմիդիոյ (Իգմիթի) Առաջնորդ Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Յովակիմեանն է, եւ թէ՛ սխալ հրահանգի մը զոհը ըլլալով մինչեւ հոս դրկուած էր:

Բայց վերջէն հասկցանք որ, ո՛չ թէ սխալ հրահանգի մը զոհը եղած էր, այլ ի՛նք էր որ իր կոչումին կատարեալ գիտակից, մերժած էր գատուիլ իր հօտէն եւ ընկերացած անոր, քարացուցած էր իր սիրտը, ակնանտես եղած իր տարաբախտ ժողովուրդին տուայտանքին, խառնելու համար ի՛ր ալ արիւնը անմեղօրէն, զանգուածային ջարդողներուն արիւնին: Բայց Մեսքենէի մէջ վար առնուած եւ մեկուսացուած էր Ճեմալ փաշայի հրահանգով: Հազիւ քանի մը

շաբաթ մեզի հետ մնալէ վերջ ետ դարձուցաւ ան եւ Երուսաղէմ դրկուցաւ: Զինադադարէն վերջ ան ընտրուցաւ Պուլկարիոյ առաջնորդ:

Ի Զ Մ Ի Թ Յ Ի Ք Ա Լ Ֆ Ա Յ Ա Կ Ո Ւ Բ Ը

Մեսքենէի մէջ շէնքերու շինարարութեան պատասխանատուութիւնը քալֆա Յակոբ անուանով մէկու մը վստահուած էր: Հոռոմէացիներու օրերէն մնացած երկայն, մէկ ուղղութեան վրայ շինուած պատ մը կար. այդ պատին դիմացը պատ մըն ալ շինելու եւ վրան ալ կամարածէ գոցելու հրահանգ տրուցաւ: Որպէս քալֆա, պոռոտա-խօս այս մարդը, պէտք եղած պատրաստութիւնը տեսնելէ վերջ, սկանք գործին. թափուցան հողէ աղիւսներ եւ սկսաւ քարաշէն նախկին պատին զուգահեռ պատը կառուցուիլ: Մեր պատրաստած աղիւսները յարդախառն հողէ էին: Երբ պատին բարձրութիւնը հասաւ նախապէս եղած պատին բարձրութեան եւ երբ խնդիրը կամարին եկաւ, քալֆա Յակոբը սկսաւ անճրկիլ: Թորջը գտնուող վարպետներու խորհրդակցութեամբ, տախտակէ կաղապարներ շինուցան եւ կամարը սկսան պատել: Հազիւ գոցուցաւ թեթեւ հողով մը, կառավարութեան կողմէ հրահանգ տրուցաւ որ ամէն անոնք որ ձի ունին՝ այդտեղ որպէս ախոռ գործածեն: Ի միջի այլոց, պոլսեցի Ահմէտ Էֆենտի անուն հարիրապետն ալ, որ ազնիւ տեսակի սեւ մատակ մը ունէր, այդ ախոռին անկիւնը տեղ մը առաւ իր ձիուն համար:

Ախոռին տանիքի հողը ամրացնելու համար ջուր կը սրկէին եւ կը գլանէին: Յանկարծ մեծ որոտումի նման ձայն մը իմացանք ու փոշիի ամպ մըն էր որ երկինքը պատեց: Վազելով գացինք ու ի՞նչ տեսնենք. աղիւսաշէն պատը կամարին ճնշումին չկարենալ դիմանալով փուլ եկած է... խեղճ ձիերուն միայն գլուխները կ'երեւէին. հողի ճնշումին տակ ամէնքն ալ չոքած էին: Ամէն մարդ իր ձին ազատելու համար գործի լծուցաւ: 3-4 ձիեր միայն աղեթափ եղած էին: Ահմէտ Էֆենտիին մատակին տետի երկու ոտքերը կտորուած էին: Զէնքով սպաննեցին այդ ազնիւ ցեղի պատկանող մատակը:

Քալֆա կոչուող Յակոբը եզան աղիքէ պատրաստուած մտրակի քանի մը հարուածներով քաւեց մեղքը: Անկէ վերջ, մենք աշխատեցանք զօրանցի մը շինութեան վրայ ամբողջ տարի մը, մեր աշխատանքին որպէս վարձք ստանալով օրական 2 քիօ ցորեն:

Հակառակ անոր որ մենք արհեստաւորներու կայքի մէջ կը բնակէինք, ո՛չ մէկ ատեն ունէինք մտքի այն խաղաղութիւնը որ՝

փրկուած զգայինք թուրք վանտալներէն:

Մեքեներէ եղած շրջաննիս սուգի եւ լացի օրեր կ'անցընէինք դիմացնիս արքունիքներու կայքէն հաւաքուող մարդկային զանգուածներուն գունդառուող, մտրակներու հարուածին տակ դէպի Տէր Զօր քշուիլը տեսնելով:

Օր մը, մեր կայքէն լերան կողմնակի ուղղութեամբ յառաջացայ եւ փորուած խոռոչին մէջ շարժում մը աչքիս զարկաւ: Ուղղութեայ խոռոչ. չորս պատանիներ էին, ինծի հասակակից, կմախքացած, հազի կրնային շարժիլ, երկուքը բոլորովին անշարժացած, շունչ մը միայն ունէին:

Աւելի մօտեցայ, իրենց ուրտեղացի ըլլալը հարցուցի: Անոնցմէ մէկը սէօլէզցի եւ միւսը պիլեճիքցի ըլլալը ըսաւ:

Ես չկրցայ դիմանալ տեսնելով մահաշունչ վիճակնին: Անմիջապէս մեր վրանը դարձայ եւ մայրիկիս ստիպեցի որ անմիջապէս մեր ունեցած ձաւարէն ապուր մը պատրաստէ եւ սկսայ արտասուել: Լալագին պատմեցի այդ խեղճ, անօգնական պատանիներուն անկարագրելի վիճակը:

Մայրս անմիջապէս պատրաստեց ու քիչ վերջը միասին տարինք: Այդ երկուքին իրենց ունեցած ամաններուն մէջ լեցուցինք, իսկ միւս երկուքին, որոնք շարժելու անկարողութեան դատապարտուած էին, մայրս կերցուց եւ մենք հոգեկան գոհունակութեամբ մեր վրանը դարձանք, միշտ յիշելով մեր աչքերուն առջեւ պարզուած այդ դժբախտներուն վիճակը:

Այդ գիշեր ես չքնացայ: Ո՛չ ալ մայրս: Առաւօտեան երբ ելանք մեր քունէն, տարուած այդ տեսարանէն, սկսայ հեծկլտալով լալ: Մայրս զգաց թէ ես ինչու՛ կու լայի: Դարձեալ խնդրեցի մօրմէս որ ուտելիք ապուր մը պատրաստէ:

Չմերժեց մայրս եւ ես տարի մայրիկիս հետ միասին ապուրը, բայց աւա՛ղ արդէն երկուքը մեռած էին...: Այս լերան փէշերուն, հայու ձագուկներու վտիտ թաթիկներովը բացուած խոռոչներուն մէջ հազարներ անօգնական, անօթի ու ծարաւ ցամքեցան ու սպառեցան:

Եթէ կարելի ըլլար Պապէն, Մեքեներէն մինչեւ Տէր Զօրի ճամբուն վրայ ինկող հայ նահատակներու կմախքներն ու գանկերը հաւաքել՝ սփինքսի բարձրութեամբ հարիւրաւոր բլուրներ կարելի պիտի ըլլար բարձրացնել ու զանոնք կոչել թուրք եւ գերման համագործակցութեան քսաներոջ դարու սեմպոլ:

Ապու Հարարէն որպէս արհեստաւոր Մեքեներէ վերադառնալէ վերջ, 13 ամիսներ մնացինք ու ականատեսը եղանք Մեքեներէ

բերուող եւ առկէ Տէր Զօր անցնող գաղթականաց կարաւաններուն. կը խորհիմ թէ արդեօ՞ք իրական էին մեր տեսածները, թէ՞ երագ: Արդեօ՞ք մենք ողջ ենք, թէ՞ մեռա՞ծ... կարելի չէ՛ հաշտուիլ ու եզրակացութեան մը գալ թէ ի՛նչ էին այդ ընթացքին աչքերնուս առջեւէն տողանցող սրտաճմլիկ տեսարանները, որքանո՞վ կրնանք զանոնք վայելցնել մարդ կոչեցեալ արարածներուն, իբրեւ՝ վերաբերումը հանդէպ իրենց նմաններուն:

**Թ Բ Ք Ա Կ Ա Ն Ե Ը Լ Տ Ը Բ Ը Մ Օ Բ Տ Ո Ւ Ս Ո Ւ Ի Ն
Ժ Ա Մ Ա Ն Ո Ւ Մ Ը**

Երբ դաշնակիցները ուժ բերին իրաքեան ճակատ, գերման եւ թուրք զինակցութիւնը այդ ճակատը պաշտպանելու համար նույնպէս ստիպուեցաւ զօրաբանակ բերել: Այդ զինուորները ու՛ր պիտի կրնային բնակեցնել՝ ո՛չ զօրանոց կար ո՛չ ալ բնակարան:

Այս միջոցին ջարդը թեթեւցուցին:

Օր մը, երեկոյեան մօտ, հայ գաղթականաց կայքերու միջեւ թուրք զինուորներ սկսան շրջիլ: Անոնք հաց կը մուրային, ոմանք ալ դրամով գնելու եկեր էին:

Այդ զինուորներէն հասկցանք որ ելլտըրըմ օրտուսուն է եղեր, որ եկած են ու կը դրկուին Պաղտատի ճակատ: Քահրաման մեհմետնիկները ու՛ր կը տանէին անօթի վիճակով, ո՛վ իթթիհատականներ: Որու՞ն քմահաճոյքին զոհերը կ'ըլլային: Հայրենիք ծախող էնվէրներու, Թալաաթներու, Ճեմալի, Ճաիտի, Սայիտ Հալիմի, Օէյխ Իւլ Իսլամ Իպրահիմի եւ ասոնց նման ոճրագործ իթթիհատական ջոլիբներու եւ ջորիներու, զինիէն դարձած քացախի նման իրենց պտուկին վնաս տուող տէ՛օմէ՛ներու մոլեռանդութեան որպէս հետեւանք՝ մատաղցու այդ թուրք զինուորները որպէս մասկոյտ ճակատ կը դրկուէին:

Թուրքերը իրենց երկրին մէջ, զինուոր վիճակով, անօթի էին, մուրացկան եւ գող, մինչ գերմանացիները՝ կուշտուկու մինչեւ թէլերնին, սուրճերնին ամէն տեսակ ուտելիքով ապահովուած էին:

Փ Ր Կ ՈՒ Թ Ե Ա Ն Ն Շ Ո Յ Լ Ն Ե Ր

Ծիշոյ 13 ամիսներ Մեսքենէի մէջ որպէս արհեստատրներ աշխատել վերջ, օր մըն ալ արհեստատրներու կայքին մէջ եղող քանի մը ընտանիքներու հրահանգ եկաւ զինուորական հարիւրապետ Ահմէտ պէյին գով երթալ:

Անմիջապէս հայրս եւ երեք զարմիկները, իզմիթցի Յակոբ քալֆան եւ այնթապցի Մովսէս եւ Արմենակ երկաթագործները, ամէնքը միասին գացին Ահմէտ էֆենտիին մօտ:

Ահմէտ պէյը հրահանգ տուած էր որ այս արհեստատրները Ճարապլուս (Կարկեմիշ) դրկուին՝ հոն հիմնարկուելիք գործարանի մը շինութիւնը սկսելու համար: Ան հրահանգած էր երկու օրէն ճամբայ ելլել հայ կառապաններու ձիաքաշ կառքերով:

Տարիներէ իվեր անապատի մէջ վրանաբնակ, գաղթական եղող ընտանիքի մը պատրաստութիւնը ի՞նչ կրնայ ըլլալ: Նոյնիսկ այդ վայրկեանին ճամբայ կրնայինք ելլել:

Այս բարի լուրին տուած ուրախութիւնը մեր ամէնուն համար չափ ու սահման չունէր:

Վերջապէս եկաւ այդ երանելի օրը ու ձիաքաշ կառքերը շարունցան ճարմն եզերքը: Մենք մեր ունեցածները տեղաւորեցինք եւ տեղաւորուեցանք մեզի յատկացուած կառքին մէջ եւ անհամբեր կը սպասէինք քայմաքամին հրահանգին, որպէսզի շարժինք դէպի Ճարապլուս:

Ծօշափելի իրականացումն էր մեր սկզբունքին, մեր բաղձանքին՝ միշտ ետ մնալ, ետ ու հեռու մնալ սպանդէն եւ Տէր Զօրէն:

Վերջապէս հրահանգը տրուեցաւ, թուղթ մը տուին ուր գրուած էր գացողներուն անունը, տարիքը, ուրտեղացի ըլլալը եւ իրենց արհեստը: Ծարժեցան կառքերը, բայց մեր հաւատալը տակաւին չէր գար ու կ'ըսէինք «արդեօ՞ք երազ է, գառանցա՞նք, թէ՞ ցնորք»:

Վրանբաց կառքերուն մէջ արեւին ճառագայթներուն տաքութենէն այրելով կ'երթանք: Ոչ թէ արեւէն այրիլ, այլ եփուելու ալ ըլլայինք՝ մեր երակներուն արիւնը մերթընդմերթ պիտի խուժէր՝ մեր սրտերուն ուրախութենէն: Աչքերնիս երբեմն կը լեցուէր արցունքով, երեսակայութեան նոր երազներով:

Վերջապէս հասանք Ճարապլուս: Ի՞նչ ուրախութիւն, ի՞նչ հրճուանք՝ երբ տեսանք կանանչ ծառեր ու կանանչութիւն դաշտին մէջ, աքաղաղին կուկուլիկու՛ ձայնը, հաւերուն կշկշոցը, հապա՞ երկաթուղիի շոգեկառքի սուլոցն ու ֆըշֆըշո՛ցը...: Ճարապլուս գիւղ է, բայց մեզի համար կարծես արքայութեան դուռը հասածի չափ

ուրախութիւն եւ երջանկութիւն եղաւ, խաւարէն լո՛շտի ելածի չա՛փ, գերեզմանէն յարութիւն առածի պէս... ի՞նչ էր ան բացատրելի երեւոյթը:

Մեզ առաջնորդեցին կայարանի գործատրներուն յատուկ շինուած տուները որ օր առաջ պարպել եւ մաքրել տուած էին: Սենեակ մը մեզի յատկացուած էր. մեզի հետ եկողներուն՝ նմանապէս:

Այդ թաղին բնակիչները զարմացած՝ մեզի եղած այս յարգանքէն ու նախապատրաստութենէն կը հարցնէին՝ «դուք թրքացա՞ծ էք որ այսքան պատիւ կ'ընեն ձեզի»:

Ու մենք կը պատասխանէինք թէ՛ «ո՛չ, բացարձակապէս, մենք նման նուաստութեան չենք զիջած, այլ իրենք եւ իրենց պէտքի պահանջն է որ կ'ընեն»:

Երեք տարիներ երդիքէ մը եւ չորս պատերէ զրկուած էինք: Այդ օրը մայրս, ողորմածհոգին, աչքերը արցունքոտ, ծունկի եկաւ, քնանալէ առաջ փառք տուաւ Աստուծոյ՝ ընտանիքի բոլոր անդամներով երդիքի մը տակ մտած ըլլալնուս համար:

Յաջորդ օրը հայրս իր զարմիկները եւ միւս արհեստատրները, որոնք մեզի հետ եկած էին, հաւաքուելով գացին ինչապօ միտիւրի՛ շինարարութեան պատասխանատու պաշտօնէայ Իհսան պէյին:

Իհսան պէյը հարիւրապետ էր. գէր, դէղին մօրութով, կանաչ աչքերով, Ռուսելիի կողմերէն եկած, հրէութենէ դարձած երկտասնի շուն մըն էր ան:

Երբ կը ներկայանան իրեն, ան անմիջապէս ակնարկ մը կը նետէ եւ դառնալով հայրիկիս կ'ըսէ.

- Դու՛ն սխալ եկած ես,- գոյնը նետած, շրթները դողդողալէն կը կրկնէ,- դու՛ն սխալ եկած ես:- Մէկ կողմ կեցնել կու տայ եւ կ'ըսէ,- Դու՛ն պէտք է Տէր Զօր երթաս:

- Պէ՛ շֆենտի, ես եմ ձեր պահանջած արհեստատրներու անուանացանկին մէջ եղող Արմենակ Սերոբեանը, ինչպէ՞ս կրնամ ես ինքնագլուխ Մեսքենէէն հոս՝ Ճարապլուս գալ, բան մը որ կարելիութենէ շատ հեռու է մեզի համար:

.....

- Մենք մեր կամքովը չենք եկած Մեսքենէէն հոս, այդտեղի միտիւրին ընտրութեամբ, ձեր պահանջին համաձայն մեզ հոս բերին: Մենք կառք վարձելու նիւթական կարողութիւնը չունինք:

Մեր ուրախութիւնը շատ վաղանցուկ եղաւ ու սեւ ամպեր սկսան դիզուիլ այս սրիկայ Իհսան պէյին չարամտութեան հետեւանքով:

Այս մղեռանդ իթթիհատականը բացէիբաց սկսաւ խօսիլ՝ «դու՛ն շարդուելիքներէն ես» ըսելով:

Հայրս գեղեցիկ մարմնով, ներկայանալի կազմով աչքի կը զարնէր: Ի՞նչ նպատակով էր չենք գիտեր, միայն 3 օսմանեան ոսկեդրամով կաշառելէ վերջ խնդիրը գոցուեցաւ ու հայրս սկսաւ իր ընկերներուն հետ միասին աշխատիլ պետական շինարարութեան մէջ:

Ինչպէս չիշած եմ նախապէս, մեր դրամը վերջացած էր: Երբ Իհսան պէլին 3 ոսկիով կաշառելու խնդիրը ծագեցաւ, հայրիկիս զարմիկները կենաց եւ մահու վայրկեանին օգտակար եղան տալով մեզի մեր փրկութեան համար այդ 3 ոսկին: Մենք երախտագիտութեամբ առինք այդ 3 ոսկին, բայց ժամանակ մը վերջը կրցանք վճարել այդ պարտքը:

Հօրս զինուորականութեան մէջ աշխատելէն գոհ էինք յօգուտ մեր գոյութեան ապահովութեան: Այստեղ ալ զինուորական շինարարութեան մէջ աշխատողներուն օրական 2 հատ ձեռքի մեծութեամբ, աղանիկ կերը եղող ճերմակ կորեկէ պատրաստուած հաց կու տային եւ երեկոյեան ալ՝ քարաւանա (շողգամի ապուր է ուր մէկ հատիկ իսկ չես գտներ):

Մենք այդ 2 հացը հինգի բաժնելով (ընտանիքնիս հինգ հոգի էր) կը բաւականանայինք ստիպուած: Պիտի գոհանայինք, որովհետեւ ուրիշ ո՛չ մէկ միջոց ունէինք դրամ շահելու: Մեր ազատութիւնը մեր ձեռքը չէր եւ միեւնոյն աստե՛ն՝ Ճարապլուս գիւղ մըն է ուր գործ ընելով դրամ շահելու միջոց չկայ: Ճակատագիրնիս կասպած էր թուրք կառավարութեան խղճմտանքին...:

Մեր Ճարապլուս երթալէն շաբաթ մը վերջ 50-60 հայ ընտանիքներ եւս բերին որպէս արհեստաւոր, բանուոր: Այս եկողները Ռաքքայէն, Ապու Հարարէն եւ Մեսքեմէն էին, բերուած իրենց ընտանիքներով միասին:

Նախքան անոնց գալը, շինուելիք գործարանին տեղը որոշուած էր եւ պէտք եղած նախնական քայլերը առնուած էին իզմիթցի քալֆա Յակոբին կողմէ: Երբ անոնք ալ եկան, ա՛լ ասելի արագ հիմները դրուեցան գործարանին:

Քալֆա Յակոբը որմնադիրներուն վերակացուն եւ շէնքին շինութեան պատասխանատուն էր: Իսկ հայրս եւ զարմիկները՝ հիւսնի, ատաղ-ձագործութեան պատասխանատու:

Ծ Ա Խ Ա Ր Ա Կ Ն Ե Ր Ո Ւ Ն Ա Ր Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը Ե Ի Ը Է Ն Ք Ի Ն Փ Լ Ո Ւ Զ Ո Ւ Մ Ը

Հալէպէն, որպէս նմուշ, բուրդ մանելու ճախարակ մը բերին եւ մէկ հատ ալ բուրդ սանրելու սանր, եւ առաջին հերթին 25ական հատ ապսպրեցին: Մերինները մէկ հատ որպէս նմուշ շինեցին եւ աշխատացուցին: Ծա՛տ յաջող էր. երբ արդիւնքը տեսան, այդ 25 ճախարակներուն թիւը մէկ անգամէն 100ի բարձրացուցին եւ մերինները իրարու ետեւէ որոշեալ ժամանակէն առաջ մէկ կողմէն յանձնել սկսան շինուած ճախարակներն ու սանրերը:

Մինչնայդ, գործատեղիին պատերն ալ սկսան բարձրանալ: Բայց գերաններուն հասակը պատին զուգահեռ եղող պատին չէր հասներ, ուստի շէնքին ճիշդ մէջտեղէն, երկայնքին 6 հատ աղիւսէ ոտքեր շինուեցան եւ այդ ոտքերուն մէկէն միւսին գերան դրուեցան: Ապա պատին եւ գերանին վրայ այս անգամ լայնքին գերաններ շարեցին եւ սկսան առաստաղը գոցել: Մէկ կողմէն հող կը կրէին տանիքը գոցելու եւ ծածկելու, իսկ հայրս եւ զարմիկներն ալ որպէս պատրաստութիւն՝ պէտք եղած ատաղձի մասը կ'ամբողջացնէին: Ես ալ իրենց գամ եւ այլ ուզածնիս կու տայի: Ամէնքն ալ պատերուն աստիճան դրած՝ տեղաւորելու գործով կը զբաղէին եւ մէկ կողմէն ալ հող կը լեցնէին տանիքին վրայ:

Միայն մէկ աղիւսէ ոտքին փուլ գալը տեսայ եւ յաջորդաբար թուրթէ շինուած տուներու նման իրարու ետեւէ փլեցան սիւները: Այս փլուզումին հետեւանքով միայն ես գլուխէս գերանի մը հարուածովը դէպի պատը հրուելով ինկայ, բայց բարեբախտաբար աղիւսէ ոտքերուն վրայ դրուած գերաններուն ծայրերը գետին, իսկ պատին վրայ դրուած ծայրերը պատին կոթնած կեցան՝ եռանկիւն մը կազմելով: Մերինները եւ ես փրկուեցանք սիւներուն կազմած այդ եռանկիւններուն շնորհիւ:

Ամէնքը դուրս ելած էին ու զիս կը կանչէին. ես թէեւ ձայներնիս կը լսէի, բայց չէի կրնար պատասխանել: Վերջիվերջոյ եղած տեղէս կրցայ ոտքի ելլել. կողմնակի դուռ մը կար, մօտեցայ այդ դրան ու կտրուկ-կտրուկ շունչ առնելով սկսայ ձայն տալ. երբ իմացան ձայնս՝ անմիջապէս եկան, ձեռք երկարեցին եւ զիս դուրս քաշեցին: Տանիքին վրան հող լեցնող բանուորներն ալ եղածին պէս վար իջան անվտանգ:

Միայն փլատակին տակը մնալով վիրաւորուողը ես էի. գլուխս գերանի հարուածէն ճեղքած էր. ջուրով լուացին ու մայրս կապեց: Ծաբաթ մը վերջը գոցուած էր վերքը:

Կրկին սկսանք գործի, բայց այս անգամ մէջտեղի ունենան, տաշուած շինելով՝ ասարտեցիւնք գործատունը, գոր կրցան որպէս գործատեղի գործածել: Մօտ 150-200 աղջիկ եւ կիներ բուրդ կը սանրէին եւ գուլպայ կը հիւսէին ձեռքով՝ բանակի զինուորներուն: Իւրաքանչիւր գործաւորուհիի որպէս օրավարձք 2 հատ կորեկի ալիւրէ պատրաստուած հաց կու տային:

Երբ այդ հացը երկուքի բաժնէինք սարդի ուսուցչին թելերուն պէս թելեր կ'երկնային մէջէն, բայց կ'ուտէինք: Ուրիշը չուէինք ուտելու համար: Յայտնի եւ մեծ քաղաքներուն մէջ զինուորակա-նութեան տրուած հացին երեսը կարելի էր նայիլ, իսկ որքա՛ն հեռանայիր քաղաքներէն դէպի գիւղերը եւ գիւղաքաղաքները, այնքա՛ն արգահատելի կը դառնային զինուորականութեան տրուած հացը եւ ուտելիք կերակուրը:

...Գործատեղին կանոնաւոր վիճակի մէջ դնելու եւ լաւագոյն կառավարելու համար զինուորականի մը պատասխանատուութեան լանձնեցին: Այս մարդը 55-60 տարեկանի մօտ պոլսեցի Ալի պէշ անունով, քոլ աղասի զինուորական պահեստիներէն էր: Իրեն եւնթակայ 4 հատ ալ զինուոր տուած էին:

Ալի պէշը գործով, նկարագիրով շատ մաքուր եւ պատուախնդիր մարդ մըն էր: Այս մարդը գործատեղիին պատասխանատուութիւնը առնելէ վերջ, զինուորներէն 3 հատը իրենց բանակը դրկեց:

Անոնց տեղ թորքերէն լաւ գրել կարդալ գիտցող երկու հայ՝ Մկրտիչ եւ Նազարէթ Պալթայեան եղբայրները պաշտօնի կանչեց, բոլոր գործունէութեան պատասխանատուութիւնը պզտիկ եղբօր՝ Նազարէթին տուաւ, որովհետեւ ան աւելի ճարպիկ, գործունէալ եւ ուսեալ էր: Այս Պալթայեան եղբայրներուն հետ խնամիրութեան կապ ունէինք. մեր երկրէն էին ու զիրար լաւ կը ճանչնայինք:

Նազարէթը օրէ օր կը կազմակերպէր գործատեղին: Մնացած միակ զինուորականը՝ չորրորդը, պերեճիկցի Ֆեթթախ չաուշն էր, 40-42 տարեկան եւ գործատեղիի մէջ աշխատող իգական սեռին նկատմամբ չափազանց նախանձախնդիր անձ մը:

Հեռացուած զինուորներուն տեղը բաց մնացած էր եւ պէտքը կար աշխատող ձեռքերու, որոնք գործատեղիին մէջ աշխատող գործաւորուհիներու հետ գործ պիտի ունենային:

Ֆեթթախ չաուշը Նազարէթէն կը խնդրէ որ պատանի մը լծուի այս գործին որպէսզի կիներուն հետ գործ ունեցած ընթացքին պատուոյ խնդիրներ չստեղծուին:

Նազարէթը իմ մասիս կը խօսի չաուշին, իբրեւ մաքուր եւ ճարպիկ պատանի մը, եւ անոր համամտութիւնը առնելէ ետք, գալով մեր

տունը ծնողքիս եւ ինձի հաղորդեց որ վաղն իսկ ներկայանամ եւ պաշտօնս ստանձնեմ: Ուրախութիւնս անասման էր: Զինուորականի մը ի՛նչ որ կը տրուէր նոյնը եւ պիտի ունենայի. հացի եւ քարաւանայի իրաւունք պիտի ունենայի:

Յաջորդ օրն իսկ, պարտականութիւնս իմանալէ չետոյ, սկսայ գործատեղիի մէջ աշխատող սանրողներուն՝ բուրդ, թել մանողներուն՝ բուրդի կծիկներ, եւ գուլպայ հիւսողներուն՝ մանուած թել կշիռքով տալ եւ կշռելով ալ ստանձնել: Ինձի տրուած հրահանգը այդպէս էր: Իրկիւնէ իրիկուն ալ ժարապլուսի կայարանի մօտ Ալի պէշին համար կերակուր բերելու կ'երթայի, հոն եղած զինուորական ճաշարանէն:

Ֆեթթախ չաուշը 4-5 անգամներ որպէս քննիչ բուրդի, թելի բաժանումի ատեն հսկեց եւ երբ տեսաւ որ ես իմ գործս ճարտարօրէն կը կատարէի՝ այլեւս չհսկեց: Կատարեալ վստահութիւնը շահած էի Ալի պէշին: Ան երբեմն իր քովը այցելութեան եկող զինուորա-կաններուն կը ներկայացնէր ըսելով թէ՛ «այս տղան երեք զինուորի տեղը բռնած է, ճարտարօրէն կը գոհացնէ այսքան աշխատող գործաւորուհիները»:

Ա Լ Ի Պ Է Յ Ի Ն Զ Ա Ր Մ Ա Ն Ք Ը Ե Ի Գ Ն Ա Հ Ա Տ Ա Ն Ք Ի Խ Օ Ս Ք Ե Ր Ը

Կօշիկներս հինգստ էին: Նոր կամ գործածուած կօշիկ մը առնելու դրամ չուէինք: Գիւղին մէջ կօշիկ ծախող խանութ ալ չկար: Օր մը ոտքիս մատները կօշիկէս դուրս ինկան՝ կօշիկիս քիթը քարի մը զարնուելով:

Հայրս չինարի տախտակէ ներքան մը շինեց, իսկ մայրս ալ բուրդէ երես մը հիւսելով հագցուցին ոտքերուս: Ես հագնելով գործիս գացի:

Կէսօրուան, Ալի պէշին այցելութեան եկաւ Ահմէտ Էֆենտի անունով հարիրապետ բարեկամը: Ահմէտ Էֆենտին սովորութիւն ունէր ամէն օր Ալի պէշին հանդիպելու եւ օրուան քաղաքականութենէն ժամերով խօսակցելու:

- Ակոբ, Ակոբ...

Լսելով՝ վազելով գացի Ալի պէշին քով:

- Տղա՛ս, սա փարչին մէջ նոր ջուր լեցուր ալ մեզի մէկական գաւաթ տոր:- Ես անմիջապէս փարչը սեղանին վրայէն խլելով ջուրը լեցուցի, գաւաթն ալ լուացի եւ հրամցուցի:

Մէջ մըն ալ տեսայ՝ Ալի պէչը աչքերը կիտած իմ կօշիկներուս կը նայէր: Երբ գաւաթը առի Ահմէտ էֆենտիին ձեռքէն, Ահմէտ էֆենտիին դառնալով, ըսաւ.

- Նայէ, նայէ ի՞նչ է հագեր ոտքին - պաք-պաք, Ահմէտ պէչ, Ակոբն է կէմիշ աշաղընտա,- ու հարցուց,- քի՞մ ետփող պու քոնտորայի:

- Պէչ իմ, տակի մասը հայրս շինեց, իսկ երեսի մասն ալ մայրս հիւսեց:

- Ահմէտ էֆենտի, պու միլլէթ էօլմէ՛զ, եահու էօլմէ՛զ, շունա պաք շունա: Պունլարըն երինտէ պիզ օլսաք իտի վալլահի իւչ աչ պիլէ տաչանմազտըք տաշըն պաշնտա պիլէ եարատտեղուար աշք օլսուն (Ահմէտ էֆենտի, այս ազգը չի մեռնիր: Աստուած իմ, չի՛ մեռնիր, սուր նայէ, ասոնց տեղը եթէ մենք ըլլայինք, հաւատա որ 3 ամիս իսկ չէինք կրնար դիմանալ: Լերան գլխուն անգամ կը ստեղծեն, պրաւօ՛ այս ազգին):

Հարիրապետ Ահմէտ էֆենտին, որ աւելի երիտասարդ էր, Ալի պէչին պատասխանելով ըսաւ.

- Ալի պէչ, կ'երկրորդեմ ձեր խօսքերը. մեր թուրք կնիկները, հայերուն կնիկներուն հաւասարելու համար երկար տարիներ կ'ուզեն. ծոյլ, աղտոտ են մերիկները: Ես տեսած եմ հայ ընտանիքի կիներ, այս խնդիրներու առթիւ ստիպուած թուրք ընտանիքներու մէջ ծառայութեան, սպասուհիութեան մտան: Երբ թուրք ընտանիքներէն ներս մտան, հայ տանտիկինը աւելի դիրքի եւ յարգանքի արժանացաւ՝ իր եկած կերակուրներու տեսակով, մանաւանդ՝ մաքրութեամբ: Հիրաւիութեան, վարուելակերպէն, նիստուկացէն, շահ, շահ հեռու ենք անոնց ունեցած պատուախնդրութեան գիտակցութենէն: Չկայ մէկը որ ձեռագործ հիւսել չգիտնայ. մերիկները ծո՛յլ են եւ ծո՛յլ, Ալի պէչ:

Մօտաւորապէս 14 ամիսներ այս պաշտօնիս վրայ յաջող ու գոհացուցիչ պայմաններու տակ աշխատեցայ:

Օր մըն ալ անակնկալօրէն Աթա պէչ անուն հազարապետ մը եկաւ իր հետեւորդներով միասին, քննեց եւ աչքէ անցուց գործարանին արտադրութիւնը, շատ լաւ, գոհացուցիչ գտաւ եւ գնահատեց իր շլացուցիչ խօսքերով: Եղած խօսակցութենէն Ալի պէչին դէմքի խորշոմած մորթին վրայ ժպիտի գիծեր երեւցան:

Ծիշո՞ այդ միջոցին, Աթա պէչը բուրդի շտեմարանին մօտեցաւ, դէպի ներս նայեցաւ եւ գիտ տեսաւ որ կիներուն գուլպայ հիւսելու թելեր կշռելով կու տայի ու կը գրէի: Մատովը ցոյց տալով ինձի, Ալի պէչին հարցուց՝ «ո՞վ է այս տղան, ինչե՞նի է»:

Ալի պէչը գովասանքով սկսաւ իմ մասին խօսիլ, ըսելով թէ՛ 3 գինուորներուն տեղը բռնած է այս տղան, ներսը աշխատող

գործարարներէն մէկուն տղան է: Աթա պէչը դիմագիծը փոխելով ու խոժոռցնելով ըսաւ.

- Վաղուրնէ սկսեալ այս տղուն հոս աշխատիլը չտեսնեմ: Տարիքով պզտիկ է, գինուորական գործին մէջ նման բաներ արտօնուած չեն:

Ալի պէչ տրտմեցաւ եւ երեկոյեան գիտ քովը կանչելով, ըսաւ.

- Օղլում, էսքերի քանոնունտա, մուշաչիր կէօրտի սապահլաչըն կելէն պին պաշը Աթա պէչ: Պենիմ ճանըմ չոք սըքըլտը լաքին մենպորում պէօյիկիմէ իթահաթ էթմէկէ: Օնըն իչուն եարնտան իթիպարէն արթըք կելմէ իշինին պաշընա (ատաւօտեան եկող հազարապետ Աթա պէչը, ապօրինի գտաւ գինուորական որեւէ հաստատութեան մէջ գինուորական տարիքէն պզտիկ եղող մէկը աշխատեցնելը: Իմ սիրտս շատ նեղուեցաւ, բայց պարտաւոր եմ իմ մեծաւորիս հրահանգներուն հնազանդիլ: Անոր համար վաղուրնէ սկսեալ այլեւս մի գար աշխատելու քու գործը):

- Ծատ լաւ, պէչ էֆենտի, քանի այդպէս կը հրամայեն ձեզի, ի՞նչ կրնամ ընել: Աստուած ձեզի երկար կեանք տայ, պէչ:- Ըսի եւ երկարեցայ համբուրելու ձեռքը: Ալի պէչին աչքերը տամկացան իմ վերաբերմունքէս եւ արտասանած խօսքերէս:

Յաջորդ օրը պաշտօնիս չգացի ես: Բայց աշխատելու վարժող մէկը պարապ կեցնել՝ պատժել կը նշանակէ:

Ծաբթուան ընթացքին հայրս գործատեղիին մէջ ատաղձա-գործութիւն կ'ընէ իսկ ես՝ պարապ եմ...:

Կիրակի օրը հայրիկիս հետ որոշեցինք վարի Ծարապլուս երթալ: Քալելով կէս ժամ կը տեւէր: Նպատակնիս վարի Ծարապլուսն ալ գիտնալ եւ միանգամայն երկու հաւ առնել էր:

Վարի Ծարապլուսի գիւղապետ Հանի Իպրահիմին հետ ծանօթացաւ հայրս: Հանի Իպրահիմը հայրիկիս արհեստը հարցուց:

- Ատաղձագործ եմ:

- Միքանի շինուելիք գործեր ունիմ կրնա՞ս շինել:

- Անգամ մը նայիմ ի՞նչ է շինուելիքը:- Ներս մտանք Հանի Իպրահիմին տունէն: 5-6 շուներ մեզ շրջապատեցին ու անդադար կը հաչէին, վերջապէս կեցուցին շուներուն հաչոցը:

Տեսանք Նոյ նահապետէն մնացած խարխաւած պիֆէ մը, որտեղը որ դպնաս՝ պիտի իչնայ:

- Ասիկա ամրացուր, եւ գալ Կիրակի դարձեալ եկուր. ես ուրիշ գործեր ալ ունիմ շինել տալու:

- Լաւ, բայց ասոնց համար պէտք եղած տախտակները ունի՞ս, որ կարենանք գործածել ու շինել ա՛յն որ կ'ուզես:

- Այո,- ըսաւ գիւղացի շէխը, եւ բաւական մը այլաձեւ տախ-

տակներ ցոյց տուաւ:– Երբ Ճարապետի կամուրջը կը շինուէր, այս տախտակները Եփրատի ալիքները գետին եզերքը նետած էին, մենք ալ հաւաքեցինք:

Մինչ խոշոր կաթսայ մը եղինձ կ'եփուէր, հաչրս եւ ես սկսանք այդ խարխլած պիւֆէն ամրացնել: Երբ վերջացանք, խոշոր սանի մը մէջ դրուած եղինձ բերին ու գարիի հաց: Մենք որ տարիներէ իվեր եղինձի կարօտը կը քաշէինք՝ մաքրեցինք պնակը: Այդօրուան եղինձին դրուած իւղին հոտին նման իւղի հոտի անգամ մըն ալ չհանդիպեցայ:

Այդօրուընէ սկսեալ 10–12 Կիրակիներ հօրս հետ կ'երթայի եւ կ'օգնէի հաչրիկիս ու կէսօրուան շէխին տիկինին՝ Այիշէին պատրաստած եղինձէն կ'ուտէինք մինչեւ որ կշտանայինք: Այիշէն չէր ծածկեր դէմքը. միայն՝ մազերը. գլուխը գոց էր եւ կործին ոսկիներ կային շարուած:

Մտահոգ էի մաչրիկիս, քրոջս եւ պզտիկ եղբօրս համար: Թէեւ հաչրս եւ ես Կիրակիէ–Կիրակի եղինձով փորերնիս կը կշտացնէինք, բայց կերածս զիս կ'ուտէր, կ'ուզէի որ մայրս, քոյրս եւ եղբայրս ալ Այիշէին եղինձէն ուտէին:

Թէեւ միտքէս կ'անցնէի, բայց չէի համարձակեր ըսելու Այիշէին որ պնակ մըն ալ իմ սիրելիներուս տանիմ: Ուղեղս կ'ալեկոծուէր՝ ուզե՞մ, չուզե՞մ, ըսե՞մ, չըսե՞մ...: Վերջապէս Այիշէին՝ «պնակ մըն ալ մաչրիկիս համար եղինձ տոր» ըսի, մինչեւ ականջներս կարմրելով:

Այիշէն ժպտալով գնաց բերաւ խոշոր պնակ մը եւ՝ «առ, դո՛ւն քու ձեռքովդ լեցուր» ըսաւ: Ուրախութիւնս սահման չուներ: Անմիջապէս անցայ կաթսային գլուխը, պնակը լեցուցի եւ խոշոր իւղոտ միս մըն ալ վրան դրի եւ պնակը տարի սենեակին անկիւնը դրի եւ թաշկինակս ալ վրան ծածկեցի:

Գիւղէն երկու հատ հաւ ծախու առինք եւ մեր տան քովը հաւնոց մը շինեցի: Հաւերը աղտին մէջ կը պտտէին ու հաւկիթ կ'ածէին:

Մեր հաւերը թէեւ կ'ածէին, բայց օրական երկու հաւկիթի փոխարէն մեր հաւնոցին մէջ 12–16 հաւկիթ սկսան գոլանալ: Մէկ, երկու օր անցնելէ վերջ, հետաքրքրուեցայ թէ ասիկա ուսկից կրնայ ըլլալ:

Տեսայ որ ետեւնիս զինուորական հիւանդանոցը քանի մը հարիւր հաւեր ուներ, որոնց քանի մը հատը մեր հաւնոցը մտնելով կ'ածէին:

Անմիջապէս Ալի պէյին քով գացի եւ պատմեցի եղելութիւնը: Ալի պէյը ժպտելով ականջէս բռնեց ու՝ «տղա՛ս, անիկա քու բախտդ է: Դուն չէ՛ որ կը բերես ու կը բանտարկես հաւերը այլ իրենք են որ կու գան: Գնա՛, մէկուն մի՛ ըսեր: Թէ որ մէկն ալ հարցնելու ըլլայ՝ չեմ գիտեր ըսէ» ըսելով եւ ուսիս գարնելով դրկեց զիս:

Ա Լ Ի Պ Է Յ Ը Պ Ա Ր Զ Ե Ի Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ի Ր Ո Վ Մ Ա Ք Ո Ւ Ր Է Ր

Ալի պէյը շատ պարզ, նկարագիրով մաքուր եւ բարի մարդ մըն էր: Օր մը զիս իր քովը կանչեց եւ ըսաւ՝ «Ակոր, կիներու գործատեղի կ'երթաս, դռնէն մտնելուդ պէս աջ կողմը անկիւնը աչքին մէկը կոյր տարիքոտ կին մը կայ: Գնա ըսէ որ իմ քովս գայ, իրեն ըսելիք ունիմ»:

Անմիջապէս գացի մտայ գործատեղիէն ներս. ամէնքը զիս կը ճանչնային: Կնկան հաղորդեցի Ալի պէյին զինք ուզած ըլլալը: Կինը բուրդ կը սանրէր. ոտքի ելաւ կարմրելով, թօթուեց իր գոգնոցը եւ միասին գացինք: Կնկան եկած ըլլալը Ալի պէյին հաղորդեցի:

– Ներս մտցուր, դռնն ալ գոցէ եւ դուն ալ դուրսը կեցիր:

Հազիւ կնիկը ներս մտած, սկսաւ կնկան վրայ պոռալ եւ կարգ մը բառեր ըսել, որ տակաւին տարիքիս համար անձանօթ էին:

– Վարնոց կին քեզի՛, իմ եղած տեղս դո՛ւն անբարոյականութիւ՛ն կը սերմանես, աղտոտ բոզ, չե՛ս ամչնար, դո՛ւն քու շտապացեալ տարիքիդ մէջ երիտասարդները գլուխէ կը հանես: Միջնորդութիւն ըրած ես այսինչ կնկան, այնինչ երիտասարդին:– ... Քանի մը աստակի հարուածի ձայներ ալ իմացայ:

Դուրը բացաւ Ալի պէյը եւ ջղայնացած ըսաւ.

– Գնա՛՛ շուկան, կօշիկ կարկտնող մէկը կայ, գնա՛՛ ըսէ անմիջապէս հոս թող գալ:

Գացի հաղորդեցի: Մարդը ինծի հետ միասին եկաւ: Ալի պէյը զինք ներս առաւ, իսկ ես դուրսը մնացի: Ալի պէյին ջղայնութենէն շրթունքները կը դողդղային: Ալի պէյ երկու երեսներուն աստակելով եւ թքնելով խոստովանիլ տուաւ իր ըրած արարքը՝ այդ միականի կնկան միջնորդութեամբ իր ծանօթացած ըլլալը երգրումցի տիկնոջ մը:

– Հիմա իսկ ձեր երկուքն ալ Տէր Զօր աքսորել պիտի տամ,– ըսաւ, եւ ժանտարմըրիի տանելով պատասխանատուին մազպաթս մը շինել տալով Տէր Զօր դրկուելու հրաման տուաւ:

Մինչայդ երիտասարդին հայրը, մայրը, եղբայրը հազար աղաչանք ու պաղատանքով վերջապէս խղճահարեցուցին Ալի պէյը: Ալի պէյը ծնողաց երաշխատրութեամբ մազպաթան առնելով պատուեց ժանտարմըրիէն:

Յաջորդ օր կանչել տուաւ նաեւ գայթակղած կինը, ու ըսաւ.

– Ինչպէ՛ս ուրիշ հայ կիներ ու աղջիկներ իրենց պատուոյն համար ինքզինքնին Եփրատ գետը կը նետեն, իսկ դո՛ւն, չե՛ս ամչնար, այսպիսի անբարոյ ընթացքի մէջ գտնուեցար:

Այդ տարիքոտ, միակամի կինն ալ գործէ հանեց, ըսելով՝ «քանի դու՛ն այս աղտոտ բնատրոթիւնը ունիս, կրնաս ուրիշներն ալ վարակել. իմ եղած տեղս քեզի պէս անկարագիր չեմ ուզեր»:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ա Ց Ի Ա Ս Տ Ի Ճ Ա Ն Ա Ի Ո Ր Զ Ի Ն Ո Ի Ո Ր Ա Կ Ա Ն Ը

Օր մը՝ գերմանացի աստիճանատր զինուորական մը դուռերնիս հրելով ներս մտաւ եւ սկսաւ գերմաներէն խօսիլ: Յետոյ ձեռքի շիշը ցոյց տուաւ. հոտտոնեցիկն որ շիշին մէջինը պենզին է. ենթադրեցիկն թէ մեզի պենզին ծախել կ'ուզէր:

Վառելանցիք չըլլալուն, իրիկունները, լուսինի լոյս չեղած օրերը, մութի մէջ կենալու պարտաւոր էինք. իսկ երբ լուսինի լոյս ըլլար, մայրս եւ քոյրս լուսինի լոյսով գուլպայ կը հիւսէին զինուորակա- նութեան:

Երբ գերմանացին պենզինը բերաւ՝ որախացանք: Ես ալ հաւկիթ ցոյց տուի. զինուորականը մեծ գոհունակութեամբ առաւ մէկ շիշ պենզինի փոխարէն 4 հաւկիթը եւ գնաց:

Այս գերմանացին վարժուեցաւ. ամէն 2-3 օրը անգամ մը պենզին բերելով փոխարէնը հաւկիթ կ'առներ, կ'երթար:

Հայրս գինիի շիշ մը գտած էր, որով լամբարիկ մը շինեց եւ սկսան իրիկունները այդ պզտիկ լամբարիկին շուրջը նստելով մայրս եւ քոյրս գուլպայ հիւսել քահրաման թուրք զինուորներուն...:

Ճ Ա Ր Ա Պ Լ Ո Ի Ս Կ Ա Մ Կ Ա Ր Կ Ե Մ Ի Ծ

Եփրատ գետին մօտ գիւղ մըն էր ան. 50-60 մեթր երկարութեամբ շուկայ մը ունէր՝ քանի մը խանութներէ բաղկացեալ: Բայց ֆրան- սացիներուն գալէն վերջ մեծ գիւղաքաղաք մը եղաւ, շնորհիւ Պերեճիկի շրջականերէն եկող հայերուն, որոնք ամէն տեսակ բանջարեղէն՝ սեխ, ձմերուկ, վարունգ, եւ այլ պտուղներ հասցնելով, տեղացիին զարգացումին պատճառ եղան:

Գիւղին մէջտեղը աղբիւր մը կար, որ շատ ջուր ունէր: 1915էն առաջ Նեպիքլի անուն մարդ մը կար, որ կը շահագործէր գիւղը:

Ճարապուս, Եփրատէն քալելով 10 վայրկեանի հեռաւորութիւն մը ունի: Գերմանացիներու ձեռքով շինուած երկաթէ կամուրջ մ'ունի Եփրատին միւս կողմը՝ Զոր-Մաղարա կոչուած գիւղին հետ կապուած:

Թուրքերը, փախչելու ատեն, 1918ին ուսմբով քանդեցին այդ կամուր- ջը: Ֆրանսացիները յետոյ վերաշինեցին զայն եւ անոր հսկողութիւնը դարձեալ թուրքերուն տուին:

Կամուրջին վրայէն շոգեկառք կ'անցնի: Կամուրջը 10 կամարներով բաժանմունք ունի կախուած, եւ իւրաքանչիւր կամարին երկայնու- թեան մէջ 10 վակոն կը սեղմի: Ուրեմն կամուրջին ամբողջ երկայնքը 100 վակոնի երկայնութեան հաւասար է:

Երկաթուղիի գծին միւս կողմը, թրքական սահմանին մէջ, կամուր- ջին մօտ Եփրատին եզերքը, հին աւերակ մը կայ, որուն հիթիթեան մայրաքաղաք եղած ըլլալը կ'ըսեն: Այդ աւերակը 1914էն առաջ պեղած են անգլիացիները եւ շատ մը հնութիւններ տարած անկէ:

Հոն կային սեւ քարէ արձաններ, զոյգ մը դարձեալ սեւ քարէ շինուած ցուլ: Մոզայիքէ շինուած աստիճաններէ վեր բարձրանալով յստակօրէն կը տեսնես փորագրուած սաղաւարտաւոր զինեալներ, երկանի կառքերու մէջ նիզակաւորներ, եւայլն: Այս վայրը կապուած է երկաթուղագծին: Անոր պահպանութիւնը եւ պատասխանատու- թիւնը թուրքերուն յանձնուած էր:

Ա Ն Գ Ո Ր Ծ Ո Թ Ի Ի Ն Ը Հ Ե Ղ Զ Ո Թ Ց Ի Զ Վ Ի Ճ Ա Կ Մ Ը Ն Ե, Մ Ա ' Հ Է

Ինձի համար անգործ մնալը հեղձոցիչ էր: Ճարապուսի շուկային մէջ հրեայ ընտանիք մը կար. վերը՝ երկրորդ յարկը, իրենք կը բնակէին իսկ վարն ալ խանութնին էր:

Օր մը գացի հրեային խանութին քովը կեցայ եւ սկսայ դիտել ներսը եղող ապրանքները: Հրեան երիտասարդ զաւակ մը ունէր Ազրայ անունով, որ ինձի դառնալով ըսաւ. «դու՛ն Ալի պէյին քով կիներուն գործ կու տայիր, ինչու՞ հիմա չես աշխատիր»: Ես պատմեցի եղելութիւնը: Քիչ մը կենալէ վերջ, ինձի՝ «կեցիր հոս, հիմա կու գամ» ըսաւ եւ ներս գնաց: Հայրը ներսը նստած էր, հօրը հետ խօսակցելէ վերջ եկաւ եւ ըսաւ.

- Եթէ ես քեզի 20-25 տեսակ առարկաներ տալու ըլլամ, շուկային այսինչ տեղը նստելով կ'ուզե՞ս ծախել:

- Ինչու՞ չէ՛, ամենայն սիրով եւ երախտապարտ իսկ կ'ըլլամ: Ներս գնաց, չորս մատ բարձրութեամբ տախտակով եզերուած ափսէ մը բերաւ եւ անոր մէջը շարեց իր տուած ապրանքները, գիներն ալ որոշեց ու ես գացի իր թելադրութեան համաձայն նստայ: Ծատ չանցաւ՝ հրահան մը ծախեցի:

Ասրանքս բազմատեսակ չէ, պակաս է. այն ինչ որ կ'ուզեն չկայ, բայց չյուսահատեցայ: 10-15 օրի չափ շարունակեցի, բայց յուսահատական էր:

Օր մը Ճարապուսի մէջ, երեկոյեան մունետիկի մը կանչը իմացանք: Բոլոր էրիկմարդիկ գործատեղիին մօտ եղող դաշտին մէջ հաւաքուելու կոչ կ'ընէր ան:

Անմիջապէս զրոյցներ սկսան շրջիլ՝ իրարականութենէ ոչ-հետու. «պիտի ջարդեն, Տէր Զօր պիտի դրկեն»: Այս հաւաքումին մէջ գէշութիւն մը կը նկատուէր:

Ժամ մը վերջը դաշտին մէջ էրիկմարդիկ հաւաքուեցան. ժանտարմաներով շրջապատուած, անոնց 4-4 շարքի վրայ քալելու հրաման տրուեցաւ:

Այդ տարտող մարդոց կիներն ու զաւակները լացուկոծ մը ձգեցին: Հաւաքը երեկոյեան դէմ էր եւ կամաց-կամաց մոլոր սկսաւ կոխել. կիներն ու զաւակները սուները քաշուեցան: Ամէն տան մէջ սուգ իջաւ. տարուած տեղերնին անծանօթ մնաց...:

Յաջորդ օրը նոյն ժամուն տեսանք որ կամաց-կամաց սկսան գալ կալանաւորները:

Անծանօթ մնաց մեզի թէ ինչո՞ւ հաւաքեցին եւ ինչո՞ւ ետ արձակեցին: Միայն այսքանը կրցանք հասկնալ որ ամէն տեղ ալ այսպէս հաւաքած են, որպէսզի վերջնական հարուածը տալով ամբողջութեամբ ջարդեն մնացեալ հայերը: Բայց ըսուեցաւ թէ, Հալէպի մէջ աստրիացի ժեներալի մը միջամտութեամբ դադարեցուած է ծրագիրը:

Չեմ գիտեր թէ ի՛նչ աստիճանի իրականութիւն կայ այս ըսուածին մէջ:

Ա Ն Ա Կ Ն Կ Ա Լ Փ Ա Խ Ո Ւ Ս Տ Ա Հ Ա Լ Է Պ

Անակնկալ եղաւ փախուստս: Ինչպէս ըսի, հեղձուցիչ էր վիճակնիս. հայրս զինուորականութեան մէջ, մայրս եւ քոյրս գուլպայ կը հիսւէին զինուորականութեան, գիւղը՝ չափազանց աղքատ, նոյնիսկ դրամ իսկ ունենաս՝ ուտելիք գնելու տեղ չկայ:

Ալի պէշի աշխատուցած բորդի, մանածի եւ գուլպայի վերջացած գործերը Հալէպ փոխադրելու հրահանգ կը տրուի: Ալի պէշին քով աշխատող Նազարէթ Պալթայեանը իբրեւ վստահելի անձ հայրիկիս զարմիկը՝ Կարապետ Իզմիրլեանը, կը ներկայացնէ:

Հիսուած գուլպաները խոշոր տապակներու մէջ լեցուած կայարան

փոխադրուեցան. 3 վակոն ապրանք: Պրն. Նազարէթը, զարմիկ Կարապետը եւ հայրս իրարու հետ խորհրդակցեցան եւ որոշեցին եւ որ կամաց-կամաց Ճարապուսէն Հալէպ փախչինք. ես պիտի ըլլայի առաջին փախչողը:

Ծնողքիս որոշումով եւ իրենց արտօնութեամբ, անմիջապէս պատրաստուեցայ ու կայարան գացի: Վակոններուն երկուքը կնքուած էին, իսկ երրորդը տակաւին ո՛չ:

Ջարմիկս ինձի ցոյց տուաւ իմ պահուրտելիք վակոնս: Կայարանին ետեւի կողմէն անցնելով մտայ վակոնին մէջ եւ զարմիկս դուռը կամացուկ մը գոցեց ու իրեն յանձնուած կնիքով ալ կնքեց ու պատուիրեց՝ «եթէ ոտքի եւ խօսակցութեան ձայներ առնելու ըլլաս, տապակներուն ետեւը կը պահուրտիս մինչեւ որ թրէնը քալէ»:

Վերջապէս կատախումբը շարժեցաւ ու ես տապակներուն վրան երկնցայ ու պտուկեցայ: Կատաշարը շատ դանդաղ կը քալէր, որովհետեւ հոս ալ փայտ կը վառէին հնոցին մէջ:

Յաջորդ օրը, կէսօրուայ մօտ հասանք Հալէպ ու ես կնքուած վակոնին մէջ սիրտի տրոփումով, ականջներս սրած կը սպասէի զարմիկիս ձայնին եւ հրահանգին: Ստիպուած պիտի սպասէիք մինչեւ որ կայարանին մէջ եղող զինուորականներն ու պաշտօնեաները հեռանան:

Յանկարծ իմացայ զարմիկիս ձայնը՝ «Յակոբ, Յակոբ»: Անմիջապէս պատասխանեցի իրեն:

- Վակոնին ետեւի կողմէն դուռը պիտի բանամ, բայց շա՛տ շուտ եւ առանց ինձի ճանչցած ըլլալու կայարանին դռնէն դուրս կ'ելլես, ես քեզի կը հասնիմ ու քեզ մօրաքոյրիդ տունը կը տանիմ:

Ես վար ցատկեցի եւ վակոնին տակէն անցնելով կայարանին դուռը ուղղուեցայ ու դուրս ելլայ: Ծատ չանցած զարմիկս եկաւ, հասաւ ինձի ու զիս առաջնորդեց մօրաքոյրս ամուսինին՝ քեռայրիս, Սեդրակ Աֆարեանին խանութը, որ Պսպ էլ Ֆարանի հրապարակին վրայ էր, օղիի, քոնեաքի, խմիչքի խանութ մը:

Մօտաւորապէս մէկ ժամի չափ կենալէ վերջ, իր պզտիկ տղան եկաւ որ ինձմէ 2 տարեկան մեծ էր: Ծատ գուրգուրալից ընթացք մը ցոյց չտուաւ ինձի. վրաս-գլուխս շատ խեղճուկ էր, իսկ գրպանիս մէջ միայն 2 դուրուշ ունէի:

Գացինք իրենց տունը. մօրաքոյրս որպիսութիւնս հարցուց. սանկ-անակ իրիկուն եղաւ՝ կերակուրնիս կերանք: Ինձի ալ անկիւն մը, բազմոց մը գետիկը դրին ու թեթեւ ծածկոց մըն ալ վրաս՝ պտուկեցայ եւ սկսայ հայրիկիս ու մայրիկիս, քոյրիկիս ու եղբորս մասին խորհիլ...:

Յաջորդ օրը կանուխ ելայ, ձեռքերս եւ երեսս լուացի, նախաճաշ մըն ալ ըրինք:

Քեռայրս դուրս ելլելու ատեն, ընկերացայ իրեն միչեւ խանութը: Քիչ մը հոն նստայ. շուկան շատ եռուզեռ կար. զինուոր, զինուորականութիւն, ժողովուրդ՝ ու-ուսի վրայ, բազմութիւնը շա՛տ-շատ էր: Բաւական մը կենալէ վերջ, քեռայրիս ըսի.

- Ինձի յարմար ի՞նչ գործ կրնամ ընել:

- Տղաս, դուն շատ պզտիկ ես, ի՞նչ կրնաս ընել, ի՞նչ որ ծախել տամ կը գողնան, կը խլեն ձեռքէդ. մարդիկ անօթի են, չէ՛ս կրնար քան մը ընել:

Ան զիս յուսահատութեան մատնեց, ու ես ստիպուեցայ լռել:

Կը մտածէի: 3-4 օր ետք ինձի սկսաւ ջերմ բռնել. դող կու գար, անկէ վերջ՝ ջերմութիւն մը 40-41 աստիճան. կը զատանցէի. անդիմանալի վիճակ, զղշացի Հալէպ գալուս. մայրիկիս խնամքին կարօտ էի, ծնողքիս գուրգուրանքէն զրկուած՝ գիշերները ծածկոցը գլուխս կը քաշէի ու կու լայի անձայն ու կ'երեւակայէի Մեսքենէի, Ապու Հարարի հայրերնին-մայրերնին կորսնցուցած պատանիները, մանուկները անոնց վիճակը աչքիս առջեւ կու գար:

Ձերմը օր մը կը բռնէր, օր մը լաւ կ'ըլլայի, շրթներս դուրս կու տային ու անդիմանալի վէրքեր կը գոյանային շրթներուս եզերքը՝ ջերմին սաստկութենէն:

Ծաբաթ մը վերջը քեռայրս ըսաւ.

- Յակոբ, տղաս, ծանօթ մ'ունիմ որ կառքեր կը նորոգէ, քեզի համար ըսի՝ վաղը անոր քով կ'երթաս աշխատելու:

Ես լուռ կեցայ, որովհետեւ ո՛չ մէկ միջոց ունէի: Հետեւեալ օրը, ըստ իր բացատրութեան, գացի վարպետ Դաւիթին քովը, մարդը 5 սմ. հաստութեամբ լաթէ տախտակ մը տուաւ, վրան գծուած, եւ ըսաւ.

- Ասոնք կառքի անիւներուն համար են, պիտի կտրուին, բայց ուշադիր եղիր որ ծուռ չկտրես:

Տախտակը դեզկեահին կապեցի եւ սկսայ կտրել: Աղեղնաձեւ պիտի կտրուէին եւ յետոյ 4-5 հատը ծայր ծայրի բերուելով շրջանակ մը պիտի կազմէին. շրջանակին կեդրոնի պորտին վրայ տախտակէ մատներ աւելցնելով կառքի անիւներ պիտի կազմուէին: Ծաբաթ մը՝ առանց վայրկեան մը կենալու աշխատեցայ: Ծաբաթ օրը մարդը մէկ մեճիտիէ վճարեց (20 դուրուշ): Իրիկունը քեռայրս հարցուց թէ ինչ վճարեց: Ըսի վարպետ Դաւիթին վճարածը:

Թէեւ ես գոհ չէի բայց ի՞նչ կրնայի ընել, դրամ չունէի որ բաներ մը առնէի ու ծախէի, քեռայրիս խօսքերը մտքիս մէջէն կը կրկնէի

թէ՛ «կը գողցնես, կը խլեն քու ձեռքէդ»:

Վեց շաբաթներ աշխատեցայ եւ 6 մեճիտիէ դրամ ունեցայ: Անտանելի էր. այս մարդը ազաֆ էր, քիչ կը վճարէր:

Վեցերորդ շաբաթը, մտածումներու մէջ թաղուած, թէ՛ կ'աշխատիմ եւ թէ՛ ալ կը խորհիմ՝ «Յակոբ» ըսող ձայն մը իմացայ: Մեր զարմիկ Կարապետին ձայնն էր:

- Յակոբ, դարձեալ ինձի ապրանք յանձնեցին, այդ ապրանքներուն վրան իմ ընտանիքս, եղբօս ընտանիքը, քոյրս եւ մայրդ, քոյրդ եւ եղբայրդ եւ ուրիշ 2 ընտանիքի անդամներ նստեցնելով բերի, բայց իրիկու՛նը վակոնէն դուրս պիտի հանեմ: Դուն այսօր գործդ ձգէ՛ ու երթանք վակոնէն ելլելուն պէս, մայրդ ու քոյրդ եւ եղբայրդ մօրաքրոջդ տունը տար:

Պէտք եղած պատրաստութիւնը տեսնելէ վերջ մեր զարմիկին հետ երեկոյեան դէմ կայարան գացինք, կնիքը քակեց եւ մէջինները իջան. մասսամաս ցրուեցանք ու քաղաքին ճամբան բռնեցինք. մերինները մօրաքրոջս տունը տարի ուր կ'ապրէի Հալէպ գալէս իվեր:

Ճարապլուս միայն հայրս մնաց Բարսեղ եւ Վարդան զարմիկներով միասին: Չարմիկ Կարապետը իր եղբայրներուն եւ հայրիկիս համար ալ կարգադրութեան մասին մտածելը ըսաւ:

Առակ մը կայ որ կ'ըսէ. «լեռը լերան վրան կ'ըլլայ, բայց ընտանիք մը ընտանիքի վրայ չ'ըլլար»: Մեր ալ հիւրութիւնը օր մը, երկու եւ երեք՝ անկէ վերջ պէտք է տուն մը վարձելով երթանք մեր տունը, որպէսզի հիւրընկալներն ալ իրենց հանգիստը գտնեն:

Սոքաք Արպա՛ին թաղէն սենեակ մը վարձեցինք, շաբաթական 4 մեճիտիէ: Իմ ունեցած 6 մեճիտիէին չորսը տունին մէկ շաբթուան վարձքին տուինք: Մնաց 2 մեճիտիէ: Մայրիկիս քով ալ 2 մեճիտիէ կայ եղեր, անոնցմով ալ քիչ մը ոսպ, հաց եւ այլ բաներ առինք եւ մեր դրամը վերջացաւ: Ի՞նչ կրնայինք ընել ապրուստ ապահովելու համար:

Ես տակաւին կը շարունակէի կառք նորոգող վարպետ Դաւիթին քով աշխատիլ, բայց իր տուածը ոչինչ էր ու մեր ընտանիքին պէտքն՝ անբաւարար: Ճարապլուսի մէջ օրական զոյգ մը կորեկի հացն էր հօրս աշխատավարձը: Իսկ ես՝ տան առաջին զաւակը, հոգ մը, պատասխանատուութիւն մը ուղեղս կը կրծէ ու ձեռքերս կապուած, ո՛չ մէկ յոյս, ո՛չ մէկ ապաւէն ունիմ մայրս, քոյրս եւ եղբայրս ապրեցնելու:

Չունէի ուրիշ ծանօթ, ո՛չ ալ ազգական. երկու օր վերջը անօթի պիտի մնայինք անխուսափելիօրէն: Դարձեալ գացի քեռայրիս մօտ

աչքերս լեցուած արցունքով, բայց գուսպ վիճակով մը: Երբ զիս տեսա ըսաւ.

- Ի՞նչ է, ինչո՞ւ եկար Յակոբ:

- Քեռայր, տան մէջ մեր ունեցած ուտելիքը երկու օրուան է, վերջը մենք անօթի պիտի մնանք եւ միեւնոյն աստե՛ն չեմ ալ ուզեր որ ձեր վրան ծանրութիւն ըլլանք այսպիսի ժամանակ. եկայ որպէսզի ընտանիքիս օրուան ուտեստեղէնին բաւարար օրապահիկով գործ մը ընեմ:

- Տղաս, դուն տակաւին շատ պզտիկ ես, ի՛նչ գործ որ ալ ընելու ըլլաս ձեռքէդ կը խլեն, ժողովուրդը անօթի է, կը գողցնես ի՛նչ որ ալ ընել տամ վնասով կ'ելլես:

Իմացեր էի թորք աստիճանաւոր զինուորականներուն ամիսը 40, 50, 60 քիւօ հաց առնելու իրաւունք ունենալնին, բայց ես՝ պատանի մը, ո՞վ կարելորութիւն պիտի տար որ իրենց առնելիք հացի իրաւունքը գնելով ծախեմ ու օրական շահ մը ապահովեմ:

- Ինձի աստիճանաւոր զինուորականներու իրաւունքը եղող հացի տոմսակ մը գնէ՛ ու ես հաց ծախեմ:

- Կը գողցնես:

- Այն աստե՛ն մէկ-երկու օրուան համար տղադ Լողոֆէթ աղբարիկս հեռուն կենալով զիս թող հետապնդէ:

- Լա, վաղը առաւօտ եկուր, ծանօթ թորք զինուորական բարեկամ մը ունիմ, իրեն հացի իրաւունքի տոմսակը կ'առնեմ ու դրամն ալ կը վճարեմ, տեսնեմ թէ պիտի կրնա՞ս գլուխ հանել:

Յաջող առաւօտեան տակաւին իրենք խանութը չբացած, գացի կեցայ խանութին դրան առջեւ: Քառորդ ժամ յետոյ իրենք ալ եկան: Քեռայրս գնաց գտաւ այդ զինուորականը որ 60 քիւօ հաց առնելու իրաւունք ունի եղեր ամիսը եւ արժէքը վճարելով բերաւ տոմսակը եւ բացատրեց թէ ո՞րմէկ փոռէն պիտի կրնայի առնել: Իրմէ դարձեալ խնդրեցի որ Լողոֆէթ աղբարիկս ալ հեռուէ-հեռու ինձմով հետաքրքրուի, որովհետեւ քեռայրս զիս շատ վախցուցեր էր:

Լողոֆէթ աղբարիկս օձիք, փողկապ դրած էր եւ մաքուր հագուած: Հակառակ մենք մեր երկիրը միասին մեծցած ու իրարու զարմիկներ ըլլալնուս, իմ հագուստիս, կօշիկիս եւ հաց ծախելու հանգամանքիս՝ քովէս չէր ուզեր քալել:

Ես ինձմէ մեծ տոպրակ մը առնելով 60 քիւօ հաց լեցնելով Պապ էլ Ֆարաճ տեղ մը պիտի նստէի ծախելու: Պապ էլ Ֆարաճ քաղաքին հրապարակն է: Բազմութիւն, ժողովուրդ, զինուոր, զինուորականութիւն՝ անցնելիք տեղ չկայ: Փոռը գացի, փոսպանին ներկայացուցի թուղթը, Լողոֆէթ զարմիկս ալ ետեւէս քանի մը

քայլ հեռուէն եկաւ:

Ինձմէ առաջ քանի մը հոգիներ կային, անոնք առին: Կարգը ինձի եկաւ: Բացի տոպրակին բերանը եւ փոսպանը լեցուց: Բայց հացին ծանրութիւնը իմ ծանրութենէս աւելի եղաւ: Տոպրակին բերանը ոլորեցի, դարձայ որ կրնակս առնեմ, տոպրակը զիս գետին պսակեցուց, զարմիկս տեսնելով որ պիտի չկարենամ շալկել, բեռնակիր մը կանչեց եւ քանի մը դուրուշ տալով պէտք եղած տեղը տանիլ պատուիրեց:

Պապ էլ Ֆարաճի հրապարակին վրայ բեռնակիրը իջեցուց կրնակէն հացին տոպրակը մեր ցոյց տուած տեղը: Անմիջապէս տոպրակին բերանը հաւաքեցի եւ մէկ հաց առնելու չափ բերանը բանալով հաց ուզողներուն սկսայ դրամը գանձել եւ հացը տալ: Իսկ զարմիկս մօտաւորապէս 4 մեթր հեռու, պատին կոթնած զիս կը դիտէր: Վերջապէս, 3 ժամ անցած՝ տոպրակը թեթեւցաւ: Մտքիս մէջէն հացին դրուած դրամագլուխը արդեօք ելա՞ւ կը մտածէի եւ միշտ յաճախորդներուն թեթեւցած մէկ պահուն ձեռքս գրպանս խոթելով եւ շօշափելով դրամին մեծութիւնը եւ երեսներուն ցցուն գիրերը, մօտաւորապէս հաշիւը հանեցի եւ զարմիկս կանչեցի:

- Քովս եղած դրամները քիչ-քիչ քեզի տամ, հաշիւ մը ըրէ նայինք քեռայրիս տուած դրամագլուխը ելա՞ծ է, թէ՞ չէ:- Ըրաւ այնպէս՝ ինչպէս որ ըսի. քիչ վերջը քովս եկաւ եւ ըսաւ.

- Յակոբ 5,5 մեճիտիէ շահ կայ ծախուած հացերէն, մնացեալն ալ ծախէ եւ երթանք:

Տոպրակին յատակը տակաւին 18 հաց եւս կար:

- Այլեւս չեմ ծախեր: Տուն պիտի տանիմ. այսօր կէսօրուան ուտելիք հաց չունիմք: Տոպրակը շալկեցի եւ ուղղակի քեռայրիս քով գացի, սուի տոմսակին համար տուած դրամը, յայտնեցի շնորհակալութիւններս եւ խնդրեցի իրմէ որ դարձեալ այդպէս զինուորականներու իրաւունքը եղող տոմսակներ գնէ ինձի համար:

Իմ ուրախութենէս ինք ալ ուրախացաւ եւ խօսք տուաւ պէտք եղածը ընել: Այդօրուան յաջողութիւնս ինձի համար մեծ քաջալերանք մը եղաւ եւ ես սկսայ ինքնիրենս հաց առնել եւ հաց ծախել աստե՛ն մը:

Մնացած 18 հացի տոպրակը շալկեցի ուրախութեամբ եւ յաղթական տուն գացի: Գրպանէս հանելով շահած 5,5 մեճիտը եւ տոպրակին մէջի 18 հացերը համրելով մայրիկիս ափը դրի եւ հաց ծախելով այդօրուան այդքան շահածս ըսի: Մայրս սկսաւ լալ, իր լալով քոյրս, եղբայրս եւ ես ալ միասին յուզուելով լացինք:

Մայրս արցունքներ թափելով ըսաւ.

- Իմ անուշիկ տղաս, այսպիսի օրերու մնալով, այս տարիքիդ

քու առաջին շաբաթի պիտի ուտեի՞նք այսպե՛ս:

Օրհնեց զիս մայրական գորովալի շրթներով, խնդրեց Աստուծմէ մինչեւ խոր ծերութիւնս՝ վայելել օրհնութիւնները Աստուծոյ:

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ա Կ Ա Ն Ժ Ա Կ Ա Տ Ն Ե Ր Ո Ւ Ք Ա Յ Գ Ա Յ Ո Ւ Մ Ը

Ամէն կէս ժամը անգամ մը պատերազմական ճակատներու վիճակին մասին տեղեկատուական յաղթական թերթիկներ ու լուրեր կը տրուէին: Բայց որոշ էր որ թուրք եւ գերման բանակը նահանջի մէջ էր. զինուորականներէն շատերը կը խոստովանէին բանակին նահանջը:

Շրջակայ քաղաքներէն եւ գիւղերէն թուրք զինուորականութիւնը Հալէպ սկսաւ հաւաքուիլ: Հալէպի Պապ էլ Ֆարաճի հրապարակը բազմութեամբ լեցուն էր:

Այդօր, ունեցած հացերս ծախած ու պարսպ տոպրակը ուսիս նետած տուն կ'երթայի: Յանկարծ տեսայ Ալի պէշը, իր բարեկամ Ահմէտ պէշը, եւ անմիջապէս իրեն մօտեցայ:

- Ե՞րբ եկար, ի՞նչ գործ կ'ընես տղաս:
- Հաց կը ծախեմ, հիմա գործս լմցուցի տուն կը վերադառնամ:

Ալի պէշը դառնալով իր քովիններուն ըսաւ. «Ալլահ աշկընա, շու փարմաք քատար չոճուք, շունա պաքընըզ, չալշկան վէ իշկիզար միլլէթ պու միլլէթ: Պունլարըն երինտէ պիզ օլսայիտիք Յ աչ պիլէ տայանմազտըք, պիր թանեմիզ քալմազտը: Հայտէ օղլում հայտէ Ալլահ մուսաֆաքիլէթ վերսին»: (Աստուծոյ սիրոյն, սա մատի չափ մանուկին նայեցէք: Աշխատասէր ու հնարամիտ ազգ է այս ազգը: Եթէ ասոնց տեղը մենք ըլլայինք՝ Յ ամիս իսկ չէինք կրնար դիմանալ, մէկ հատերնիս իսկ չէր մնար: Գնա՛, տղաս, գնա՛, Աստուած յաջողութիւն թող տայ...):

Այս առթիւ շփոթութեան մատնուած զինուորականութեան իրաւունքներն ալ կամաց-կամաց չտրուելու սկսան: Բայց ես այլեւս շուկայի մարդ էի դարձած. փոռապաններէն ուղղակի հաց կ'առնէի եւ զանոնք ծախելով գոհացուցիչ օրական մը կ'ապահովէի:

Օր մըն ալ տուն վերադարձիս տեսայ որ հայրիկս եկած է Ծարսապուսէն՝ փախստական: Ծարսապուսէն Հալէպ գալիք կառաշարին ճամբայ ելլելէն կէս ժամ առաջ, ան կայարան կ'երթայ, վակոններուն ետեւի կողմը կը սկսի շրջիլ, ուրագ մը եւ սղոց մը ձեռքին: Երբ շոգեկառքին քալելու զանգը կը հնչէ, անմիջապէս

խոց մը կը բարձրանայ ու կը նստի: Բայց կայարան մը հագի անցած, աստիճաններէն մէկը կը բարձրանայ եւ կը սկսի դուռը բանալու աշխատիլ:

Մինչ այդ հայրս՝ «ո՞վ ես, ի՞նչ կ'ուզես» ըսելով ձայն կու տայ: Մարդը, կայարանի պաշտօնէաց, հայրիկիս կ'ըսէ.

- Ի՞նչ գործ ունիս դուն հոս, վա՛ր իջիր:
- Ես ատաղձագործ եմ պաշտօնով կ'երթամ:
- Հիմա երբ Հալէպ հասնինք, քեզի կը ցուցնեմ թէ պաշտօնո՞վ կ'երթաս, թէ՞ ոչ առանց պաշտօնի,– ու մարդը ոտքի վրայ կայնած կը մնայ հայրիկիս քովը խցիկին մէջ:

Երբ Հալէպի կայարանը կը հասնին ու շոգեկառքը կը կենայ, մարդը կայարանին կողմը նայող աստիճաններէն վար կ'իջնէ իսկ հայրս ալ հակառակ կողմէն վար իջնելով վակոններուն տակէն անցնելով իր հետքը կը կորսնցնէ ու այսպիսով մեզի կը միանայ:

Այո՛, հայրս թէեւ եկաւ, բայց տան ծախսերուն համար որեւէ օգտակարութիւն չունեցաւ: Որովհետեւ հայրիկիս տարիքը եղողները կը ձեռքաւակալէին եւ որպէս զինուոր զինուորական վաշտ կը տանէին: Ի՞նչ կրնայինք ընել. երկու շաբաթ տունը մնալէ վերջ, քիչ մը մօրուքը մեծցուց եւ օր մըն ալ քաջութիւնը ունեցաւ դուրս ելլելով գերմանացիներուն քով աշխատելու համար գործ փնտռել:

Երբ կայարան կ'երթայ, իր ատաղձագործ ըլլալը կը յայտնէ, օրական մէկ հատ ֆրանճելա հացի փոխարէն իրեն աշխատանք կ'առաջարկեն: Կ'ընդունի, որովհետեւ չի՛ կրնար դուրս ելլել, պտտիլ եւ կամ գործ մը ընել, քանի որ հայ է:

Այդ իրիկուն հայրս մութիւն տուն եկաւ եւ պատմեց ինչ որ պատահած էր: Ուրախացանք. շաբթուան 2–3 օրը հոն պիտի պառկէր, իսկ 2–3 օրն ալ՝ տուն: Գերմանացի զինուորականը թուրք մը տուած է, իրենք քով աշխատող գործատր ըլլալուն համար, որպէսզի չձերբակալեն:

Քաջալերուած հայրիկիս կայարան աշխատելէն, 20 հատ հաւկիթ եւ 3 հատ ալ սեխ առի եւ 2 օր վերջ հոն գացի, որպէսզի գերմանացի զինուորներուն ծախեմ: Այդտեղի տուներուն մէջ իտալացի գերիներ ալ կային, երթալուս պէս իտալացի գերիները գնեցին տարած հաւկիթներս, իսկ սեխերէն մէկն ալ գերմանացի զինուոր մը եկաւ եւ արժէքը վճարելով առաւ գնաց. մնացեալ 2 սեխերով երկաթուղիի գիծին մօտը կեցած էի, երբ խոշորակազմ, գլուխի մագերէր ածիլած դեղին գոյնով, կապոյտ հլունի նման աչքերով, խոզի պէս գերմանացի զինուոր մը մօտեցաւ: Չախորժեցայ իր ձեռքերէն. ծոնցաւ եւ մեծ սեխը առնելով սկսաւ քալել: Առջեւը

անցայ ժպտուն ու աղաչական ձեռով խնդրեցի որ գինը վճարե: Բայց մարդը կոճղի պէս կը քալէր ու լուռ էր:

Զգացի՝ իր նպատակը գէշ էր. գգուշութեամբ ձեռքս երկարեցի սեխին: Յանկարծ, բրուսիացի Վիլհելմի աւագակ այս զինուորը իր երկար, եզերուած կօշիկովը աքացի մը տուա պոչիկիս: Աստուած իմ, եօթն անգամ գետին գլորուեցայ եւ շաքաթ մը պոչուս թմբած մնաց: Քաղաքակիրթ Գերմանիոյ քաղաքավար զինուորին լոյս աչքով աւագակութիւնը:

Խ Ո Ւ Ժ Ա Ն , Խ Ո Ւ Ծ Ա Պ Ե Ի Ռ Մ Բ Ա Կ Ո Ծ Ո Ւ Մ Հ Ա Լ Է Պ Ի Մ Է Ջ

Զինուորականութիւնը լուրջ եւ հեւիհեւ աշխատանքի մէջ էր. գերմանացի զինուորականները շատցան: Թուրք զինուորականներ ցիրուցան եղած էին, Արարայի ճակատը քանդուած էր. յայտնի էր որ երկունքի մէջ էր պատերազմական ճակատը: Բայց որպէսզի ժողովուրդը յուսահատութեան չմատնուի, դարձեալ սուտ թոռուցիկներ կ'ելլէին:

Այդ օրերուն մեծաքանակ հաց առնելով ծախելը դժուարացաւ: Փոռէն կարելի չէր հաց առնել: Այդօր հրաժարեցայ հաց առնելէ եւ առանց յուսահատելու պզտիկ չուան կտոր մը առի, շուկան իջայ բեռնակրութիւն ընելու:

Հալէպի Ծիտէլտէի շուկային մէջ 2 հոգիի գնած ապրանքներուն սակառները իրենց տունները տարի, քանի մը դուրուշ շահեցայ: Յետոյ Պապ Էլ Ֆարաճի կողմը գացի չուանը ուսս նետած. մարդ մը զիս կանչեց եւ ըսաւ.

- Տղաս, 2-3 հոգի գտիր, հոս տուն մը կայ պիտի մաքրէք:- Անմիջապէս 2 արար երիտասարդներ գտայ, սակարկեցինք եւ սկսանք գործի: Մինչ մենք ալելու եւ լուալու սկսանք, օդանաւի մը ձայնը իմացանք: Դուրսը ամէն ոք աչքերը երկինք տնկած օդանաւին պատկանելիութիւնը կ'ուզէր հասկնալ:

Գերման զինուորականութիւնը օդանաւին վրայ թնդանօթ սկսաւ սեղմել: Օդանաւը աներեւոյթ եղաւ: Քիչ ետք 6 օդանաւ մէկ անգամէն եկան. թնդանօթները վարէն եւ օդանաւերը վերէն սկսան կրակ բանալ եւ կայարանին կողմը սկսան ռումբեր նետել: Քաղաքին մէջ ժողովուրդը խուճապի մատնուեցաւ: Փախչող-փախչողի: Մենք ալ տուն լուալը կէս ձգեցինք. խուճապի մատնուած՝ տուն գացի:

Հայրս տուն չէր եկած տակաւին. մտահոգութիւն մը պատեց

զիս: Մայրիկիս ըսի, թէ կայարանին կողմը հայրիկիս նայելու կ'երթամ, ու դուրս ելայ:

Մեր տունէն հայրիկիս աշխատած տեղը քալելով մօտաւորապէս 45 վայրկեանի չափ էր: Երբ օդանաւերը հեռացան եւ ռմբակոծումը դադրեցաւ եւ ճամբայ ելայ: Ծնշահեղձ վիճակի մէջ, հեւալով, քրտինքներու մէջ՝ «արդեօք ի՞նչպէս պիտի տեսնեմ հայրիկս» կը մտածէի. վերջապէս հասայ իր աշխատանոցը եղող Հալէպի տեւոյցին քովի վակոնը. մտայ՝ ո՛չ ոք կար, դուրս ելայ եւ տեսայ որ հայրս ձեռքը սղոց բռնած կու գար:

Փաթթուեցայ իմ սիրելի հայրիկիս եւ ըսի.

- Քալէ, հայրիկ, տու՛ն երթանք:

- Ո՛չ, տղաս, ես չեմ կրնար երթալ մինչեւ որ մեծաւորս չարտօնէ: Միայն թէ Յակոբ սա զամբիղին մէջի տախտակի կտորները գետին թափէ որ քեզի ըսեմ:- Ես անմիջապէս գետին թափեցի: Հայրս շարունակեց,- Ի՛նչ որ տամ՝ զամբիղին մէջ տեղաւորէ: Այս գիշեր գերմանացիները պիտի փախչին: Գերմանացի մեծաւորս ինծի ըսաւ որ՝ «այս գործիքները քեզի թող ըլլան. քանի որ դու՛ն մինչեւ վերջին վայրկեան հաւատարմաբար աշխատեցար, ա՛ն այս բանալին կրցածիդ չափ հիմա տար, չկրցածդ վաղը եկուր տար»: Երեկոյեան մութը կոխեց. զամբիղը լեցուցի, միքանի կտոր ալ հայրս ձեռքը առաւ, վակոնին ալ դուրը կղպեցինք եւ որոշեցինք որ յաջորդ օրը մնացածը կառք մը վարձելով փոխադրենք:

Ու շատեմ տուն հասանք. մեր ուրախութիւնը անսահման էր, որովհետեւ վակոնին մէջ 3 հատ եւրոպական դեզկեաֆ եւ շատ մը ուրիշ գործիքներ եւ կապոցներով տախտակներ կային:

Դառնալով հայրիկիս ըսի.

- Եթէ վաղը կարենանք տուն բերել մեզի նուիրուած վակոնին մէջի ապրանքները, ուղղակի խանութ վարձելով կրնանք աշխատիլ:- Այդ երեւակայելով պատկեցանք:

Առաւօտեան կանուխ ելանք ճամբայ: Խնդիրը, սակայն, տարբեր երեւոյթ առաւ. ժողովուրդ, բազմութիւն, իրարանցում, յափշտակութիւն: Հայրս ըսաւ.

- Տղաս, նախ երթանք տեսնենք թէ ապրանքը մնացած է:

Երբ հասանք հայրիկիս աշխատած վայրը, տեսանք որ գործատեղի եղող վակոնին դուռին կղպանքը կտրուած, դուռը բացուած եւ ի՛նչ որ կար մէջը ամբողջութեամբ պարպուած էր: Մէկ հատ տախտակ մը եւ սուսնձի ամանը մնացած էր: Մեր բերանները բաց մնացին. չորսկողմը մարդ-մարդասանք չկար:

Ձեռնուռայն չվերադառնալու համար, տախտակը եւ սուսնձի

ամանը առինք եւ դուրս ելանք: Յանկարծ գերմանացի աստիճանատր մը դէմերնիս ելաւ: Հակառակ հայրիկս ամէն օր տեսնող մը ըլլալուն, ան մէջքէն ատրճանակը հանեց եւ ողողեց հայրիկիս, սկսաւ գերմաներէն պոռալ եւ հայհոյելով՝ «վէք, վէք աշուք օրը ֆաքն» ըսել:

Մենք մեր ձեռքիները ձգելով սկսանք իրեն հասկցնել թէ մենք գողեր չենք, այլ բանալին ցոյց տալով, նուիրող զինուորականին անունը տուինք: Բայց մարդը, կատողած՝ ձեռքը շարժելով, դարձեալ հայհոյանքներու շարան մը ըրաւ: Նայեցանք՝ մարդուն նպատակը գէշ է: Հայրս եւ ես սկսանք իրարմէ հեռու զիկ-զակ վազելով հեռանալ, բայց շիտակը՝ վախցանք: Հայրս ձեռքէս բռնեց եւ ըսաւ՝ «տղաս, ողողակի տուներնիս երթանք. այսօրը լաւ չեմ տեսներ»: Ծիշդ նոյն պահուն ետեւէնս ումբի պայթում մը եղաւ. գլուխնիս դարձուցինք ու տեսանք որ հայրիկիս աշխատած տեղին ճիշդ քովը քարէ շինուած ջուրի շտեմարանի շէնքը ումբով փլցուցին: Ամպի նման ելլող փոշին ու ծուխը արեւը խաւարեց ու մենք զգացինք որ այդ մարդը մեզի բարիք ըրած է. այդպիսի խիստ վերաբերումով այդտեղէն, վտանգէն մեզ հեռացուցած է:

Վերջէն հասկցանք որ՝ գերմանացի փախչողներուն վերջինն է եղեր, հոն մնալով կարետր տեղերը, կամուրջները ումբերով քանդելու պատասխանատու գործը ստանձնած է, որպէսզի թշնամին ժամանակ չունենայ հասնելու իրենց ետեւէն:

Հագիւ անցանք կամուրջը արհեստի պայթում մը Պաղտատի գիծին կամուրջը քանդեց. ասոր ետեւէն ումբ մը եւս պայթեցաւ, որ Դամասկոսի կայարանին կամուրջը քանդեց:

Մենք մեր քայլերը արագացուցինք՝ վայրկեան առաջ տուն հասնելու համար: Ու յանկարծ տեսանք դիմացէն եկող խուժան բազմութիւն մը. ժողովուրդը յարձակում կը գործէր զինուորական կեդրոններուն վրայ... Ի՞նչ թալան ու յափշտակութիւն... մինչեւ իսկ շէնքերուն դռներն ու պատուհանները կողոպտելով շալկող-շալկողի... տարիներէ իվեր անօթեցած ժողովուրդը ինչ որ ձեռքը անցնէր կը կողոպտէր: Մենք ուղղութեամբ Պապ էլ Նասր թաղը գտնուող մեր տունը:

Այս անգամ ա՛լ աւելի սարսափելի տեսարաններ սկսան պարզուիլ մեր աչքերուն առջեւ. երբ մտանք Խանտէք-ճատտէսի ըսուած պողոտան, խուժան ու թալան տեսանք: Այդ պողոտային վրան որքան խան որ կար ամէնքն ալ զինուորականութեան հաշուոյն գործարաններ եղած էին: Խուժանը կը մտնէր այդ խաներէն ներս եւ կարի մեքենաները խլող-խլողի, շալկող-շալկողի: Ոմանց ձեռքը դանակ կար: Ան որ արժէքատուր բան մը շալկած դուրս կ'ելլէ, իրմէ զօրաւորը ձեռքէն կը խլէ ու կը փախչի...:

Մենք վերջապէս հասանք Պապ էլ Նասր, Քազանըն պազարը, մեր տունը: Տնեցիները տակնուվրայ եղած էին մեր ուշանալուն համար:

Այն ատեն Հալէպ ջուր գրեթէ չունէր. ամէն տարի ամրան հորերուն ջուրերը կը քաշուէին: Մեր ալ տան հորերը չորցած ըլլալուն, ստիպուած եղանք թիթեղ մը ջուր բերելու համար Խանտէքի վրայի աղբիւրը երթալ՝ հայրիկս եւ ես:

Մեր քայլերը խոշոր-խոշոր նետելով, երբ անկիւնը դարձանք, սեւ արաբի մը դիակը պատին տակ երկնցած տեսանք: Մայթին վրայէն, պատերուն քսուելով հասանք աղբիւրին: Ջուրին երեսը նայող չկայ, բազմութիւնը թալանի վրայ է: Թիթեղը հագիւ կէս էր եղած, երբ տեսանք ձիաքաշ 12 կառքեր ցորենի տուրակներ բեռնուած ու 3 զինուորներու հսկողութեամբ, դէպի Պապ էլ Նասր կը յառաջանային: Յանկարծ ժողովուրդը խուժեց կառքերուն վրան, զինուորներուն ձեռքը գտնուող զէնքերը առին, զիրենք կառքերէն վար իջեցուցին, եւ սկսան ցորենի տուրակները թալանել: Խնդիրը այն աստիճանի հասաւ որ՝ սկսան ատրճանակ պարպել: Յորենի տուրակը շալկած գացող մարդուն ետեւէն հասնելով իր շալակը եղող տուրակին դանակ կը զարնէին, ցորենը կը սկսէր վար հոսիլ:

Յորեն հոսող տուրակին տակ մարդը իր էնթարիին փէշը կը բռնէր եւ լեցնելով կը փախչէր: Ուրիշ մը իր բանկոնին թեւերը կապած, մարդուն կոնակը եղող տուրակին տակը բռնելով կը լեցնէր ու կը քալէր:

Մենք հասանք կերպաս հիւսող գործատեղին. հոս ա՛լ աւելի խճողում էր. օդին մէջ փայլող դանակներ. պայթող ատրճանակները խլացուցիչ սկսան դառնալ:

Մենք մեր թիթեղին մէջ լեցուցած ջուրը կ'ուզէինք վայրկեան առաջ տուն հասցնել, բայց խուժանին պատճառով ճամբան քայլատ-քայլ կը յառաջանայինք:

Ժողովուրդը խուժեց կերպասի շտեմարանը եւ գործարանը: Թոփերով կերպաս տանողներ. մէկը միւսին ձեռքէն կը խլէր, ոմանք կերպասը գօտիի պէս կը փաթթէին մարմնին շուրջը եւ վերջին ծայրը ձեռքին մէջ կը պահէին: Ասոնք մարդու տեղ կը գրաւէին, իրենց թեւերն եւ ուտերը վեր բռնելով կը քալէին ու կ'երթային իրենց տուները:

Վերջապէս հասանք մեր տունը եւ սկսանք տանիքէն դիտել կառավարական շէնքին ճամբան եւ բերդը:

Մարդիկ խելագարներու պէս էին. շատերը անօթի էին այդ

պատերազմին ընթացքին: Այլևս դանակը ոսկորին հասած էր:

Դարձեալ օդանաւեր երեւցան, գերմանացիները ապարդիւն կրակեցին: Այդ իրիկուն քնացանք մենք զմեզ յանձնելով նոր երազներու:

Հ Ա Լ Է Պ Ի Ա Ն Կ Ո Ւ Մ Ը , 6 Ն Ո Յ Ե Մ Բ Ե Ի 1918

Յաջորդ առաւօտ, դարձեալ տանիք ելանք դիտելու համար կառավարատունը եւ բերդը: Տեսանք զինեալ արաք զինուորներ որոնք ուղտերու վրայ նստած կ'ուղղուէին սերայ: Քիչ վերջ սերային պողոտան անբաւարար սկսաւ ըլլալ զինեալ ուղտապաններու երամակին:

Ատնք Ծերիֆին զինուորներուն յառաջապահներն են եղեր: Այլևս մենք չկրցանք տունը կենալ, դուրս ելանք եւ Պսալ էլ Նասր խաչուղիի պատի մը տակ կենալով սկսանք դիտել: Ուղտապաններուն յաջորդեցին մոթորսիքիւթի վրայ նստած անգլիացի յառաջապահ մը, ապա՝ կաղանդ պապուկի պէս մարդ մը եւ ետեւէն ձիւտը եւ նիզակաւոր հնդիկներու ջոկատ մը:

Իտես ասոնց, մենք ուրախացանք ու հրճուեցանք: Ուրախութենէս սկսայ լալ: Ժամերով տողանցեցին անգլիական զինուորները, ապա՝ փէշաւոր սկովտիացի պարկապուկի խումբը, ետեւէն հետիոտն, մաքուր հագուած զինուորներ, օթօներ, թնդանօթներ, ջորիներու վրայ բեռնաւորուած այլազան տեսակի զէնքեր ու զինամթերքներ անհատնում ու անվերջանալի:

Մենք այլևս ինքզինքնիս սկսանք ապահով զգալ: Իրիկունը կերակուրնիս կերանք. քիչ վերջը ես սկսայ դարձեալ լեցուիլ՝ կարծես կոկորդիս խցան մը կեցած էր եւ սկսայ լալ, շէի կրնար ո՛չ մէկ ձեռով ինքզինքս զսպել:

Հայրս, մայրս՝ «տղաս, ինչո՞ր կու լաս, փա՛րք Աստուծոյ, թուրքին ձեռքէն ազատեցանք, ի՞նչ է պատճառը որ կու լաս» կը հարցնէին: Այո՛, այո՛, մենք ազատեցանք: Բայց ո՞ր էին ասոնք մինչեւ հիմա. անապատի, տառապանքի, թշուառութեան, անօթութեան, եաթաղանի, թոփուզի, կացինի հարուածներուն տակ անդամահատուողները, Ռաս-Իւլ-Այնի, Պսալի, Քարթմայի, Մեսքենէի, Տիփսիի, Ապու Հարարի, Համամի, Ռաքքայի, Թաքքայի եւ Տէր Զօրի, Սիւարի եւ Մաարաթի անապատներուն մէջ ինկո՞ղ՝ թուրք ոճրագործ ազգին ու վայրենի ժողովուրդին քմահաճոյքին զոհը եղող անշիրիմ իմ եղբայրներս, որոնք չկան հիմա եւ սակայն հիմա մտքիս մէջէն կը տողանցեն:

– Իմ անուշիկ մայրիկս, մեզ յօշոտեցին եւ յօշոտել տալէ վերջն է որ որպէս փրկարարներ կու գան հիմա: Ու՞ր է ասոնց քրիստոնէութիւնը, ու՞ր է ասոնց քաղաքակրթութիւնը: «Մեր փրկութիւնը ասոնցմէ պիտի գայ» ըսելով, մեծ ու պզտիկ երազներ կը հիսէինք: Ու՞ր էին մինչեւ հիմա. անդամահատուեցանք, մէկ կողմ նետուեցանք...

Իմ յուզումէս հայրիկիս ալ աչքերը լեցուեցան ու ըսաւ.

– Այո՛, տղաս, շա՛տ մարդկային են քու մտածումներդ եւ զգացումներդ: Քեզի բան մը ըսեմ ալ միտքդ պահէ՛ տղաս, գլխուն վրայ թան ունեցող եւ ճակտին վրան ալ խաչ ունեցողին ո՛չ ապահիւն է ո՛չ ալ անկէ բարիք սպասէ: 1895ին, 1896ին, 1909ին եղած կարմիր սուլթանին՝ համիտեան ջարդերուն անպատիժ, անպատիժ, մնալէն քաջալերուած 1915ի աշխարհասասան սպանդը կատարեցին: Բայց որո՞ն կրնաս հասկցնել մեր ունեցած ցան ու տառապանքը:

Մեր քաղաքական իշխանութիւնը շնչուելէն ի վեր մօտ 600–700 տարիներ կործք տուած ու պայքարած ենք պահելու համար մեր գոյութիւնն ու ազգը: Արեւելքի մէջ՝ ջահակիր եղած ենք եւ միշտ ալ կապուած մեր հողին, մեր երկրին, ձիւնագագաթ Արարատին:

Աւելին կայ տղաս, մենք կրօնամոլ եւ նախանձոտ թուրք բարբարոս, ծոյլ ժողովուրդին նախանձին զոհ գացինք: Թուրքիոյ բոլոր երկիրներուն մէջ, մշակութային ամէն մարզի մէջ հայ ժողովուրդի յառաջդիմութիւնը՝ անոնց նախանձը արթնցուց:

Կեդրոնէն եկող աստիճանաւոր մեծաւորի մը՝ որպէս բարիգալուստ մաղթելու, երկու խօսք խօսելու կարողութիւն ունեցող անձ մը չունէին: Նահանգապետը, քովիսէրը հայ ականաւոր մարդոցմէ կը խնդրէին, որպէսզի բարիգալուստ մաղթելու հայ մարդ մը փնտտէին:

Անգամ մը Էնվէրը Անքարա կ'երթայ, բարիգալուստ մաղթողը՝ այսինչեանը կ'ըլլայ: Կեսարիա կ'երթայ՝ դարձեալ բարիգալուստ մաղթողը հայ այսինչեանը կ'ըլլայ:

Իր նախանձի մաղձը չկարենալով կլլել, դառնալով մութեսարդֆին կ'ըսէ. «Շահու, պիզուէն քիմսէ եռքմոքի էրմենլիլ իլէ պիզի թաւազի էտիյորսունուզ (Աստուած սիրէք, մերիններէն մէկը չկա՛յ որ հայու միջոցաւ բարիգալուստի խօսքեր կ'ուղղէք մեզի)»:

Բարձրագոյն դպրոցներու մէջ իրենց լեզուն իրենց սորվեցնողները մեր հայերը եղած են: Թուրքիոյ մէջ առաջին թատրոնը, առաջին օփերան մէջտեղ բերողները մեր հայերն են եղած: Մշակութային այլ մարզերու մէջ ալ պատկերը նոյնն է. Պսալա Համբարձումի նման, Տիգրան Չոխանեանի պէս, ջութակահար եւ յօրինող Թադէուսի նման, քանոնի Նուպարը, Պիմէնը, ուսի Կարպիսը՝ Նուպար Թէքէեանը եւայլն: Իրենք իսկ կը խոստովանին, իրենց մշակոյթին

հիմնադիրներուն անունները յիշելով:

Թուրքը թափառաշրջիկ ժողովուրդ մը, ի՞նչ մշակույթ պիտի ունենայ: Ասոնք Կասպից ծովու տափաստաններուն մէջ բնակող Ուշկուր ցեղին պատկանող իրարմէ էջ գողցող վայրենի, աւագակ, բարբարոս ժողովուրդ եղած են:

Վերջապէս, մէկ խօսքով, թուրք կոչեցեալ մարդանման երկոտանի գազանը քաղաքակրթութեան յառաջիմութեան ճամբուն վրայ կեցող խոշընդոտ մըն է, մարդկային մակարոյծ մը:

Թուրքը ե՞րբ իր խօսքը յարգած է, ո՞րմէ առածը պատուար կերպով վճարած է. խաբէութեամբ, կեղծիքով եկած է եւ՝ կեղծիքով, խաբէութեամբ կը սնանի ու իր գոյութիւնը կը պահէ:

ՆՈՐ ԳՈՐԾԻ ՄԸ ԶԵՌՆԱՐԿԵԼՍ

Անգլիացիներուն գալէն վերջ ամէն մարդ ազատ ու համարձակ սկսաւ դուրս ելլել, տարիներէ իվեր գինուորական փախստականներ, որոնց թիւը մեծ էր արաբներուն մէջ, սկսան ազատ շարժիլ, ժողովուրդը ազատ շունչ մը սկսաւ առնել: Զինուորական հաստատութիւններու մէջ, պաշտօնեայ գործարարներ սկսան տեղ գտնել եւ անգլիացի գինուորները առատօրէն կը վարձատրէին թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ ալ անուշեղէնի տուփեր կու տային:

Նոր գործ մը ընելու նպատակաւ ներսի շուկան երթալով բաւական մը շրջելէ վերջ, Սուէքայի շուկային մէջ մօտեցայ գետնէն մօտաւորապէս 80 սմ. բարձրութեամբ, ներսը մութ խանութի մը մէջ բազմոցին վրայ ծալապատիկ նստած ծեր մարդու մը. անոր քովը պատանի մը կար, որ բաներով մը կը զբաղէր:

«Մարհապա ամօ», ըսի: Ծերուկը ակնոցը քթին ծայրէն ճակատին վրայ տեղադրելով «մարհապա» պատասխանեց:

Զգացեր էի որ այդ մարդը հրեայ էր:

- Կ'ուզեմ գործ մը ընել եւ ընելիք գործիս ապրանքները քեզմէ առնել, բայց շատ դրամ չունիմ, ինձի օգտակար կ'ըլլա՞ս: - Մարդը նայեցաւ, չափեց աչքով եւ լաւ մը դիմագիծիս նայելէ վերջ ըսաւ. - Դուն հա՛յ ես, այնպէս չէ՞, արաբերէն խօսուածքէդ յայտնի է:

- Այո՛:

- Լաւ, ներսը 5 սմ., խորունկութեամբ եզերուած տախտակ մ'ունիմ, կաշին եւայլն լաւ է, վիզէդ կը կախես ու շուկաները կը պտտիս. ա՛յն տեսակը որ ծախելու ըլլաս ու պակսի՛ նորը կու տամ, իսկ ան որ չի՛ պահանջուիր ու չես կրնար ծախել ետ կ'առնես: Ըսէ՛ նայիմ

որքա՛ն դրամ ունիս:

- Այդ տալիք թապալայիդ մէջ քանի՞ մեծիտիէով կրնաս տեսակներ լեցնել:

- 15-18 մեծիտիէ ունենալու ես:

- Բայց ես չեմ գիտեր թէ ինչտեսակ առարկաներ կրնանք դնել ու ծախել եւ յաջողութիւն գտնել:

- Դուն անոր համար հոգ մի՛ ըներ: - Եւ քովի տղուն՝ թապալան անկիւնէն հանել տուաւ ու սկսաւ սիկարի թուղթ, լուցկի, հրահան, հրահանի պատրոյգ, հայելի, եւայլն դնել թապալային վրայ:

Մարդը իր գիները թուղթին վրան գրեց, իսկ իմ ծախելիք գիներս ալ ուրիշ թուղթի մը վրայ գրելէ վերջ, ապրանքներով լեցուն թապալան վիզէս անցուցի եւ իր դրամն ալ վճարելով ճամբայ ելայ:

Ճամբան միքանի լուցկիի տուփ եւ սիկարի թուղթ ծախեցի, բայց ներսի շուկայէն Պապ էլ Ֆարաճը բաւական հեռու էր՝ ուսս սկսաւ ցալի: Խորհեցայ՝ ասանկ պտտիլ դժուար պիտի ըլլայ: Պապ էլ Ֆարաճի ճիշդ կեդրոնը քարաշէն աղբիւր մը կար զոր ճեմալ փաշայի աղբիւր կը կոչէին (թէ՛ս աղբիւրէն օր մըն ալ ջուր հոսիլը չտեսայ): Այդ աղբիւրին պատին տակ նստեցայ. դիմացս ալ սրճարան էր: Սրճարան մտնող-ելլողը կը տեսնէր իմ ունեցած ապրանքի տեսակներս, պէտք ունեցողը կու գար ու կը գներ:

Անկէ վերջ այդտեղը ինձի էր. ամէն օր կու գայի, թապալան վիզէս կը հանէի եւ տեղադրուելով քովը կը նստէի ու գոհացուցիչ օրական մը կը հանէի:

Օր մըն ալ խոշորակազմ մարդ մը եկաւ, բաներ մը գնողի պէս անունս հարցուց եւ ըսաւ.

- Տղաս, ես ալ հայ եմ, եւ մեր տան մէջ մեքենայ մ'ունիմ ատով սիկար կը փաթթեմ, եթէ քանի մը ծրար տալու ըլլամ կ'ուզե՞ս ծախել:

- Բայց այդ գործը վտանգաւոր է: Ռեժիմին կողմէ հետապնդող մարդիկ կան եւ եթէ բռնուելու ըլլամ զիս կը բանտարկեն:

- Ես քեզի չբռնուելու ճամբան կը սորվեցնես: Քովի՞նդ եղ-բա՞յրդ է:

- Այո՛:

- Ինք բաւական հեռու կը կենայ քեզմէ. երբ քովի սիկարդ լմննայ՝ կը կանչես եղբայրդ, ծախածիդ տեղը քովդ դարձեալ 100 հատի չափ կը պահես, ամէն անգամ որ լմննայ իրմէ կ'առնես. ասոր շահը շատ լաւ է:

....

- Իրիկունը դարձեալ քեզի կը հանդիպիմ, տունս ալ կը սորվեցնես,

երբ որ քովիններդ սպառի, կու գաս կ'առնես մեր տունէն:

Համաձայնեցայ: 10 փաթէթ առի, իւրաքանչիւրին մէջ շինած 20ական հատ կար: Ես սկսայ վստահիլ յաճախորդներու. կամացուկ մը կ'ըսեմ, թէ՛ քովս սիկար ալ կայ: Ես իսկապէս ալ, աւելի գործի շահ եղաւ եւ տեսակ մը եւս աւելցաւ ունեցած ապրանքներու վրայ: Սիկարէթ ծախելը լաւ եւ շահաբեր էր:

Օր մը հայախօս, ուրֆացի ասորի մէկը քովս եկաւ, քովն ալ 4 հատ պատանի հայ տղաքներ եւ ըսաւ.

- Նայէ՛ հոս, այս տղաքը քեզմէ որքա՛ն որ սիկար կ'ուզեն առնել ծխելու համար, տո՛ր: Ես մի՛շտ այս սրճարանին մէջ կը գտնուիմ, եկուր դրամը ինձմէ առ:

Ամէն մէկը 2ական փաթէթ սիկար առաւ եւ մարդը վճարեց:

Իմ միտքս սկսաւ աշխատիլ թէ ո՛վ է այս մարդը եւ ովքեր են այս տղաքը...: Քանի մը շաբաթ վերջ հասկցայ որ այս մարդը աւագակապետ մըն է եղեր: Այդ 4 հայ որք տղաքը իր ձեռքին տակ որպէս գործիք կ'աշխատեցէր գողութեամբ. վտանգատուր եւ հաշտ չվայելող ասպարէզ մը՝ միշտ սեւերես:

Այս ասորի մարդը ցերեկը անգլիական քեմփերը կ'երթար ու կը շրջէր եւ իրիկուան ծրագիրեր կը պատրաստէր, այդ հայ որք տղոց հրահանգներ կու տար, գողցուելիք ապրանքներուն ճամբաները կը ցուցներ: Գողօնները զինուորական հագուստեղէն, կօշիկ եւ այլ առարկաներ էին:

Գողօնը կը յանձնէին այս ասորի մարդուն, որ կը վարձատրէր իր խղճին համաձայն: Երբ հասկցայ խնդիրը, առանձին-առանձին խրատեցի զիրենք, ըսելով թէ ըրածնին լաւ բան մը չէ՛ եւ չափազանց վտանգատուր ու անվայել է, թէ այս մարդուն ըրածը ոճրագործութիւն է, զիրենք որպէս գործիք գործածելէ յետոյ իրենց կեանքին հետ է որ կը խաղայ... թէ իրենք ամէն մէկ ընտանիքի մը մնացորդն են, թէ իրենք պետք է ծաղկեցնեն ոճրագործ թուրքին աւերները...:

Ամէն անգամ որ սիկար գնելու գային, իմ լեզուիս դարձածին չափ այդ գործէն հրաժարեցնելու կ'աշխատէի:

Այս ասորի մարդը օր մըն ալ եկաւ եւ ըսաւ.

- Ասկէ վերջ այդ տղոց պարտքը չեմ ճանչնար: Եթէ դրամ տալու ըլլան տուր եւ եթէ չտան՝ ինձմէ մի՛ ուզեր:

Այդօրը տղաքը շհանդիպեցան, բայց ես զգացի որ մէջերնին բան մը կար:

Յաջորդ օրը մէջերնէն տարիքով ամէնէն մեծը եկաւ ու ըսաւ.

- Յակոբ, քովս դրամ չունիմ: Բայց քովս աղուոր չերթե՞զի սուր մը կայ, անկիս քովդ դնեմ, սիկարի դրամը կը բերեմ վաղը կամ

միս օրը՝ սուրը կ'առնեմ: Իր թանխանձանքին չկրցայ դիմանալ, չմերժեցի եւ յօժարեցայ:

Անկիւն մը գացինք, սուրը հանեց իր մէջքէն եւ ես իմ մէջքս տեղաւորեցի: Բայց սուրը երկայն էր եւ իմ տաբատիս կարճութեան պատճառաւ պատեանին ծայրի գնդիկի մասը դուրս կ'ելլէր: Սուրով չէի կրնար նստիլ:

Երեկոյեան երբ տուն գացի եւ հանուելով սուրը մէկ կողմ դրի, հայրս ու մայրս՝ «ի՛նչ է, ու՛րտեղէն առիր» ըսելով յարձակողականի մը անցան:

Պատմեցի եղելութիւնը եւ վերջապէս՝ «վաղը անպայման պիտի տանիս ու տիրոջը պիտի տաս» ըսելով զիս յանդիմանեցին:

Յաջորդ օրը սուրը կապուեցայ, գացի տեղս դարձեալ նստայ: Աչքերս ճամբան մնացին՝ սա տղան գար եւ ես ալ սա սուրը տայի ու այդ հոգէն ազատէի: Մինչեւ կէսօր եկող-գացող չեղաւ:

Մ Ա Տ Ն Ո Ւ Ա Ծ Է Ի

Առանց Ռեժիի արտօնութեան ծխախոտ եւ սիկար ծախել վտանգատուր էր. Ռեժիի ընկերութիւնը յատուկ պաշտօնեաներ ուներ, որոնք կը հետապնդէին. երբ վրադ կամ տանդ մէջ ապօրէն ծխախոտ գտնէին՝ կը բանտարկէին, նիւթական պատիժի կ'ենթարկէին: Ես այդ պաշտօնեաներէն շատերը կը ճանչնայի եւ իրենցմէ միշտ կը խոսասփէի:

Կէսօրէն վերջ, չետինքի ատենները, տեսայ որ այդ պաշտօնեաներէն մէկը իմ ուղղութեամբ կու գար: Ես տեղէս ելայ, որպէսզի չտեսնէ, դիմացի թաղը մտայ եւ խոշոր քայլերով սկսայ յառաջանալ: Տեսայ որ ան աւելի խոշոր քայլերով ետեւէս կու գար: Անկիւն մը դարձայ, քովս գտնուող սիկարները գրպանէս հանելով ճոխակելով սկսայ նետել եւ վազել, բայց սուրը վազքիս արգելք կը հանդիսանար: Վերջապէս այս խոշորակազմը հեւալէն բանկոնիս օձիքէն բռնեց եւ սկսաւ խուզարկել, ու ձեռքը սորին դպաւ:

Ձեռքէս բռնեց, ուղղակի Պապ էլ Ֆարաճի ոստիկանատուն տարաւ: Ղոճիին պատմեց եղելութիւնը եւ ըսաւ որ մէջքիս սուր մ'ունիմ կապուած: Քոմիսէրը երկու երեսիս ապտակ զարկաւ սուրը քաշեց-հանեց, սեղանին վրան դրաւ, իսկ ես սկսայ լալ: Ո՛չ որ լուր ուներ իմ անցուցած փորձանքէն, որ գար ու զիս ազատէր. դուր մը բացին, մէկ ժամի չափ հոն մնացի: Իրիկունը մօտ էր, ես տակնուվրայ կ'ըլլայի թէ հայրս եւ մայրս ի՛նչ պիտի ընեն, ու՛ր զիս

պիտի փնտռեն...:

Քիչ վերջ դուռը բացին. քոմիսերը ըսաւ.

- Հո՛ս եկուր նայիմ,- նստաւ սեղանին գլուխը եւ ըսաւ,- անգամ մըն ալ պատմէ նայիմ ինչպէ՛ս եւ ուրտեղէն է այս սուրը:

Դարձեալ պատմեցի եղելութիւնը: Անուն-մականունս, հօրս անունը, աշխատած տեղւոյն հասցէն առնելէ վերջ ըսաւ.

- Անգամ մըն ալ այսպէս բաներ չընես եւ եթէ ընելու ըլլաս քեզի մեծ բանտին մէջ բանտարկել կու տամ,- ու զիս ազատ արձակեց սուրն ալ քովը պահեց:

Այդ ճնշիչ մթնոլորտէն որ դուրս ելայ՝ քաղաքն ու աշխարհը սկսան աչքիս տարբեր երեւնալ. շունչս անգամ սկսայ տարբեր առնել: Այն ատեն հասկցայ ազատ մարդու մը եւ բանտարկեալի մը կեանքերուն իրարմէ անջրպետներով ունեցած տարբերութիւնը: Ուղղակի տուն գացի. ջիղերս թուցած, ուրախութենէս սկսայ խնդալ: Հայրս ու մայրս նախ սուրը հարցուցին: Ես այդօր անցուցած փորձանքս պատմեցի: Իրենք թէ՛ տրտմեցան եւ թէ՛ ուրախացան:

Սուրին տէրը մէկ շաբաթ չերեցաւ: Ծաբաթ մը վերջը եկաւ եւ սուրը հարցուց: Ես եղածին պէս պատմեցի: Տղուն աչքերը լեցուցան ու սկսաւ լալ:

- Ինչու՞ կու լաս՝ սուրը փոխիսն քով մնաց:

- Ո՛չ, ոչ, սուրը անարժէք է, միայն թէ շաբաթ մը առաջ Արշալիրը գլուխէն զարկին ու խեղճ տղան վայրկեանական մեռաւ, խեղճ ընկերս...:

Այս եղելութիւնը լսելով իմ ալ աչքերս տամկացան: Խնդրեց որ իրեն քանի մը դուրուշ դրամ տամ ուտելիք ճարելու համար, եւ դարձեալ կրկնեց՝ «զի՛նտրական շտեմարան մը մտնելու ատեն, պատմահանէն սողոսկելու միջոցին, Արշալիրը գլուխէն զարկին: Խեղճ ընկերս»...:

Ես ալ չափազանց ընկճուեցայ, միայն ըսի՝ «ասորի մարդէն հեռացէք, ան ձե՛ր ալ գլուխը կ'ուտէ ինչպէս որ կերաւ Արշալիրինը...»:

... Սուրիան անգլիացիները գրաւած էին: Ծաբաթ մը վերջը տարածայնութիւններ ելան թէ ամէն մարդ իր երկիրը կրնայ երթալ: Փոխադրութեան համար ձրի թրէնի սերվիս պատրաստել տուին եւ շաբաթներով փոխադրութեան աշխատանքը կատարեցին:

Կիլիկիան ֆրանսացիները գրաւած էին մինչեւ Պոզանթը, Գոնիան՝ իտալացիները, մինչ Պոլիս՝ միջագոյսին ուժեր կային:

Երբ ձրիաբար գաղթական ժողովուրդը իր երկիրը տանող թրէնը սկսաւ տանիլ հայ ժողովուրդը իր երկիրը, սկսանք հայրիկիս պնդել

թէ մենք ալ մեր երկիրը՝ Գոնիա երթանք:

Ամէն կողմէն՝ Դամասկոսէն, Հարանէն Հալէպ սկսան գալ ու երթալ Ատանա, Սիս, Թարսուս: Մարաշցին, այնթապցին, քիլիսցին, ողջ մնացող ամենտեղացի ոտքի ելած էր իր հայրենիքը երթալու:

Գոնիացի ըլլալով Հալէպի մէջ միայն երկու ընտանիք մնացինք մեր հայրենիքը չգացող:

Հայրիկիս վերջին խօսքը ա՛յս եղաւ՝ «ես ո՛չ թէ թորքի այդ երկիրը երթալ, այլ բարձս անգամ չե՛մ դներ անոր եղած կողմը: Հոն ունեցածս ալ չունեցածս ալ իրեն թող ըլլայ, այսքան մարդիկ իրենց կեանքը տուին, այլեւս ես չեմ նայիր այդ կողմը»:

Երջան մը ետք, երբ երթեւեկը ազատ եղաւ, Գոնիայէն մեր ազգականներէն մեզի տեսնելու եկան Հալէպ: Գաղթական ելլելէ առաջ մայրիկիս ունեցած եւ մեր տան արժէքատու առարկաները մեծ մայրիկիս քովը դրած էինք: Հալէպ եկող այդ ազգականները մեծ մայրիկիս խնդրանքին վրայ իրենց հետը բերած էին աստուծոյ մաս մը:

**1 9 1 9 Փ Ե Տ Բ Ո Ւ Ա Ր 2 8 Ի Ն՝
Վ Ա Ր Գ Ա Ն Ա Ն Ք Ի Հ Ի Ն Գ Ծ Ա Բ Թ Ի Օ Ր Ո Ւ Ա Ն
Յ Ա Զ Ո Ր Գ Ո Ղ Ո Ի Բ Բ Ա Թ Օ Ր Ը Ե Ղ Ա Ի
Հ Ա Լ Է Պ Ի Զ Ա Ր Գ Ը**

Այդօրը առաւօտ կանուխէն, Պապ Էլ Ֆարահի ամենօրեայ նստած տեղս գրաւած էի: Ո՛չ մէկուն միտքէն կ'անցնէր որ անգլիացիներուն ներկայութեան ալ հայ ջարդէն: Յանկարծ տեսայ ժողովուրդը խուճապի մատնուած է. իրարանցում-խուճապ մը ծայր տուաւ: Ըսին թէ «հայերը կը ջարդեն»: Նստած տեղս հայկական թաղին շատ մօտ էր: Եղբօրս ձեռքէն բռնեցի, թապալաս վզիս անցուցի եւ սկսայ վազել Սալիպէ թաղը ուր մօրաքոյրներս կը բնակէին:

Հեռիհեւ մտանք իրենց տունը: Առայժմ ապահով էր մեր տեղը: Բայց տուներինս՝ Քազանը պազարը, իսլամական թաղ մըն էր, մայրս եւ քոյրս հոն էին, իսկ հայրս՝ Ճոմասա պազարը պիտի երթար, որպէսզի Գոնիայէն մեծ մայրիկիս դրկած կերպասները ծախէր:

Մեծ մտահոգութիւն էր ասիկա եւ ոչ մէկ կերպով կարելի էր մխիթարուիլ: Բուն ջարդը Ճոմասա պազարէն սկսած էր:

Հոս խօսքը հայրիկիս կու տամ, Ճոմասա պազարին ջարդին նկարագրութիւնը ընելու.

Հալէպի մէջ Ռորբաթ օրերը պազար կ'ըլլայ բերդին անմիջապէս

մօտը, ներկայ պետական շենքին տեղը: Իսկ Կիրակի օրերն ալ Կիրակի պագարըն՝ Ռամատանիէ հիւանդանոցին մօտերը:

Ըստ ժողովուրդին սովորութեան, պագարէն առաջ՝ ոմանք մէկ օր առաջ եւ կամ կէսգիշերէն կու գան հոն տեղ գրաւելու, պասթա մը բանալու եւ իրենց ունեցածը ծախելու: Այլագան տեսակի ուտեստեղէն, հագուստեղէն (հին կամ նոր), կտաւեղէն, կերպաս, կօշիկ եւ ինչ որ ունին, կենդանիներ՝ ձի, էջ, կով, եգ, հաւատեսակներ... ամէն տեսակ բաներ ծախելու եւ գնելու տեղ է. վերջապէս՝ ա՛յն ինչ ուրիշ տեղ չես կրնար գտնել, հո՛ն կը գտնես:

Ըստ սովորութեան ե՛ս ալ գացի եւ պասթա մը բացի-Գոնիայէն գոքանչ մաշրիկիս դրկած մեր արժէքաւոր գոյքերէն ծրար մը տարած էի ծախելու: Վարդանանքի գիշերը, Հինգշաբթի օրը սաստիկ անձրեւ եկած էր, ճամբաները ցեխոտ էին եւ քիչ մըն ալ կծող պաղ հով մը կար: Պագարին խճողումը սկսելու ատենները մէջ մըն ալ տեսայ որ իրարանցում մը կայ, ամէն մարդ սկսաւ իր պասթան հաւաքել: Անոնց կարգին ես ալ, եւ սկսայ բերդին կողմը ուղղուիլ: Մինչաչո արաբերէնով սկսան մատնանշել ըսելով թէ «հետէ էրմէն, հետէ էրմէն, հետէ քեմէն էրմէն» (այս հայ է, այս ալ հայ է): Հայ է ըսելով մատնանշուիլս լսելուս պէս քայլերս խոշորցուցի եւ հին կառավարատան ուղղութեամբ սկսայ քայլել: Տանս ճամբան աչոտեղէն էր:

Յանկարծ ձիաւոր մը քառասմբակ վրաս քշեց ձին. որքան որ ալ խուսափեցայ, ուրիշ հետիոտն մարդիկ գալով յափշտակեցին ձեռքս եղող ծրարը եւ գլուխէս կերած դանակներու հարուածներուն տակ ինքզինքս կորսնցուցած եմ ու ինկած: Մեռած մտածելով ձեռքերէս եւ ոտքերէս բռնելով բերդի շուրջը գտնուող փոսին մէջ նետած եմ զիս:

Փոսին յատակը նախորդ օրէն եկող անձրեւէն մօտ 25-30 սմ. բարձրութեամբ ջուր կար: Երբ գլորուելով ջուրին հասեր եմ, սթափեցայ. նայեցայ՝ ցեխոտ ջուրին մէջն եմ եւ ձայն մը կու գար մօտիկէս՝ «եղբայր, եղբայր, քանի մը անգամ եւս գլորուի որպէսզի խոտերը ծածկեն, վերէն տեսնելով մեզմով չհետաքրքրուին»: Ես ուշքի գալով 2-3 անգամ ալ գլորուեցայ:

Գլուխս շատ ծանր էր, ձեռքս գլուխիս տարի՝ արիւն կու գար: Գարձեալ ձայն տուաւ ինձմէ առաջ փոսին մէջ նետուած երիտասարդը:

- Վերքդ ո՞ր է:
- Չեմ գիտեր, բայց գլուխս չեմ կրնար վերցնել: Քո՛ւ վերքդ

ու՞ր է:

- Կողիս դանակ մը զարկած են. ես տեսայ քեզ վար նետելնին. ձեռքերէդ եւ ոտքերէդ բռնելով պատէն վար նետեցին, վերջը ետեւդ ճամբու շինութեան համար ճամբուն եզերքը դիզուած սեւ քարերէն նետեցին ու գլորեցին:

- Բարեկամ, ես պիտի ելլեմ. բերդին եզերքի փոսին մէջէն քայլելով կառավարատան կողմը երթանք:...

Յանկարծ, սակայն, ժանտարմա մը պատէն վար ցատկեց, քովը 2 հատ ալ ֆելլահ արաբ՝ մեր կողմը ուղղուելով կը յառաջանայ եղեր, մինչ մենք ոտքի ելած կը քայլէինք:

Ժանտարման սկսաւ պոռալ՝ «վաքքֆ, վաքքֆ» եւ մօտեցաւ մեզի: Ան հրահանգեց՝ «եյէ՛ք ճամբայ եալլահ, եալլահ»: Մենք այն ատեն քիչ մը ապահով զգացինք, բայց երբ զառիվերը ելանք եւ պատին հասանք, իր սուրը պատեանէն հանեց եւ երկու բազուկներուս զարկաւ սուրին հակառակ կողմով:

Ձեռքերս վեր վերցնելով պատէն մագլցելու եւ ճամբան ելլելու կարողութիւնը չունիմ: Կանչեց այդ երկու ֆելլահները որպէսզի ինձի օգնեն: Տարատու եւ բաճկոնս հանած-առած էին, շապիկ եւ շապրնկերով մնացած էի. հագու կէս մը կրցայ ելլել՝ ֆելլահը կօշիկներուս կապերը քակել սկսաւ: Երբ ընդդիմացայ՝ գլուխէն ակէլը հանեց եւ սկսաւ զարնել, իսկ ժանտարման սուրը արմուկիս խոթեց: Ստիպուեցայ լռել. ֆելլահը քաշելով հանեց կօշիկներս եւ իր եմենիները առջեւս նետեց, ըսելով որ հալալ ընեմ:

Առանց հագնելու իր եմենիները, սկսայ քայլել: Ֆելլահը առջեւս անցած տակաւին կը ստիպէր որ հալալ ըլլայ ըսեմ:...

Վերջապէս հասանք սերայ: Ներս մտանք. մեզմէ առաջ հաւաքեր-բերեր էին մօտաւորապէս 130-140 հոգիի չափ: Ամէնքն ալ վիրաւոր. ոմանք պսոկած, ոմանք նստած եւ ոմանք ալ ոտքի: Սկսան նաեւ մեռելներ բերել:

Մինչաչո պատուիրեցին գոյգ-գոյգ շարուիլ: Անճանաչելի էինք. ցեխոտ եւ արիւնոտ դէմքեր, կարելի չէր զիրար ճանչնալ: Քալել թելադրեցին: Հովը սաստիկ կը փշէր, փետրուարեան պաղը կը կծէր, արիւն կորսնցուցած, արիւնաթաթախ ու գետնին լճացած ցեխոտ աղտոտ ջուրերով թրջուած շապիկ եւ շապրնկերով էինք: Կը դողայինք:

Քալեցինք, սերային վերը ելանք, անկիւն մը դարձանք: Հրամայեցին՝ «իջէ՛ք աստիճաններէն վար»: Բայց իջնելիք տեղերնիս այնքան մութ է որ կարելի չէ՛ առջեւ տեսնել: Ետեւնէս հրմշտուք մը սկսաւ՝ գլորուելով ինքզինքնիս վարը գտանք: Այնտեղէն դուռ

մը բացին՝ մեծ բանտին միացնող սենեակ մը, բաւական լուսաւոր: Ամէն մարդ տեղ մը գրաւեց ու նստաւ. դարձեալ՝ ոմանք նստած եւ ոմանք պառկած:

Դարձեալ դուռը բացուեցաւ, 15-20 հոգի եւս հրմշտկեցին սենեակէն ներս: Այս վերջին մտնողներուն մէջ տեսայ զարմիկս՝ Կարապետ Իզմիրլեանն ալ կայ, ա՛ն ալ զիս տեսաւ: Ինք քիթէն վիրաւորուած էր ու արիւնոտ ջուր կը վազէր:

Ան իր պատմութիւնը պատմեց. «Երբ տեսայ որ հայերը կը զարնէին, դէպի տուն վերադարձայ. մեր տունին մօտեցած էի՝ դիմացէս փաթթոցաւոր շէխ մը իր ձեռքի հովանոցովը, քիթիս զարկաւ, անակնկալի բերելով զիս, ես ալ հովանոցը ձեռքէն առի մէկ կողմ նետեցի: Մինչ այդ ժանտարմա մը եկաւ, զիս բռնելով հոս բերաւ»:

Երեք անգամ եւս նոր խումբեր բերին եւ հրմշտկելով մեր բանտարկուած սենեակը մտցուցին: Դարձեալ դուռը բացուեցաւ եւ երկու ժանտարմա ու մէկ ալ ճերմակ հագած բժիշկ մը, սափրիչ մը, նըրս մը միասին մտան:

Բժիշկը ըսաւ՝ «հիմա կը դարմանենք ձեր վերքերը, կը կապենք եւ պէտք տեսնուող վիրաւորներդ ալ հիւանդանոց կը դրկենք: Եղածը ճահիլութիւն մըն է»:

Բժիշկը թուրք էր եւ թրքաձեւ կեղծաւորութեամբ շարունակեց.
- Վնաս չունի տղաքներս, հիմա պիտի դարմանենք, բայց նախ՝ ծանր եւ խորունկ վերք ունեցողներուն վերքերը թեթեւօրէն մաքրելէ վերջ, հիւանդանոց պիտի դրկենք, որպէսզի հոն ժամատաջ պէտք եղած հոգը տանին: Սափրիչը աղտոտ տեղերը ածիլեց, իսկ ինք եկաւ վերքերը կապելու:

Սափրիչը այդքան մարդոց վերքերուն համար թիթեղէ սափոր մը ունէր ձեռքը: Բայց այդքան վիրաւորեալին անբաւարար էր ջուրը. քանի մը ումպ ջուրով իբր թէ կը մաքրէր՝ կէս արիւն, կէս ցեխ ձգելով, աղտոտ եւ վրան ալ թենթիւրտուած բամպակը վերքին վրան տեղաւորելով կը կապէր: Մինչայդ անգլիական զինուորները հրապարկելած էին: Վերքերնին ծանր եղողները անգլիական զինուորներու հսկողութեամբ օթօներով Հալէպի հայ կաթողիկէ եկեղեցիին կից հիւանդանոցի վերածուած դպրոցը կը դրկէին: Նոյնպէս մեռելներն ալ հոն կը դրկուէին:

Ես ալ ծանր վիրաւորեալներէն էի. գլխուս վրայ եօթը տեղէն դանակի հարուածներ ստացած էի: Զիս ալ բժիշկը հիւանդանոց դրկելու տեղ, բայց ես խնդրեցի բժիշկէն որ զիս տունս դրկեն:

Գլուխս ամբողջութեամբ ածիլեցին, վերքերը սրբելով կապեցին

եւ զարմիկս՝ Կարապետին հետ ու ժանտարմայի մը հսկողութեամբ տուներնիս եկանք: Բժիշկը պատուիրեց եւ երկտող մըն ալ գրելով ինծի յանձնեց որպէսզի հիւանդանոց երթալով բժիշկին խնամքին ներկայանալու պարագային ընդունուէի: Այսպէս է քաղաքակա-նութիւնը ըստածը: Ո՛չ ոք կրնար երեւակայել որ թուրքին եաթա-դանէն մազապործ, անգլիական բանակին ներկայութեան, հայեր շարդուին Հալէպի մէջ. ահաւասիկ անգլիական... քաղաքակա-նութիւնը ու քաղաքականութեան մէկ կատակը...:

Հ Ա Լ Է Պ Ի Զ Ա Ր Գ Ի Ն Ծ Ա Լ Ք Ե Ր Ը

Անգլիացիներու ներկայութեամբ, սպանդն ու ջարդը սկսան առաւօտեան ժամը 6:30ի ատենները: Թերեւս ալ իրենց դրդումով եղած ըլլայ ջարդը:

Հակառակ անգլիական սպայակոյտին կանխաւ տրուած տեղե-կութիւններու, ո՛չ միայն միջոցներ չառնուեցան ջարդը խափանելու եւ առաջը առնելու, այլեւ ա՛յդ օրը սպայակոյտին պատասխանատուն՝ ժեներալ Թրոմ Բեռնարդին ձեռքին, Օթէլ Պարոնին տանիքը ելած ջարդը կը դիտէր անտարբեր, կարծես թէ ֆոթպոլի կամ սինեմայի նստարանէն կը դիտէ առջեւը եղածները...:

Օրուան Առաջնորդական փոխանորդը՝ Տէր Յարութիւն Ա. Քհնյ. Եսայեան, երբ դիմած է խնդրելով որ անգլիացիները միջամտեն, ան այսպէս պատասխանած է.

- Զինուորներս հիմա թէյ խմելու վրայ են: Հիմա բան մը չեմ կրնար ընել:

Քանի մը ժամ վերջ, տեսանք՝ ձիաւոր հնդիկ զինուորներ, պատկառազորու կերպով շրջիլ եւ ձերբակալել սկսան կասկածելի արարները:

Երբ սկսան մեռելներն ու վիրաւորները բերել Թիլէի հիւանդանոցը, գացի դրան առջեւ կեցայ, նայելու համար թէ հայրս մեռա՞ծ պիտի գար, թէ՞ ոչ՝ վիրաւոր:

Մօտաւորապէս 3 ժամ հիւանդանոցին դրան առջեւ կենալէ վերջ, պզտիկ եղբօրս արար տղու մը հագուստ հագցնելով տուն դրկեցի, որպէսզի լուր մը բերէ հայրիկէս որ կրնայ տուն եկած ըլլալ:

Հագիւ եղբայրս դրկած էի, դրացի Ռեբեկան եկաւ թէ՛ «հայրիկդ տուն եկաւ»:

Ծերուկ Ռեբեկան առանձին ձգելով, վազելով տուն գացի: Հայրս միայն շապրնկերով նստած էր. անճանաչելի վիճակ մ'ունէր,

դեմքը այլանդակ ուռած, գլուխը ամբողջությամբ փաթթուած վիրակապերով, իսկ մարմինին ընկոյզի չափ տեղ մը չկար ուր իր բնական գոյնը մնացած ըլլար, կապուտցած ու սեւցած էր:

Ժանտարմաչին արմուկին մխրճած սուինին պատճառով, աչ թելը երբեք չէր կրնար շարժել:

Մինչեւ իմ տուն հասնիլս, մայրս արդէն վրայի աղտոտութիւնները տաք ջուրով սրբած եւ մաքրած էր:

Հայրս չէր կրնար երկննալով պառկիլ՝ իր ունեցած ցաւերէն: Երկու-երեք օր նստած մնաց. նստած վիճակով կը քնանար: 22 օր մայրիկիս ընկերակցութեամբ հիւանդանոց գնաց՝ փոխել տալու իր գլխուն վիրակապերը:

1915էն մինչեւ 1918՝ կարծես քիչ էր եղած հայոց թափած արիւնը, նենգամիտ անգլիացիին իր շահախնդրական յետին նպատակին համար հոս ալ որպէս գործիք գործածեց հայուն անմեղ արիւնը, անամօթաբար: Ջարդի հետեւանքով մեռնողներուն թիւը եղած է 70-75 հոգի, իսկ վիրաւորներուն՝ 250-300: Խողխողուած 75 հայերու դիակներ Հալէպի Թիլէլի հայ կաթողիկէ եկեղեցիին բակը բերուեցան:

Ջարդին օրը խուժանը եկած է մեր թաղը, բայց թաղին մեծը, ընդդիմացած է եւ չէ՛ ձգած որ կողոպտեն եւ ջարդեն թաղին մէջ գտնուող երկու հայ ընտանիքները: Խուժանը մեր թաղէն հագի 20 մէթր անդին, 4 ընտանիքներու վրայ յարձակած է: Այդ 4 ընտանիքները անմիջապէս կ'ամրացնեն փողոցի իրենց դուռը՝ յենակներ դնելով, եւ կ'ապաստանին մատանը: Մատանին դուռն ալ կրցածնին չափ կ'ամրացնեն եւ միեւնոյն աստե՛ն ու կու տան ետեւէն կոթնեցուցած փայտերուն: Իսկ իրենցմէ մէկը՝ շուարած, սենեակին սեղանին տակը կը պահուի:

Երբ փողոցի դուռը կտրելով ներս կը խուժեն, չորս սենեակին մէջ բնակող 4 ընտանիքներու ինչքերը կը կողոպտեն: Կողոպտողներէն մէկը սեղանը շալկելու կ'ելլէ՝ ու սեղանին տակը պահուած մարդը դուրս կ'ելլէ: Մարդուն վրան կը յարձակին եւ կը սպաննեն: Ապա կ'ուղղուին մատանը: Դուրսէն խուժանը «յանձնուեցէք» կը պոռայ, անոնք կը պատասխանեն՝ «մինչեւ անգլիական աստիճանաւոր զինուորական մը չգայ՝ չենք յանձնուիր»:

Թերիֆի զինուորականի մը հագուստ հագած մէկը, ձեռքը՝ եաթաղան, փորին վրայ սողալով մատանին պատմահանէն վար իջնելու աստե՛ն, ասորճանակով կը սպաննուի ներսիններէն:

Անակնկալ այս պայթումէն՝ բակին մէջ մէկ հոգի չի մնար: Կէսօրուան մօտ մոխթարին միջամտութեամբ անգլիացի զինուորական մը եւ քանի մը հնդիկ զինուորներ ու հայ թարգման մը միասին կու

գան եւ մատանին դուռը կը բացուի:

Այս ընտանիքներուն, ինչպէս եւ Աքապա թաղին եւ ուրիշ թաղերու մէջ նման կողոպուտի ենթարկուող ընտանիքներուն անձի գլուխ օրապահիկ եւ վնասուց հատուցում տուին անգլիացիները:

Հ Ա Լ Է Պ Ի Զ Ա Բ Գ Ի Ն Պ Ա Տ Ծ Ա Ռ Ը

1919 Փետրուար 28ին Վարդանանց տօնի օրը երեկոյեան, Ս. Դ. Հնչակեաններու Կիլիկեան Միութիւնը Վարդանանքի ներկայացումը կատարեց:

Յաջորդ օրը առաւօտեան, Ուրբաթ, ճամբի մէջ եղած աղօթքէն վերջ ճամիէն ելլող խուժանը սկսա՛ կազմակերպուած ջարդին:

Կարգ մը սուրիացիներու սիրտին մէջ օրէ օր աստելութիւն մը կը աստեղծուէր հայերու հանդէպ: Որովհետեւ հայկական լեզունի զինուորները Ատանա-Իսլահիէ գիծին երկայնքը բռնած էին եւ մինչեւ Պոզանթը՝ մաղէ կ'անցընէին այդ ճամբուն վրայ իրենց ձեռք անցուցած թուրքերը:

Այս ձեռով իրենց արդար պատիժը գտան Հալէպի մէջ գտնուող արինկզակ ոճրագործ թուրք շատ մը պաշտօնեաներ:

Հալէպի մէջ գտնուող թուրք տարրին քրքրութեամբ, իսլամ մոլեռանդները ջարդը կազմակերպեցին:

Այն աստե՛ն ըսուեցաւ նաեւ թէ անգլիացիներու քաղաքականութեան մէկ խաղն է:

Այդ օրերուն Լոզանի մէջ ժողով կար. արաբ Թերիֆ Հիսէյնը իր պահանջները պիտի ներկայացներ՝ բոլոր արաբական երկիրներուն իշխողը դառնալու համար: Թերիֆին շրթունքը կարեցին ըսելով թէ՛ «դուն ձեռքերդ արիւնո՛վ ներկայացար. չունիս այդ կարողութիւնը»: Եւ Թերիֆը ձեռնունայն վերադարձաւ:

ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐԻ ՊԱՀԱՆՋ

Օր մը մեր ծանօթներէն մէկը եկաւ, ըսելով թէ անգլիական զինուորականութենէն արհեստաւոր կը պահանջեն: Յաջորդ օրը ան մեր տունը հանդիպեցաւ եւ հայրկիս հետ գացին: Պաշտօնեան հայրիկիս ընդունած եւ հարցուցած է թէ ինչու գլուխը փաթթուած է: Հայրս ալ եղելութիւնը կը պատմէ: Հօրս պզտիկ գործ մը կու տայ անգլիացի վարպետը:

Քիչ վերջ անգլիացի վարպետը ձեռքը բռնած գծագրուած թուղթ մը, հօրս կ'ըսէ.

- Առ այդ գծագրուածին պէս 8 հատ շինէ: Բայց հիմա 2 հատը անապարանօք է եւ 3 օրէն պէտք է լմնցնել:- Քանի մը քալ երթալէ վերջ, կը դառնայ ու կ'ըսէ,- Գիտե՞ս այս շինելիքդ ի՞նչ է: Ասիկա մարդ սպաննելիք մեր կախաղանի սիսթէմն է: Անոնք քեզ գլուխէդ վիրաւորած են, հիմա դուն ալ անոնց խեղդամահ ընելու գործիքը պիտի շինես:

Հօրս այս նոր աշխատած տեղը 6 հոգի էին. հանգիստ գործ եւ լաւ վճարում: Օրական մէկ եգիպտական ոսկի կը վճարէին:

Եւ իսկապէս ալ հայրիկիս շինած գործիքէն գործածելով, անգլիացները ջարդարարներէն 25-30 հոգի Պսալ Ըժնէյն շուկայի Ծերպեթճի խանին մէջ խեղդամահ ըրին:

Ամէն տեղ գործեր բացին լաւ վճարումներով. ծեր կիներու եւ պզտիկ տղոց Սեպիլի դաշտին խճաքարերը հաւաքել կու տային եւ օրական կը վճարէին: Օրականներէն զատ՝ անուշեղէնի տուփով կը վարձատրէին:

Անգլիացներու օրով չկար մէկը որ անգլիական անուշեղէն համտեսած չըլլար, չկար մէկը որ զինուորական կօշիկէն հագուած չըլլար: Բուրդէ գուլպաներ, կերպասէ տաքատներ, ամէն ինչ առատ էր:

Այո՛, թէն գործածուած էին, բայց հագցուելու ի վիճակի էին:

Հրեայ տղաքներ ձիաւոր զինուորին ձիէն վար իջնելը տեսնէին՝ ստրված քանի մը բառ անգլերէնով ձիուն գլուխը կը բռնէին, կամ անոր բան մը առնելու համար փնտռելը տեսնէին՝ վազելով օգտակար կ'ըլլային: Իսկ անոնք մէկ վայրկեանի ծառայութեան փոխարէն կը հանէին 20-25 դուրուշ եգիպտականով կը վարձատրէին:

Կօշիկ ներկող մը օրական 10-15 եգիպտական ոսկի կը շահէր: Առատօրէն կը վարձատրէին:

ՀԱՅՐՍ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ Է ՏԱՐՈՒԱԾ

Մօտաւորապէս 2 ամիսէ իվեր հայրս Հալէպի Պաղտատ կայա-րանին ետեւը անգլիական զինուորական քեմիկն մէջ կ'աշխատէր: Օր մը երեկոյեան տուն եկաւ եւ տեսայ որ պզտիկ քոչրս եւ եղբայրս նստեր են ու կու լան: Ըսին որ հայրիկնիս շոգեկառքին տակ մնացած է եւ մայրիկը զօրանոց գացած է:

Զօրանոցը հայ գաղթականներուն տրամադրած էին եւ մէկ կողմն ալ հիւանդանոց ըրած: Ստիպուեցայ տունը մնալ քրոջս եւ եղբորս քով, որովհետեւ արդէն մութը կոխած էր, զօրանոցը այլազգիներու թաղին մէջ էր եւ շատ հեռու:

Բաւական մը ետք, մայրս հօրս արհեստակիցին հետ եկաւ: Հօրս աջ թելը վիրաւորուած էր. գործող արմուկն էր, միւսերը բզկտուած էին եւ արմուկին ոսկորը փշրուած էր: Թեւը հատելու որոշում առնուած էր:

Յաջորդ օրը, մեր բախտէն, ամերիկացի բժշկուհի մը կու գայ եւ կ'ուզէ հիւանդանոցը պտտիլ եւ տեսնել հիւանդները: Տեղւոյն հայ բժիշկը կը պատմէ հօրս պատահածը եւ թելը հատելու մասին առնուած որոշումը: Ամերիկացի բժշկուհին կը հակառակի հատուելուն: Ինք կը ստանձնէ գործողութիւնը ընել, եւ փշրուած ոսկորները լաւ մը մաքրելէ վերջ, պէտք եղած գործողութիւնը կ'ընէ: Հայրս 2 ամիս հիւանդանոց պառկելէ վերջ, վերքերը սպիացան բայց ան երկար ատեն թելը չէր կրնար ծալել եւ ձեռքը բերանին չէր կրնար տանիլ: Այդ արկածէն վերջ հայրս չկրցաւ իր արհեստը աշխատիլ այլեւս ու մեզի օգտակար ըլլալ:

Հայրիկիս վիրաւորուելէն վերջ իր աշխատած տեղւոյն անգլիացի զինուորական վարպետը հօրս ընկերներուն հարցուցած է իմ մասին, թելադրելով որ ես հօրս տեղ աշխատիմ: Հօրս ընկերներէն մէկը եկաւ, այս լուրը մեզի տուաւ եւ ես յաջորդ օրը իրեն ընկերանալով գացի եւ սկսայ օգնել եւ գործ աշխատիլ: Հայրիկիս գանձելիք օրականը ինծի վճարեցին, մինչեւ որ անգլիացիները ձգելով Հալէպը հեռացան:

Այս ձեռով ուսէս հանեցի թապլան եւ հրեային վերադարձուցի:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հ Ա Յ Ր Ի Կ Ի Ս Ե Ի Մ Ա Յ Ր Ի Կ Ի Ս Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Կ Ը

Երբ ֆրանսացիները եկան Հալէպ, հայրս արդէն իր թեւին պատճառով իր արհեստը չէր կրնար աշխատիլ: Անգլիացիներու երթալէն վերջ ես ալ անգործ մնացած էի: Մայրս լաւ կար կարել գիտէր, դերձակութենէ տեղեակ ու խելացի կին մըն էր: Որոշեցին որ տան մէջ կար կարեն. հայրս կերպասավաճառէն տաքաւոցու կերպաս գնեց ու բերաւ, մայրս ալ քանի մը չափի վրայ կարեց, եւ հայրս սկսաւ իր ուսին վրայ պտտցնելով ծախել:

Տեսան որ պահանջը շատ է եւ շահաբեր: Մայրս կը կարէր ու հայրս ալ կը ծախէր: Առաջին փորձէն քաջալերուած՝ որոշեցին շարունակել:

Այս գործին սկսելէ շաբաթ մը վերջ ծնողքս կանչեց զիս ու ըսաւ. - Յակոբ, տղաս, որոշեցինք որ դուն դպրոց երթաս եւ քիչ մը ուսում ունենաս: Ծննդանէն քոլէճին մէջ սորվածներդ որ մոռցած ես անապատին մէջ անցուցած տարիներուդ, պէտք է վերջիշնես:

Ծնողքիս ըսածները, առաջարկը սիրտիս կը խօսէին, միայն թէ մօրս՝ կարի մեքենային առջեւ նստելով աշխատիլը ինծի ծանր կը ճընշէր: Միս կողմէն, քիչ-շատ ուսում մը ունենալն ալ շատ կարեւոր էր:

Ո՛չ մէկ ատեն բարեգործ հաստատութիւններու դիմում ըրած էիք. մեզ տեսնողը՝ «դուք հարուստ էք» կ'ըսէր:

Այո՛, աչքերնիս կուշտ էր եղած, մաքուր եւ կոկիկ, ինքնաճանաչում ունեցող եղած ենք: Ա՛յն ինչ Աստուած տուած է՝ գոհացած ենք: Երեք դպրոցական գաւակի տարեթոշակները, գրենական պիտոյքները, հագուստն ու կապուստը, այդօրուան պայմաններուն հակառակ - մանաւանդ եթէ նկատի առնուի արկածահար հօր մը պարագան եւս - ոչինչ ձրի կատարելու խնդրանք ըրած ենք:

Առողջութիւն, խանութ ու գործ լաւ եղող շատ մը ընտանիքներ ազգին բեռը եղած են, իսկ անդին սինեմայէ, ներկայացումէ եւ այլ վայելքներէ ետ չեն մնացած:

Երեք տարի Հայկազեան վարժարան երթալէ վերջ արարտեցի գայն: Բայց հիմա ա՛լ անելի մտահոգուելիք ու դժուարին խնդիր մը կար՝ ասպարեզի մը ընտրութիւնը:

Գպրոցէն ելլելէ վերջ շուկայի մէջ շրջուն լումայափոխութիւն ըրի մօտաւորապէս վեց ամիս: Պուրսայի մէջ սուրիական ոսկին անկալումն էր: Գործէս քաջալերուեցայ, բայց վտանգաւոր էր: Վտանգաւորութիւնը դրամագլուխի քիչութիւնն էր: Պէտք եղած դրամագլուխը չունենալուս՝ միշտ մտահոգ էի, նույնպէս՝ ծնողքս:

Որոշեցի որ կահկարասիներու վրայ փորագրութիւն սորվիմ. գծագրութիւնս լաւ էր, իսկ այդ գործին մէջ գծագրելը շատ կարեւոր էր: Դիմեցի աստղձագործի մը որ ընդունեց զիս եւ ես Յ ամսուան մէջ բաւական ներկայանալի փորագրութիւններ սկսայ ընել: Լուի 15րդի եւ Լուի 14րդի շրջանի ոճի ծաղիկներու, տերեւներու փորագրութիւնները կ'ընէի: Բայց հազիւ տարի մը անց՝ փորագրութիւնը ժճmodճ ըլլալով՝ պահարաններու, թիկնաթոռներու վրայ չինական թեթեւ փորագրութիւններ յարգի եղան եւ... անգործութիւն:

Անգործ մնալ կարելի չէ՛: Խորհեցայ այս գործին յարակցութիւն ունեցող արհեստին՝ հիւսնութեան հետեւիլ:

Որոշումը տեղին էր, որովհետեւ հայրս հիւսն ըլլալով, ես արդէն բաւական մը աշխատած եւ արհեստին կատարեալ տեղեակ էի: Այս գործն ալ աշխատեցայ մօտաւորապէս 2,5 տարի եւ շուկային մէջ յարգուած քալֆաներէն եղայ:

Ի Բ Բ Ե Ի Գ Ո Ր Ծ Ա Ի Ո Ր Ե Ր Կ Ա Թ Ո Ի Ղ Ի Ի Ը Ն Կ Ե Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Մ Տ Ն Ե Լ Ս

Երկաթուղիի կայարանին աստղձագործարանին գործաւորի պահանջ եղաւ եւ ես խնդրագիր մը տալով ներկայացայ: Քննութեան կանչեցին. քննութեան համար տրուած գործը ժամանակին հասցուցի եւ ընդունուեցայ: Վակոններուն եւ երբեմն ալ գրասենեակներուն գրադարան, սեղան եւ այլն պահանջուելու ըլլար՝ անոնց շինութեան կ'աշխատէի: Տարի մը վերջ տեփոյի գործատեղիէն խարատագործի պահանջ եղաւ եւ ես դիմեցի ըսելով թէ կ'ուզեմ այդ արհեստին հետեւիլ: Զիս փոխադրեցին տեփօ:

Երկու տարի վերջ խարատագործի Գ. աստիճանի վարպետութեան հասայ: Ապա՝ տարիներու ընթացքին եղայ Բ. կարգի վարպետ, յետոյ՝ Ա. կարգի, անկէ վերջ ալ մասնագէտի աստիճանին հասայ:

1951ին հրատարկեցի *Գործնական առաջնորդ խարատներու, ֆրեզայի աշխատանքներու համար եւ օգտակար գիտելիքներ մեքենական արհեստներու մասին*, 240 էջ հաշուող 14.5-20 սմ. մեծութեամբ գիրքս եւ Մոհամմէտ Ալիմ անուն երկաթուղիի տնօրէնը գնահատեց զիս, machine outille-ի վերակազմ կարգեց:

1964ին հրաժարեցայ գործէս. տակաւին 5 տարի ունէի հանգստեան կոչուելու, բայց օրուան պայմանները այսպէս ստիպեցին, եւ ընտանեօք որոշեցինք վերջնականապէս Պէյրութ հաստատուիլ: Ծիշդ 40 տարի պաշտօնավարած եմ:

Յ Ա Ի Ե Լ ՈՒ Ա Ծ Ա .

Կ Ո Ր ՈՒ Ս Տ Ն Ե Ր ՈՒ Ն Հ Ա Շ ՈՒ Ե Կ Շ Ի Ռ Ը

Զարդի 3 մեծ կեդրոններու մէջ գոհմեցան.–

Ա. Ռաս-Իւլ-Ալնի մէջ՝ 70,000 հոգի

Բ. Ինթիլիի մէջ համախմբուեցան, մեծ մասամբ աշխատեցան փաստաւորողի գործերուն, Պաղտատի երկաթուղիի գծին վրայ՝ եւ յետոյ սպաննուեցան՝ 50,000 հոգի

Գ. Տէր Զօր, Զեքի պէյը սպաննեց աւելի քան՝ 200,000 մարդ

Վերոյիշեալ թիւերը միայն ջարդերու ընթացքին ինկողներն են:

Դ. Թիֆուսի համաճարակին զոհուեցան՝ 150,000 հոգի

Ե. Քաթմա, Իսլահիէ եւ Ազէզ զոհուեցան՝ 60,000 հոգի

Զ. Պասի մէջ զոհուեցան՝ 100,000 հոգի

Է. Հալէպի, Մեսքենէի, Եփրատի ափերուն, Տիպսիի, Ասու Հարարի, Համամի, Ռաքքայի, Թապքայի, Տէր Զօրի մէջ անօթութենէ եւ հիւանդութենէ զոհուեցան՝ 250,000 հոգի

Ը. Իմ Մեսքենէ գտնուած ատենա անօթութենէ եւ թիֆուսի համաճարակէ օրական միջին հաշիով կ'ըլլար՝ 400-500 մահ

Թ. Միայն Հալէպէն, Ռաս-Իւլ-Ալնի եւ Մեսքենէի ճամբով 200,000 հայ ղրկուեցաւ. այս խոշոր թիւէն հազիւ 5,000 հոգի ազատուեցաւ՝ 195,000 զոհ

Փ. Տէր Զօրի ջարդին Մուսուլ տարուելու անունով ղրկուեցան Շետտատիէ: Շետտատիէի երկարող ճամբուն վրայ, Զեքի պէյը նախընտրեց սպանդի վայրը ընել գլխաւորաբար Մասրաթի եւ Սումարի անապատները:

ԺԱ. Տէր Զօրի զօրանցին մէջ 550 հայ երիտասարդներ եօթ օր անօթի ծարաւ ձգուելով իրար բզկտել տուին:

Գումար՝ 1,075,550

Հազի 200,000 տարագրեալ անապատին մէջ կրցաւ ողջ մնալ:

ԺԲ. Ռում Քալէի քայմաքամին հրամայուեցաւ եւ այս վերջինը քիւրտ հրոսախումբեր կազմեց, որոնք Սամուսաթի, Պեհեսնիի, Ատիեամանի ճամբով եկող հայ գաղթականները փնջացոցին եւ դիակները Եփրատ գետը նետելով սպաննեցին՝ 14,000 հայեր

ԺԳ. Արիւնոռշտ Ապտիւահատ Նուրի պէյի մէկ հաշուեկշիռէն քաղուած՝ Պասի, Մեսքենէի շուրջ 35 հազար, Հալէպի սեպիաթի վայր՝ Քարլըք, Տիփսի, Ապու Հարար, Համամի շրջանակին մէջ, այլազան պատճառներով մեռած եւ մեղցուած են՝ 195,000 հայեր

ԺԴ. Տէր Զօրի գաղթականաց առաքման պաշտօնեայի վիճակագրութեան համաձայն 1,500 հայեր հոն մնացած եւ 500 ալ՝ Մեսքենէի որբերը (որոնց ամէնէն մեծը 8-10 տարեկան) այրող եւ շնչառեղձ ընող ծերունի արաբ Ապտուլլահ փաշա կոչուող ոճրագործը իր ոճիրը կատարեց Մասրաթի անապատին մէջ՝ 1,231,550

Նուրի պէյ, Էլուպ պէկին հետ Հալէպէն գալով մէկ օրուան մէջ 17,500 գաղթական քշեց: Առանց կառքի, հետիտուն, անոնք ամբողջ ինկան ու մեռան ցուրտ ու անօթութենէ, գումար՝ 1,249,050

Միւսը մը եւս, Էնվէր փաշա (պատերազմական նախարար) ըստած ստահակին քեռայրը, նախորդ կուսակալ Մետտէթ պէյ, Վանի ջարդը գործադրելէ վերջ գացած էր Մուշ, յետոյ Պիթիս ապա՝ պաշտօնով կը հանդիպի Ռաս-Իւլ-Այն եւ կը հրամայէ որ անխնայ ջարդեն հոն մնացած՝ 50,000 հայութիւնը

Իրենց երկրին, գիւղերուն անմիջապէս մօտը սպաննուողներ եւ Պուլիսի շրջականերէն մինչեւ Քաթմա ինկողներուն մօտաւոր թիւը՝ 250,000:

Ընդհանուր Գումար՝ 1,549,000

Նոյնիսկ աւելի՛ է մեր կորուստներուն թիւը. չմոռանք անձանօթ ճամբաներով եւ իրենց բնակավայրին անմիջապէս մօտը կամ տեղույն վրայ նահատակուածները: Օսմանիէի, Այրանի, Պախնէի, Ուլու Քըշլայի բանտէն արձակուած, պետութեան թղչատութեամբ եղած սպաննութիւնները մանրամասնութեամբ փնտրուելու ըլլան եթէ՛ մեր կորուստը 2,000,000ը կ'անցնի...:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ Բ .

Ե Բ Կ Ո Ւ Ա Տ Բ Ծ Ա Ն Ա Կ Ե Ի Մ Է Կ Ս Ո Ւ Բ (2 Ե Բ Գ Է Զ Ղ Ա Մ Ա)

1914ին երբ հայերուն քովէն գէնքերը հաւաքելու հրահանգը տրուեցաւ, քեռայրս իր ունեցած 2 ատրճանակ եւ մէկ սուրը տունէն կ'ստնէ ու կը տանի իրենց վաճառատունը, հոն աննշան մէկ անկիւնը կը պահէ եւ իր ընտանիքին անդամներէն մէկուն ալ որեւէ բան չ'ըսեր այդ մասին:

1915ին, տեղահան ըլլալէ 2 օր առաջ իր վաճառատունը կ'երթայ, պահած արգիլեալ այդ գէնքերը առնելով զամբիդիս մէջ կը տեղաւորէ եւ վրան ալ քանի մը կտոր կերպասով կը ծածկէ ու տուն կը բերէ: Երկու օր վերջ, երբ հասաւ պայմանաժամը երկրէն ելլելու, առանց պզտիկներս տեղեակ պահելու, մեծերը անակնկալօրէն մեծ մտահոգութիւն ունեցան:

Քեռայրս իր քովը կանչեց մօրաքոյրս, մայրս, քեռիս եւ ըսաւ. «նայեցէք հոս, վաղը որ ճամբայ պիտի ելլենք անձանօթ ուղիներով, սա լաւ գիտցէք որ օդափոխութեան կամ այգի կամ պտոյտի չէ՛ որ պիտի երթանք այլ մահուան. ի՞նչ կը պատահի՞ չենք գիտեր, անոր համար առանց վիճելու, սա գէնքերը կապուեցէք՝ տեսնեմ ի՞նչ ձեւ պիտի առնէք. հիմակուրդնէ փորձ ընենք, որ վաղուան վերջին վայրկեանին շուարումի չմատնուինք», եւ կապել տուաւ մայրիկիս եւ մօրաքոյրս մարմինին:

Փորձը յաջող էր եւ քաջալերական: Ուրեմն կիներուն գործը՝ այդ գէնքերը կայանէ կայան անվտանգ հասցնել էր: «Պրոնիկ»ը 64 փամփուշտ ուներ, իսկ վեց-հարուած ատրճանակը՝ 52:

Ասոնց հետ միասին ունէինք 3 հատ մրոտած կեղծ օճախի քար. ու՛ր որ կայք ընել կու տային՝ անմիջապէս այդ 3 մրոտած քարերը մեզ տանող կառքին մէկ անկիւնը կը դնէինք, վրանը լարելուս պէս, վրանին մուտքին աջ կողմը փոս մը փորելով հոն կը թաղէինք գէնքերը, այդ քարերուն վրան ալ կաթսայ մը մէջը քիչ մը ջուր՝ իբր թէ կերակուրի եւ կամ թէյի համար պատրաստուած, իսկ վրանին մուտքին ձախ կողմը իրական օճախը կ'ընէինք կերակուրնիս՝ եթէ ըլլար:

Քովերնիս մնացին այս գէնքերը մինչեւ Հալէպ հասնինք:

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Ի Ի Ն
(Ըստ Վկայագրության Տուեալներուն)

Նոյեմբեր 24, 1903. ծնունդ Յակոբ Սերոբեանի:

Օգոստոս 1914. Թուրքիա գորաշարժ կը յայտարարէ:

Ապրիլ 24, 1915. Պոլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալում եւ աքսորում Այաշ:

Մայիս 9, 11, 29. Գոնիայի 100ի չափ հայ երեւելիները կը դրկուին Սուլթանէի գիւղ:

Մայիս 15. մօտաւորապէս 5000 գէյթունցիներ կը բերուին Գոնիա: Անոնք շաբաթ մը ետք կը տարուին Սուլթանիէ գիւղ, ապա՝ Ուլու Քըշլա: Օգոստոսին, անոնք կը դրկուին Մամուրիէ ու կը շարունակեն իրենց գաղթը մինչեւ Քաթմա, ճօրացած թիւով՝ Մեսքենէ եւ հոսկ՝ Տէր Զօր, ու տակաւին մինչեւ Ապտիլ Ազիզի տարածութիւնները, ուր կը սպառին:

Մայիս 20. Գոնիայի Ծեմանեան քոլէճը կը փակուի:

Մայիս. հայրը կը զօրակոչուի բանակ:

Յուլիս. կը բռնագրաւուի ճաւի քոլէճի ճախակրթարանի կողմը:

Յուլիս 9. Ծելալ պէյ Հալէպի կուսակալի պաշտօնէն կը փոխանցուի Գոնիայի կուսակալի պաշտօնին:

Օգոստոս 16. Գոնիայի ոստիկանութեան տնօրէն, Սաատէտտին պէյ իր քով կը կանչէ տեղի առաջնորդ Գերշ. Տ. Գարեգին Ծ. Վրդ. Խաչատուրեանը եւ Վեր. Աբրահամ Աշճեանը՝ հրահանգելով՝ որ ժողովուրդը տարագրութեան պատրաստեն շաբաթէ մը:

Օգոստոս 17. հայրը կը վերադառնայ տուն:

Օգոստոս 9-21. Գոնիայի հայոց տեղահանութիւնը կը սկսի:

Օգոստոս շուրջ 21. տարագրութեան առաջին օրը կ'անցընեն Քարաման:

Օգոստոս շուրջ 22. Քարամանէն Էրէլի ճամբորդութիւնը կը տեսէ մէկ ցերեկ:

(Ենթադրաբար) շուրջ շաբաթ մը կայք՝ Էրէլիի չերքէզ Հաճիին խանը:

Էրէլիէն Պոզանթը՝ մէկ օր շոգեկառքով երթ:

Պոզանթը կայք՝ 15 օր:

Սեպտեմբեր 5. Ծեմանեան քոլէճին մեծ շէնքը կը վերադարձուի եւ Գոնիայի հայ աւետարանականները հոն կը վերսկսին իրենց կրօնական պաշտամունքը կատարել, ճաւի՝ հայ առաքելականները, շուրջ վեց ամիս:

Սեպտեմբեր 25. Ծելալ պէյ կը հրաժարի, ու կը հեռանայ Գոնիայի կուսակալի պաշտօնէն:

Օսմանիէ կայք՝ վեց օր:

Պոզանթըն Ամանոս եւ մինչեւ Քաթմա՝ երկարատեւ շաբաթներ: Քաթմա կայք՝ 15 օր:

Քաթմայէն Հալէպ՝ Ծեմիլիէ մէկ ցերեկ:

Ծեմիլիէէն Հալէպ փոխադրութիւն՝ 3 օր:

Ռեկտեմբեր 1915-Յունուար 1916. Հալէպ կեցութիւն՝ ճիշդ 40 օր: Հալէպէն Պապ՝ մէկ ցերեկ:

Պապէն Մումպուճ՝ մէկ ցերեկ:

Մումպուճէն Մեսուտիէ՝ երկու ցերեկ:

Յունուարի կէս, 1916-Մայիս 1916. Մեսուտիէի մէջ կեցութիւն՝ շուրջ չորս ամիս:

Մեսուտիէէն Մեսքենէ՝ չորս օր:

1916. պատարագ Մեսքենէի անապատին մէջ:

Մայիս-Օգոստոս 1916. Մեսքենէի գաղթականացին մէջ կայք՝ երեք ամիս:

Օգոստոս 1916. Մեսքենէէն Տիփսի, ապա Ապու Հարար՝ մէկ ցերեկ: Ապու Հարարի մէջ կեցութիւն՝ մօտաւորապէս 5 ամիս:

Մեսքենէի մէջ Բ. կեցութիւն՝ 13 ամիս:

Մեսքենէէն Ծարապլուս՝ մէկ ցերեկ:

Գաղթականութեան սկիզբէն մինչեւ Ծարապլուս կայք՝ ընդհանուր տեւողութիւն՝ երեք տարի:

Ծարապլուս կեցութիւն՝ մօտաւորապէս 14 ամիս:

Նոյեմբեր 6, 1918. Հալէպի գրաւումը անգլիական բանակին կողմէ:

Փետրուար 28, 1919. Հալէպի ջարդը:

1924-1964. աշխատած Հալէպի Պատական Երկաթուղագիծի Ընկերութեան մէջ:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ⁽¹⁾

Ազրայ (հրեայ)	173
Աթա պէյ, հազարապետ	168, 169
Ալթունեան, Տոքթ. (Հալէպ)	81,82
Ալի պէյ (քոլ աղասի, պոլսեցի)	166, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 180
Ահմէտ էֆենտի (հարիրապետ)	159, 162, 160, 167, 168
Ահմէտ պէյ (հարիրապետ)	87, 181
Ալիշէ (ճարապետացի)	170
Ալվազեան Սարգիս (կեսարացի)	87, 107
Անեզէ ցեղախումբ	115, 150, 154
Աշնեան, Վեր. Համբարձում (Գոնիա)	26, 28, 29
Ապտիլահատ Նուրի պէյ	206
Ապտուլ Համիտ (սուլթան)	45, 85
Ապտուլլահ փաշա	157, 206
Ապու Սեմասն (հալէպցի)	81
Աստուրեան Արթին	108
Աստուրեաններ (կառապան, աքշեհիրցի)	110, 139, 157
Արթոս (կառապան, քարամանցի)	157
Արշակ (քարամանցի)	148, 149
Արշաիր (Հալէպ)	192
Աֆարեան Սեդրակ, Ծանօ, Ֆերսիմանտ, Լոդոֆէթ, Հայկանուշ (Գոնիա)	20, 34, 69, 77, 81, 87, 110, 120, 131, 144, 146, 148, 150, 151, 175, 178
Բարթոլոմէոս (առաքեալ)	14
Բարսեղեան (քարամանցի)	110, 143
Գառնիկ (կառապան, քարամանցի)	157
Գրճըմանեան Գէորգ	119
Գրիգոր Անգութ	130
Գրիգորիս (դեղագործ, չանդըրըցի)	146
Դաւիթ (ատաղձագործ, Հալէպ)	176, 177, 178
Եագուպեան, Տիգրան (հանրնցի)	86, 87
Եսայեան, Տէր Յարութիւն Ա. Քհնյ. (Հալէպ)	197
Երուանդ պեքնիպաշի (իզմիթցի)	106, 108, 121
Եուսուֆ Քիչիւք (Հալէպ, Գոնիա)	77
Զեքի պէյ (Տէր Զօր)	120, 133, 157, 205
Էհմալեան Սարգիս (Էրէլիցի)	44
Էլուպ պէկ	206
Էնվեր փաշա	161, 187, 206
Էրթօղլու (թուրքերու նախահայր)	35
Էտիպէ հանըմ	154, 155

Էօմէտ եւ Սարըքլը Հասան պէյ	121, 122
Թադէոս (չութակահար եւ յօրինող)	187
Թալաաթ պէյ (Պոլիս)	29, 161
Թամամ (ամանոսցի)	70
Թեմիրեան Կարապետ	143
Թէքէեան Նուպար (ուտի Կարպիս)	187
Թումալեան (Գոնիա)	22
Թուրֆանտա (ամանոսցի)	70
Թուքուր (գոնիացի)	120
Թրու, ժեներալ	197
Ժամկոչեան, Տոքթ. (չանդըրըցի)	146
Իզմիլլեան Բարսեղ, Վարդան, Կարապետ (գոնիացի)	69, 87, 110, 131, 143, 151, 152, 174, 175, 177, 178, 196, 197
Իհսան պէյ (հարիրապետ, Ծարապուս)	163, 164
Իպրահիմ հանի	169
Լամպրօ (գոնիացի)	20
Խալեաթ Ռըզալլահ, Սելիմ (Հալէպ, Գոնիա)	77, 78, 80, 81
Խաչատուրեան, Գարեգին Ծ. Վրդ. (Գոնիա)	26, 28
Խաչատուր խոճա (գոնիացի)	80
Կերթմենեան (հանրնցի)	111
Կեցոյեան Յակոբ (աքսարայցի)	108
Կոստանեաններ (մարաշցի)	121, 143
Կրակոսեան Յակոբ (Գոնիա)	23
Հայկազեան, Փրոֆ. Արմենակ (Գոնիա)	32, 33, 144
Հայկազուն	102
Հանիֆի չերքէզ հանի (Էրէլիցի)	86
Հաշիմի ցեղախումբ	115
Հաքքը պէյ	156
Հինքիար Օղլու (Գոնիա)	17, 18, 21
Հիսէլին (գաղթականաց առաքման պաշտօնեայ, Թարսուս)	65
Հիսէլին պէյ (Մեսքենէի գաղթականաց առաքման պաշտօնեայ)	110, 121, 122, 150
Ճամուզեան Կիրակոս (Գոնիա)	36
Ճաւիտ	161
Ճելալ պէյ (Հալէպի, Գոնիայի կառավարիչ)	27, 28, 29, 30, 34, 38
Ճեմալ Նիքուա (Հալէպ, Գոնիա)	77
Ճեմալ փաշա	86, 87, 89, 90, 94, 158, 161, 188
Ճեպրի գատէ	86
Ճեւտէթ պէյ	206
Ճումասա ոստիկան (պերեհիկցի)	149
Մանուկ էֆենտի	42

Մարիամ	147
Մարթայեան Յակոբ, Սիմոն (գոնիացի)	74, 75
Մեհմէտ Բ. (սուլթան)	15
Մինաս (զէյթունցի)	136, 137, 138
Միտերիս զատէ Սայիտ, Ֆայիք/Ֆուատ, Ահմէտ պէյ	86, 87, 89, 94, 95, 103
Մովսէս եւ Արմենակ (երկաթագործ, այնթապցի)	162
Մուհամմէտ Ալիմ	204
Մուհամմէտ մարգարէ	22, 53
Մուհամմէտ Ռահմէտտին օնպաշի (Ապու Հարարի գաղթականաց առաքման պաշտօնեայ)	141, 142, 143, 144, 156, 157
Յակոբ, քալֆա (իզմիթցի)	159, 160, 162, 164
Յակոբոս (իզմիթցի)	108, 141, 142, 143, 144
Յիսուս Քրիստոս	128
Յովակիմեան Ստեփանոս արք. (Իզմիթ/Նիկոմիդիոյ առաջնորդ)	158
Յովակիմեան, Տոքթ. (քամպուր տոքթոր, Հալէպ)	83, 84
Յովհաննէս (ատափագարցի)	108
Նազարէթեան (սսեցի)	107
Նազարէթեան Մանուկ Էֆենտի (Էրէլլիցի)	87
Նախլէ (կառապան, հալէպցի)	152
Նայիմ պէյ	150, 152
Նարինին Եուսուֆ (Գոնիա)	19, 20
Նեպիթլի, հաճի Իպրահիմ (ճարապուսի գիւղապետ)	172
Նոյ Նահապետ	93, 169
Նուպար (քանոնի)	187
Նորի պէյ	206
Շահինեան Տիգրան եւ Օննիկ (Գոնիա)	107, 110, 152, 154, 155, 156
Շար Եուսուֆ (Հալէպ, Գոնիա)	71
Շերիֆ Հիսէյն	187, 199
Շէյխ իւլ Իսլամ Իպրահիմ	161
Չերքէզ հաճի	39, 40, 41, 42, 43
Չուխանեան Տիգրան	187
Չոփուր Սեդրակ (Էրէլլիցի)	108
Պալլըքնեան Ալեքսան, Կարապետ (քարամանցի)	87, 110, 143
Պալթայեան Մկրտիչ եւ Նազարէթ (գոնիացի)	20, 166, 174, 175
Պահրի Էֆենտի (ուստիկանապետ, Գոնիա)	28, 48
Պապա Համբարձում	187
Պաստրմանեան Յակոբ, կառապան (գոնիացի)	157
Պաքարա ցեղախումբ	115, 138
Պետրոսենք (հաճընցի)	155
Պէյազեան (Պոլիս)	153
Պիմէն (երաժիշտ)	187

Պյանեան Արամ (Անտոնեան)	107, 150
Պյանեան Յարութիւն եւ Հայկ (Գոնիա)	144, 145
Պյանեան Փանոս (գոնիացի)	107, 150
Պօղոս (առաքեալ)	14
Ռեքեկա	197
Ռեշատ (սուլթան)	21
Սաատէտտին պէյ (ուստիկանապետ, Գոնիա)	24, 26, 27, 39, 48
Սայիտ Հալիմ	161
Սեդրակեան (գոնիացի)	20
Սեմերճեան Կարապետ, Հայկազուն, Պետրոս (Գոնիա)	20, 69, 87, 95, 99, 110, 131
Սերոբեան Արմենակ, Թագուհի, Կարապետ, Յակոբ	56, 87, 98, 110, 117, 143, 146, 154, 163, 167, 168, 171, 175, 176, 177, 178, 183, 190, 203
Սեֆա պէյ	150, 151
Սինան, ճարտարապետ	15
Սողանեմեզեան, Տէր Ներսէս (Էրէլլիցի)	129, 157
Ստամպուլեան Բենիամին (գոնիացի)	88, 89
Վիշհամի ցեղախումբ	115
Տատ, Տոքթ. (Գոնիա)	26, 99, 146
Տետէ (քեպպաճի, Գոնիա)	22
Տիմիթրի (գոնիացի)	20
Քեմալ (Մուսթաֆա)	16, 17
Քեմալ, սարաճ (Գոնիա)	33
Օհանեան (գոնիացի)	20
Օննիկ	147, 148, 149, 154, 155, 157
Ճեթթահ շաուշ (պերենիկցի)	166, 167
Ճեհմի, Հիսէյն (Մուսթաֆա քաղաքապետ)	89, 101, 102
Ճերիտ պէյ (քննիչ, Գոնիա)	28
Փանոս (զէյթունցի)	133, 136, 139
Փափազեան Կարապետ, Պետրոս (Գոնիա)	107, 110, 152, 153
Քրիստափոր Քոլոմպոս	91

(1) Ցանկը պատրաստեց Սօսէ Քէլէշեան

ԾՆՈՂՔԻՍ

Հայր, Մայր, հո՛ղ եւ ջու՛ր ձեպի՛ հայրենիքէն,
Մաս առ մաս հաւաքուած քաղաքներէն.
Մեր քաջարի Արցախ-Ղարաբաղէն,
Գիւղերէն, լեռներէն ու դաշտերէն,

Էջմիածինէն ու Խոր Վիրապէն,
Գառնիէն ու Ստեփանակերտէն,
Բիւրականէն ու Սարդարապատէն,
Երեւանէն, Շուշիէն, Սպիտակէն,

Մայր Արաքսի ափերէն, Սեւանէն,
Երեւանի կուլյալ աղբիւրներէն,
Արփա գետակէն, բուժիչ Ջերմուկէն,
Արագածի մաքուր անբիծ ձիւնէն,

Ուրկէ ծնունդ առած են Հայկն
Ու Բելը, Վարդանն ու Վասակը
Շարանը երկար բանասերներուն,
Գիտնականներուն ու բժիշկներուն:

Ոտքի կոխան եղած թուրքերուն,
Թաթարներուն ու ապերիներուն,
Հռովմայեցիներուն, յոյներուն,
Պարսիկ, քիւրտ, մոնկոլ քանդիչ ցեղերուն:

Շաղախուած մեր քաջարի տղոց արինով,
Մեր դաշտերու շինականի քրտինքով,
Սուրբ վանականներու աղօթք խունկով,
Արօտներու վարդ շուշանի բոյրով:

Հայրենիքի կարօտով հեռացաք,
Համբոյրը հողին տալու յամեցաք,
Կ'ըսէիք կա՛յ տակաւին ժամանակ,
Տարիներն անցան շատ-շատ արագ:

Հայրդ ու մայրդ կը ննջեն ի Բերիա,
Մեծ հայրդ, մեծ մայրդ՝ Կեսարիա,
Դուն ու կողակիցդ՝ հոս Պուրճ Համուտ,
Զաւակներդ պիտի ապրի՞ն Պէյրուս:

Ռաֆայել Յ. Սերոբեան

Ընտանեկան նկար. նստած՝ մայրը՝ Հայկուհի, հայրը՝ Արմենակ:
Ոտքի, ձախէն աջ՝ եղբայրը՝ Կարախ, քոյրը՝ Թագուհի եւ ինք՝ Յակոբ

Ընտանեկան նկար Սալիպէի տան բակին մէջ, Հալէպ 1938

Յակոբ եւ Նուարդ Սերոբեաններ, 1932

Երկաթուղագծայիններու ընտանեկան տեսրակ

Անունուրօեան վկայագիր

Յակոբ և Նուարդ Սերոբեան ընտանիք, 4 Մարտ 1961, Հայկա: Կեդրոնը, նստած՝ մայրը՝ Հակոբի: Ուոքի, ձախէն աջ՝ Արմենակ, Ջարեհ, Արմէնուհի-Սիրվարդ և Ռաֆայէլ

Չաւակները՝ Չախէն աջ՝ Արմենակ, Ռաֆայէլ, Ջարեհ և Արմէնուհի-Սիրվարդ Սերոբեաններ, Պէյրուս, 1967

Յակոբ և Նուարդ Սերոբեաններ, Պէյրուս, 1965

Յակոբ Սերոբեան, գրասենեակին մէջ, Պէյրուս, 1974

Հայէպ, երկաթուղագծայիններու վարչութեան անդամաթուղթ, 1953

Զակոբ Սերոբեան, իր խարտիւն հետ, Պէյրութ, 1972

Սերոբեան զերդաստանի տոհմաձառը

Յակոբ Սերոբեան ընտանիքի յետ-եղեռնեան երկրորդ սերունդը

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒԹ Ի Ի Ն

Յարգելի ընթերցող	5
Յակոբ Արմենակի Սերոբեան	6
1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան զոհ՝	
Յակոբ Սերոբեանի Եղեռնի վկայագրությունը	8
Յառաջաբան	13
Գոնիս	14
Մոնկոլեան սելճուք տերիշները	17
Յուշեր՝ ընդհանուր պատերազմի նախօրեակէն	18
Կոչ՝ Գոնիսի հայ ժողովուրդին	22
Նոր դէպքեր	24
24 Ապրիլ 1915	25
Գոնիսի Մենանեան քոլէճի գրաւումը	26
Վերջապէս հասաւ չարաղէտ հրամանը	26
Հալէպի նախկին վալի Մելալ պէշի Գոնիսի կուսակալ որոշուիլը եւ անոր խոստովանութիւնը	27
Հայրիկիս զինուորութիւնը	30
Վերջին գիշերը	33
Կայարանին մէջ	34
Քարաման (կամ Լարանտա)	35
Ինչպէ՞ս հասանք Քարամանէն Էրէլի	37
Պոզանթը կամ Պիզանցի	46
Պոզանթընէն Թարսուս	49
Քելէպէկէն Տուրաք	56
Տուրաքէն Ենիճէ	58
Մաքրասէր հայուն վիճակը	59
Քիւլէք Պողազը	60
Դէպի Տարսոն	62
Տարսոնէն Ատանա	64
Ատանայէն Օսմանիէ	66
Ամանոս	70
Քաթմա	73
Քաթմայէն Հալէպ	77
Խան Ըթրիէն Սոքաք Էլ Արպա՛ին ինչպէ՞ս փոխադրուեցանք	81
Հայ ժողովուրդը փճացնելու նոր յղացում	85
Հալէպէն դէպի Մեմլիկի Մեսուտիէ գիւղը	87
Պապէն Մումպում	88
Մումպումէն Մեսուտիէ գիւղը	90

Եփրատի աջ կողմէն ձախ կողմ մեր անցնիլը եւ Մեսուտիէ հաստատուիլը	93
Արաք ֆելլահներուն սովորութիւնը	96
Եփրատին	98
Կեանքը Մեսուտիէի մէջ	99
Չարագուշակ ժանտարմաները	101
Մեսքենէն եւ Մեսքենէի կայքը	106
Բնութեան անգութ գործակցութիւնը հայ ցաւատանջ, յուսահատ դժբախտութեանց	110
Ի՞նչպիսի տեղ մըն է Մեսքենէն	112
Ի՞նչ կ'ուտէր անապատի մէջ այս ժողովուրդը, այս բազմութիւնը	113
Կեղեքում եւ կողոպուտ ամէն կողմէ եւ ամէն ձեւի	114
Գերմանացի զինուորներուն անգթութիւնը	117
Ու՞ր եւ խիղճ, ու՞ր եւ մարդկութիւն...	119
Նամակ մը եկաւ Տէր Զօրէն	119
Փախստականի ողիսականը	121
Պատարագ՝ Մեսքենէի անապատի աւազուտքին վրայ	128
Պատգամը	129
Դարձեալ յուսախաբութիւն	129
Նոր լուրեր Տէր Զօրէն	130
Խուսափում եւ ամփոփում	131
Ի՞նչ կրնար, կամ ի՞նչ կրնայինք ընել	132
Զէյթունցի Փանոսին ողիսականը	133
Մեսքենէէն Տիփսի	139
Ապու Հարաք	141
Յարութիւն Պոյաճեանին մահը	144
Յուսահատ վիճակ ու մա՛հ	145
Զախջախտած գանկը	146
Մարիամն ու Օննիկը	147
Չսպասուած անակնկալը	148
Ֆերտիճանտ զարմիկիս մահը	151
Փրկութեան նշոյլներ եւ նոր ձեռնարկներ	152
Օննիկին վերջնական փրկութիւնը	154
Տարաբախտ որբերուն սեւ ճակատագիրը	156
Համատարած մահ	157
Իզմիթցի քալֆա Յակոբը	159
Թրքական ելլողընքն օրտուտին ժամանումը	161
Փրկութեան նշոյլներ	162

Ծախսարկներուն արտադրութիւնը եւ շէնքին փլուզումը	165
Ալի պէյին զարմանքը եւ գնահատանքի խօսքերը	167
Ալի պէյը պարզ եւ նկարագիրով մաքուր էր	171
Գերմանացի աստիճանաւոր զինուորականը	172
Ծարապլուս կամ Կարկեմիշ	172
Անգործութիւնը հեղձուցիչ վիճակ մըն է, մա'հ է	173
Անակնկալ փախուստս Հալէպ	174
Պատերազմական ճակատներու քայքայումը	180
Խուժան, խուճապ եւ ոմբակոծում Հալէպի մէջ	182
Հալէպի անկումը, 6 Նոյեմբեր 1918	186
Նոր գործի մը ձեռնարկելս	188
Մատնուած էի	191
1919 Փետրուար 28ին՝ Վարդանանքի Հինգշաբթի օրուան յաջորդող Ուրբաթ օրը եղաւ Հալէպի ջարդը	193
Հալէպի ջարդին ծալքերը	197
Հալէպի ջարդին պատճառը	199
Արհեստաւորի պահանջ	200
Հայրս հիւանդանոց է տարուած	201
Վերջաբան. Հայրիկիս եւ մայրիկիս առաջարկը	202
Իբրեւ գործաւոր երկաթուղիի ընկերութիւն մտնելս	203
Յաւելուած Ա. Կորուստներուն հաշուեկշիռը	205
Յաւելուած Բ. Երկու ատրճանակ եւ մէկ սուր (չերթէզ դամա)	207
Համառօտ ժամանակագրութիւն	208
(ըստ վկայագրութեան տուեալներուն)	
Անձնանուններու ցանկ	210
Եղեռնեան նկարներ	214
ԾՆՈՂՔԻՍ	220
Ընտանեկան նկարներ, փաստաթուղթեր	221
Սերոբեան գերդաստանի տոհմաճառը	229
Բովանդակութիւն	230